

UNIVERZITA KARLOVA

Právnická fakulta

Ondřej Perušič

Výmarská republika jako ponaučení pro českou liberální demokracii

Rigorózní práce

Pověřený akademický pracovník: prof. JUDr. Jan Kysela, Ph.D., DSc.

Tematický okruh: Ústavní právo a státověda

Datum vypracování práce: 14.5.2024

Prohlašuji, že jsem předkládanou rigorózní práci vypracoval samostatně, že všechny použité zdroje byly řádně uvedeny a že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Dále prohlašuji, že vlastní text této práce včetně poznámek pod čarou má 276 704 znaků včetně mezer.

V Praze dne 14. 5. 2024

.....

Ondřej Perušič

Rád bych touto cestou poděkoval vedoucímu mé rigorózní práce prof. JUDr. Janu Kyselovi, Ph.D., DSc. za jeho ochotu, pomoc a především bezmeznou trpělivost. Rád bych poděkoval také své manželce a nejbližší rodině za zdravou směsici podpory a jízlivé motivace, které se mi při studiu a psaní této práce dostalo.

Obsah

Úvod

1. Historický přehled	9
1.1. První světová válka a zrod republiky	9
1.2. 1919-1923: Cesta k pivnímu puči	11
1.3. Krizový rok 1923	15
1.4. 1923-1929: Zlatá éra republiky, nebo pomalý rozklad mladé demokracie?	18
1.5. 1929-1933: Agónie republiky aneb Jak umírá demokracie?	21
2. Analytická část	27
2.1. Ústava, ústavní systém a instituce	27
2.1.1. Ústava a její vybrané části	27
2.1.1.1. Základní lidská práva	29
2.1.1.1.1. Federalismus	31
2.1.1.1.2. Parlament a volby do něj	34
2.1.1.1.3. Shrnutí	36
2.1.2. Říšský prezident	38
2.1.3. Politický systém, aneb jak je důležité mítí prezidenta?	41
2.1.3.1. Semipresidencialismus jako pojem?	41
2.1.3.2. Německá říše mezi parlamentarismem a semipresidencialismem	43
2.1.3.3. Shrnutí	47
2.1.4. Soudní moc a přezkum politična	49
2.1.5. Syntéza	53
2.2. Ekonomika	56
2.2.1. Dvě krize, dva pojmy, mnoho důsledků	57
2.2.2. Hyperinflační krize roku 1923	58
2.2.3. Velká hospodářská krize roku 1929 a nezaměstnanost	62
2.2.4. Shrnutí	68
2.3. Výmarská společnost a sociální politika	69
2.3.1. Struktura německé společnosti	69
2.3.2. Sociální podpora a sociální politika	71
2.3.3. Odbory a zaměstnavatelé	74
2.3.4. NSDAP a její podpora	75

2.3.4.1.	Časový kontext vzestupu NSDAP	76
2.3.4.2.	Voličská základna NSDAP	77
2.3.4.3.	Věcné důvody vzestupu NSDAP k moci	80
2.3.4.3.1.	Flexibilita	81
2.3.4.3.2.	Energie	82
2.3.4.3.3.	Násilí	83
2.3.5.	Shrnutí.....	84
2.4.	Mezinárodní politika a její vliv	87
3.	Výmarská republika jako ponaučení (nejen) pro českou současnost	89
3.1.	Ústava a ústavní systém	90
3.1.1.	Dělbá moci v Ústavě.....	92
3.1.2.	Volební systém	95
3.1.3.	Shrnutí.....	97
3.2.	Společnost	98
3.2.1.	Důvěra v demokracii a demokratické instituce.....	99
3.2.2.	Práce s informacemi.....	100
3.3.	Vliv ekonomiky na politický systém.....	103
3.4.	Syntéza aneb současné podoby minulých krizí?	106
3.4.1.	Zvládnutí technologického rozvoje	107
3.4.2.	Populismus a sociální koheze	108
3.4.3.	Občanská společnost.....	110
Závěr.....		111
Seznam použitých zdrojů		112
Název rigorózní práce v českém jazyce, abstrakt v českém jazyce a 3 klíčová slova v českém jazyce.....		120
Název rigorózní práce v anglickém jazyce, abstrakt v anglickém jazyce a 3 klíčová slova v anglickém jazyce		121

Úvod

Svět se nachází v době, kterou lemují diskuze nad diagnózou liberální demokracie – pomalu umírá, nebo ještě pomaleji kráčí k nevyhnutelné dominanci? Stoupenci nevyhnutelné dominance neradi připouští, že by se euforie devadesátých ukázala jako neopodstatněná. Pesimisté naopak spatřují v oslabování demokratizace světa, které trvá již téměř dvě dekády¹, předzvěst blížící se katastrofy. Jak to tak bývá, pravda leží někde uprostřed mezi těmito dvěma póly. Mnozí z těch, kdo měli tendenci chápat fukuyamovský „konec dějin“ jako příslib nezadržitelného vzestupu demokratických hodnot, jsou teď skutečným vývojem zaskočeni, a pravděpodobně i frustrováni. Na druhé straně nevidím důvod pro pohřbívání liberální demokracie zaživa, což občas zahlédneme na druhé straně spektra.

Není v mých silách nalézt a poskytnout závaznou odpověď, pokud vůbec existuje. Jsem toho názoru, že místo přehnaného optimismu nebo nemístného pesimismu je pro přežití demokracie klíčová její schopnost adaptovat se na moderní dobu, bránit se svým nepřítelům a trpělivě vysvětlovat své přednosti. To vše se ale neobejde bez životně důležité schopnosti nejen demokracie, ale i nás všech – schopnosti poučit se z vlastních chyb. Momentální oslabení liberálně demokratických pozic je tedy dobrou pobídkou k obratu naší pozornosti zpět do historie, zkoumání minulých chyb a získání cenných poznatků pro současnost.

Meziválečná historie Německa, a zejména pak období existence Výmarské republiky, byla již po mnoho dekad předmětem zkoumání téměř všech relevantních humanitních oborů. Není tomu tak však pouze z důvodu role, jakou Německá říše sehrála ve druhé světové válce. Výmarská republika představuje jeden z prvních pokusů o existenci liberálně demokratického státu moderního typu. Španělský filozof Ortega y Gasset mnohdy upozorňuje na to, že slovo moderní do jisté míry předpokládá jakési vyvrcholení předchozího vývoje, a tedy i dominanci stávající doby nad dobami minulými.² V případě Výmarské republiky platí toto tvrzení jen zpola. Na jednu stranu šlo o zpretrhání vazeb s minulou tradicí nedemokratického císařství, a proto nelze v tomto smyslu mluvit o završení předchozího vývoje. Na stranu druhou se nejednalo o první volání po uvolnění autokracie a větší liberalizaci německé společnosti, příkladem za všechny

¹ K oslabování demokracie a svobody ve světě viz například Larry Diamond, *Power, Performance, and Legitimacy*, *Journal of Democracy*, str. 5–22. Diamond pracuje s daty společnosti Freedom House, která měří míru svobody ve světě. Kromě údajů o kvalitě demokracie v jednotlivých zemích považují míru svobody za další důležitý ukazatel. Navíc jsem přesvědčen, že v tomto kontextu se obě hodnoty do velké míry významově překrývají, protože spolu úzce souvisí. Pro konkrétní data viz Mike Smeltzer, Alexandra Karppi, *Nations in Transit 2024*

A Region Reordered by Autocracy and Democracy, dostupné online zde: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2024/region-reordered-autocracy-and-democracy>, nebo také Freedom House report *Freedom in the World 2024*, dostupné online zde: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2024/mounting-damage-flawed-elections-and-armed-conflict>

² Ortega y Gasset, *Vzpouřa davů*, str. 58-65

budiž události revolučního roku 1848. Z této perspektivy tudíž můžeme Výmarskou republiku vnímat jako završení předchozích snah o liberalizaci a demokratizaci země. V každém případě se jednalo o moderní společnost, jež navzdory velmi těžkému začátku po určité období ztělesňovala naději mnoha tehdejších občanů nejen na lepší či spravedlivější formu správy věcí veřejných, ale také na lepší život jako takový. Šlo o politickou organizaci společnosti v demokratickém systému, který se současně zavazoval garantovat poměrně rozsáhlý počet různých individuálních lidských práv.

Tento „demokratický experiment“, však bohužel došel rychlého a neslavného konce, jehož vnímání je navíc umocněno hrůzami, které nastoupivší nacistická diktatura rozpoutala nejdříve v Německu, a následně pak ve velké části tehdejšího světa. Jednotlivé aspekty tohoto kolapsu Výmarské republiky již byly zkoumány odborníky daleko většími, než je autor tohoto textu, a to v rozsahu daleko širším, než jakému se tato práce hodlá přiblížit. Mým cílem však nebude objevit nová zjištění či vytvořit zbrusu nové teorie. Existence a konec jedné z prvních parlamentních demokracií může být i užitečným zdrojem ponaučení pro dnešní dobu. V následujících odstavcích se proto pokusím stručně popsat všechny faktory, které dle mého názoru sehrály v erozi německé meziválečné demokracie největší roli. Základní představa o tom, proč došlo k tak tragickému rozkladu parlamentního systému, postupnému opuštění základních právních principů, a nakonec rozpadu celého demokratického zřízení, představuje klíčový výchozí bod pro zkoumání, jak nám předchozí selhání mohou posloužit v současné snaze o udržení, anebo také vylepšení našich liberálních demokracií.

Nejdříve bych rád čtenáře stručně zasvětil do historického kontextu doby, který lze u takto komplexního tématu jen stěží opomenout. Poté se hodlám věnovat čtyřem oblastem existence tehdejší republiky, které považuji za nejdůležitější. Prvním a nejvýznamnějším je Výmarská ústava a ústavní systém na jejím základě vytvořený. Právě tento systém disponoval mnoha strukturálními vadami, které se ukázaly pro republiku fatální. Následují dva přidružené faktory, ekonomický a sociální, které svým dílem přispívaly k tragickému konci a pomáhaly zvýraznit již existující slabiny ústavního systému. Analýza důsledků dvou nevídaně velkých hospodářských krizí a společnosti, jejíž vztah k demokracii byl často problematický, nám pomáhají pochopit, že samotná pochybení tvůrců ústavy nemohou stačit k vysvětlení pádu takto složitého systému. Vzhledem k tomu, že je řeč o velmi komplikované době po první světové válce, kdy se evropský kontinent politicky proměňuje, věnuji se krátce také roli, jež sehrála mezinárodní politika.

Jelikož zastávám názor, že jednotlivé skutečnosti nelze zkoumat izolovaně, ale pouze ve vzájemném působení, je každá z kapitol opatřena shrnutím, jež zasazuje konkrétní závěry do kontextu celé práce a ukazuje vzájemnou provázanost jednotlivých faktorů.

1. Historický přehled

1.1. První světová válka a zrod republiky

Konec první světové války zastihl Německé císařství v kritické situaci. Totální mobilizace hospodářských i lidských zdrojů vedla k devastaci země a ke stále většímu pnutí nejen ve společnosti, ale i v politickém vedení. Bolševická revoluce v Rusku sice umožnila Německu uzavřít zkraje roku 1918 Brest-litevský mír a uvolnit tím cenné jednotky pro boj na západní frontě, nicméně vstup USA do války v roce 1917, do značné míry v odpověď na ponorkovou válku praktikovanou německým námořnictvem již od roku 1916, znamenal rozhodující změnu poměru sil na bojišti.³

Již od začátku války existovaly v německé společnosti hlasy volající po ukončení bojů. Tyto tendence časem nabývaly na intenzitě, a zejména od let 1916-17 nespokojenost prudce stoupala. Všeobecné rozčarování se projevovalo nejen formou řady stávek a jiných protiválečných akcí, ale i sílících požadavků na demokratizaci země a další zásadní změny politického systému.

Proti sobě tak již během války stály dva znesvářené tábory – protiválečný a pro-válečný. Proti válce se zprvu stavěla zejména radikálnější levice, seskupená mimo jiné okolo pozdějších zakladatelů Komunistické strany Karla Liebknechta a Rózy Luxemburgové. Právě rozdílná podpora válečného úsilí vedla k rozštěpení tehdejší největší a nejsilnější politické strany – sociální demokracie (SPD). Od strany se odtrhlo reformnější křídlo, které obratem dalo vzniknout straně Nezávislé sociální demokracie (USPD). Postupně se však i další politické strany, zprvu válku podporující, začaly vymezovat proti dalšímu vedení konfliktu. Od roku 1918, a zejména po neúspěšné jarní Ludendorffově ofenzivě, se proti válce stavěly i parlamentní strany, které z posledních voleb do říšského sněmu vzešly jako nejsilnější. Šlo především o Většinovou sociální demokracii (MSPD)⁴ a určitou část katolicko-konzervativní strany Centrum. Parlamentarizaci země a další navrhované změny podporovaly dále i menší Národní liberální strana a Pokroková lidová strana.⁵ Pro pokračování bojů naopak byla zejména armáda, císař Vilém II. a některé další politické frakce či zástupci průmyslu a obchodu. Armáda požívala v německé společnosti výsadního postavení, pramenícího nejen její klíčové roli v probíhajícím

³ Richard Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 71

⁴ Vzniklé po odštěpení USPD, písmeno M odpovídá německému označení „Většinová sociální demokracie“, jak bylo straně přezdíváno. V roce 1924 opět došlo k zániku USPD a vzniku sjednocené SPD.

⁵ Dagmar Moravcová, *Výmarská republika*, str. 14-15

konfliktu, ale i z předchozích úspěchů lemujících pruskou historií⁶. V roce 1916 navíc byla vláda svěřena do rukou Nejvyššímu velení pozemní armády (OHL), v jehož čele stanuly dvě významné osobnosti válečného i meziválečného Německa – generálové Paul von Hindenburg a Erich Ludendorff. Úkolem bylo zejména zintenzivnění válečných operací a maximální mobilizace společnosti i hospodářství s cílem definitivně rozhodnout válku.⁷

Pochopitelně ani tyto dva tábory nebyly příliš názorově koherentní, nicméně otázka zastavení bojů měla na tehdejší německou společnost velmi polarizující efekt. Zde je také nutné hledat počátky představ o válečných zrádcích a „dýce bodnuté do zad“ německé armádě, které sehrály poměrně významnou roli nejen určitého pojiva radikálnější výmarské pravice, ale také při diskreditaci republiky a demokracie jako takové, neboť za takové zrádce byli především označováni zástupci sociální demokracie a další politici, kteří se zasadili o parlamentarizaci Německa a obecně o tvorbu demokratické republiky.

Požadavky na demokratizaci země v roce 1918 ještě zesílily. V kontextu zhoršující se situace na bojišti navíc volání po ukončení konfliktu a restrukturalizace státu a dělby moci získávalo na síle. Přísliby rozšíření volebního práva nebo rozšíření pravomocí parlamentu vůči říšskému kancléři a císaři sice z velké části naplňovaly požadavky parlamentních stran, ale jejich pomalá implementace zvyšovala napětí ve všech vrstvách společnosti. Blížící se konec války navíc umocňoval tlak na všechny politické aktéry. V říjnu 1918 tak došlo k výrazným změnám v dělbě moci, kdy byla nejdříve císařem jmenována vláda prince Maxe Bádenského, ve které již měly parlamentní strany větší množství reprezentantů, a následně k rezignaci generála Ludendorffa na pozici zástupce velitele OHL. V obou případech šlo velmi pravděpodobně z Ludendorffovy strany o politický kalkul, který měl za cíl svázat proreformní síly, požadující nejdříve reformu monarchie a posléze vznik republiky, s politickou odpovědností za výsledek války.⁸ Jakmile bylo patrné, že Německo bude nuceno uzavřít mír za velmi bolestivých podmínek, převzetí moci a povinností spojených s plněním mírových závazků znamenalo velkou výzvu pro kohokoliv, kdo by se o to pokusil. Demokratické strany tedy stály před nelehkou situací. Volání po vzniku demokratického státu vyžadovalo jejich aktivní participaci na jeho budování, zároveň však s sebou neslo inherentní nebezpečí devastujících politických následků a ztráty podpory, které mohli promptně využít početní nepřátelé nového státu.

Napětí vyvrcholilo revolučními událostmi ze začátku listopadu, které začaly vzpourou námořnictva proti dalšímu pokračování ofenzivních akcí, ale brzy se rozšířily mezi civilní

⁶ Richard Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 33, dále srov. například Francis Fukuyama, *Politický řád a politický úpadek*, celá kapitola věnovaná Prusku a později Německu

⁷ Moravcová, *Výmarská republika*, str. 12-13

⁸ Stephen E. Hanson, *Post Imperial Democracies*, str. 139

obyvatelstvo ve zbytku říše. Následná abdikace císaře Viléma II. také vyřešila rozdílné představy sociálních a katolických demokratů o podobě státního zřízení. Především postavení strany Centrum, která usilovala spíše o demokratické změny na půdorysu konstituční monarchie, bylo za těchto okolností neúnosné.⁹ Ani sociální demokraté z MSPD vedení předsedou Ebertem nebyli kategoricky proti zachování císařského majestátu, ale velmi brzy si uvědomili, že snaha o zachování monarchie v jakékoliv podobě by byla za tehdejší situace velmi nebezpečná, ne-li nerealizovatelná.

Revoluční vlna brzy zachvátila téměř všechny části země a vedla nejdříve k ustavení levicové vlády, tzv. Rady lidových pověřenců (RLP), složené paritně z MSPD a USPD, což bylo do jisté míry logickým výsledkem politické orientace sil, které revoluci iniciovaly. Nově vzniklá vláda vyhlásila poměrně nekoordinovaně 9.11.1918 vznik republiky a uzavřela příměří se silami Dohody, které položilo základy mírovým jednáním vedoucím k podepsání Versaillské smlouvy. Válka tedy byla u konce, nicméně důsledky míru si s sebou nově zrozený stát nesl nově po celou dobu své krátké existence.

Hned po ustavení Výmarské republiky se do popředí dostaly otázky organizace státu. Byly zorganizovány volby do Národního shromáždění a začaly práce na ústavě, jež podrobněji rozebereme dále. Volby přinesly relativně přesvědčivé vítězství stran podporujících republiku, avšak situace zdaleka nebyla tak idylická, jak by se mohla při pouhém zkoumání čísel (a zejména procent) zdát. Moravcová správně podotýká, že zde existovalo mnoho varovných znamení a faktorů, které pomáhaly utvářet příkopy, které Výmarská republika nebyla již nikdy schopna zcela překonat. Namátkou můžeme zmínit silnou vnitřní nestabilitu stran nebo úpěnlivé, rigidní lpění na programu. Obě tyto skutečnosti činily dosažení jakéhokoli budoucího politického kompromisu výrazně obtížnější. Volby navíc bojkotovala nově vzniklá KPD, což může lehce zkreslovat rozložení sil na politické ose. Když do rovnice přidáme ještě společenskou nedůvěru k republice a fakt, že mnoho občanů preferovalo jinou formu vlády než byla zastupitelská forma demokracie, dostáváme diametrálně odlišný obraz tehdejší situace.¹⁰

1.2. 1919-1923: Cesta k pivnímu puči

První roky nově ustavené republiky nebyly rozhodně jednoduché. Dědictví právě skončeného konfliktu bylo příliš těžké, a začátek dvacátých let proto přinesl období plné chaosu, různých forem extremismu a mnohdy i násilí. Právě členové stran extremistické pravice i levice byli aktivními účastníky politických bojů a strůjci politických vražd či několika pokusů o svržení

⁹ Moravcová, str. 18

¹⁰ Moravcová, str. 30-31

stále ještě křehké republiky a převzetí moci. Zajímavým paradoxem je, že jelikož se jednalo o dva protilehlé póly pravolevého spektra, fungovala protistrana často jako obránce stávajícího režimu ne proto, že by k republice chovala zvláštní sympatie, ale zejména z důvodu nesmiřitelného nepřátelství proti politicky jinak smýšlejícím pučistům. Republiku tak při snahách o socialistickou revoluci zkraje roku 1919 bránily oddíly Freikorps, jejichž mnozí členové byli bývalými příslušníky armádních sborů, v pozdějších letech často inklinovali k extrémní pravici a k republice rozhodně nechovali velkou náklonnost. Během Kappova či Hitlerova puče zase nastala situace opačná, když se příznivci MSPD, USPD či nedávno vzniklé Komunistické strany snažili zabránit krajně pravicovým pučistům na jejich cestě k moci, často formou generálních stávek nebo dokonce zakládáním vlastních ozbrojených skupin.

Jak již bylo řečeno, první pokusy o změnu režimu zažila Výmarská republika hned z kraje roku 1919. Jednalo se zpravidla o události na úrovni jednotlivých spolkových zemí, nikoliv celého státu, právě jejich četnost však ukazuje, jak nepřehledná a chaotická byla situace v celém Německu. Již lednovým volbám do Národního shromáždění předcházely krvavé střety mezi levicovými extremisty s bezpečnostními složkami a jednotkami Freikorpsu. Po zatčení byli zavražděni i hlavní představitelé komunistů Luxemburgová a Liebknecht, což ještě více radikalizovalo extrémní levici a prohloubilo rozpory mezi většinovými sociálními demokraty a zbytkem levé části politického spektra.¹¹

Navzdory nepokojům však volby proběhly bez větších potíží, a mohly tedy započít práce na ústavě i podobě nového státního zřízení. Střety mezi příslušníky různých politických uskupení, anebo řádných či demobilizovaných armádních jednotek, ale pokračovaly ve vyšší či nižší intenzitě během celého období 1919-20.

Mezi těmito střety vyčnívají zejména dva – ustavení republik rad v Brémách a Bavorsku během jara 1919 a takzvaný Kappův puč o rok později. Levicově orientované republiky rad neměly dlouhého trvání, neboť obě povstání byla po bezmála měsíční existenci tvrdě potlačena. V případě Bavorské republiky rad došlo dokonce ke změně vlády v průběhu její existence, protože vznikla původně na půdorysu spolupráce některých anarchistů a USPD, ale následně došlo k převzetí moci komunisty o necelý týden později. Nejednalo se o situaci v Evropě ojedinělou, jak například ukazuje krátká, necelých pět měsíců trvající existence Maďarské republiky rad. V obou případech se jednalo o režimy ustavené levicovými silami inspirovanými ruskými sověty. Organizace těchto států tedy spočívala na radách(sovětech), jakožto orgánech

¹¹ Moravcová, str. 28-29.

držících moc.¹² Vzniku Bavorské republiky rad také předcházelo několik politicky nestabilních měsíců, kdy nejdříve v lednových volbách padla tehdejší socialistická vláda. Její předseda Kurt Eisner byl následně v únoru zastřelen krajně pravicovým aktivistou, kterážto událost vedla k další vlně politicky motivovaného násilí.¹³ Obě republiky rad je nutné vnímat v kontextu rozsáhlých nepokojů a častých ozbrojených střetnutí, ke kterým docházelo napříč celým tehdejším Německem.¹⁴

Kappův puč je naopak nejvýznamnějším pokusem o převzetí moci z pravicových pozic. Nese jméno jedné z ústředních postav celého převratu, člena předsednictva Německé národní lidové strany (DNVP) - Wolfganga Kappa. Ten byl dosazen do čela vzpoury vedené zejména některými jednotkami Reichswehru, pravicově-konzervativními odpůrci republiky a některými nacionalistickými uskupeními.¹⁵ Zpočátku mohli jeho aktéři slavit mnohé úspěchy, jako třeba spěšný útěk říšské vlády z Berlína, jeho obsazení a vyhlášení rozpuštění Národního shromáždění. Záhy se však ukázalo, že puč nemá dostatečnou podporu obyvatelstva, armády ani úřednictva, a proto došel po čtyřech dnech svého konce.¹⁶ Velký podíl na tom měla i generální stávka, která byla vládou zprvu podporovaná, nicméně v určitých oblastech se brzy vymkla kontrole a byla následně tvrdě potlačena. Dalším faktorem neúspěchu byla i nepřilíh dobrá organizace a špatná koordinace jednotlivých kroků k převzetí moci. Mnoho hlavních postav, zejména vysoce postavení armádní důstojníci, zvolilo po neslavném konci celé akce útěk do zahraničí.

Navzdory rychlému konci není radno Kappův puč a jeho význam podceňovat. Slouží nám jako nedocenitelný zdroj poznatků a příklad trendů, které byly velmi důležité pro historii Výmarské republiky.

V prvé řadě probíhal paralelně s pučem i boj o nastavení vztahu mezi armádou a civilní správou, zejména pak vládou. Armáda, jež se v době císařství těšila privilegované pozici, nesla pochopitelně s velkou nelibostí snížení stavu a jiná omezení vyplývající z mírových podmínek, ale také její podřízení ministerstvu armády a vládě jako celku. Během puče pak generál Seeckt, jedna z významných postav německé politiky dvacátých let, zachoval neutralitu a výrazně tak

¹² Bylo tomu tak aspoň formálně. Vzhledem ke krátkému trvání některých republik rad mohla být často moc de facto v rukou jiných sil.

¹³ Richard Evans, *Nástup Třetí říše*, str.160

¹⁴ *Ibid.*, str. 30.,

¹⁵ Moravcová, str. 47-49.

¹⁶ *Ibid.*, str. 49-51. Role úřednictva je různými autory různě interpretována. Moravcová řadí odpor či nespolupráci úředníků mezi dva hlavní důvody pádu Kappova režimu, zároveň však upozorňuje, že například německý historik Hans Mommsen staví do popředí faktory jiné. Častým protiargumentem je, že puč začal v sobotu 13. března, a po velkou část jeho trvání tedy úřednictvo nepracovalo, a tudíž nebylo vystaveno bezprostřednímu tlaku na volbu strany, k níž se přidá, v nastalém sporu. Jak však ukazuje Evans, úřednictvo nelze okamžitě řadit mezi aktivní podporovatele republiky. Nová vláda zdědila velkou část úřednického aparátu z dob císařství, a sympatie či vztah jednotlivých úředníků k Výmarské republice tedy rozhodně nebyly nijak velké. Viz Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 111-113.

oslabil pozici vlády a její schopnost převrat efektivně potlačit. Jako ukázková demonstrace proměnlivé a chaotické situace, ve které se Výmarská republika nacházela, necht' slouží fakt, že generální stávka, která významnou měrou přispěla k porážce Kappova puče, byla posléze tvrdě potlačena mimo jiné některými jednotkami Freikorpsu, které puč podporovaly.¹⁷

Na pozadí těchto událostí můžeme také vysledovat trend, který má kořeny právě v levicových nepokojích roku 1919, a jenž je charakteristický pro bavorskou politiku po celé období trvání Výmarské republiky. Již od existence Bavorské republiky rad se tato spolková země stala baštou různých pravicových uskupení, od katolicko-konzervativních uskupení, přes rozličná nacionalistická hnutí až po pravicové extremisty nejhoršího typu. Antikomunistická a antisemitská rétorika byla pravidelně základem volebního úspěchu pravicových stran a na příkladu zmíněné republiky rad bylo demonstrováno nebezpečí hrozící od krajní levice.¹⁸ Aniž bychom měli hrozbu levicového režimu napojeného na Sovětský svaz bagatelizovat, je nutné zmínit, že právě tato hrozba a někdy i přímá zkušenost následně přivedla mnoho lidí k podpoře či alespoň toleranci různých krajně pravicových stran, které slibovaly před takovým nebezpečím ochranu. Není třeba obsáhleji popisovat, jak kruté následky s sebou tento příklon k druhému pólu politického spektra přinesl. Bavorsko tak již od počátku dvacátých let představovalo útočiště významných osob nacionalistické, krajně pravicové a antisemitské scény, jako byli například jeden z podporovatelů Kappova puče generál Ludendorff nebo Adolf Hitler.

Třetím poznatkem je slabá reakce říšské vlády a náznak problémů, s jakými se musely potýkat i vlády následující. Již v roce 1920 se kabinet nacházel v nelehké situaci. Kromě boje o samotnou existenci demokratické republiky byl vystaven mnoha jen obtížně řešitelným problémům, které často spočívaly v nutnosti uspokojit vzájemně neslučitelné požadavky. Vláda tak byla například nucena přijímat kompromisy a současně obezřetně monitorovat jak síly krajní pravice, tak levice. Oba póly byly k novému státnímu zřízení nepřátelské, současně však byly příliš silné na to, aby je republikánské¹⁹ jádro mohlo zcela ignorovat. Mezi další těžko řešitelné úlohy patřilo také plnění mezinárodních závazků a současně rychlé a efektivní překlenutí poválečné hospodářské i politické krize. Již do tohoto období také sahají kořeny konceptu fungování menšinové vlády neustále ohrožené z obou stran politického spektra, což je koncept typický pro výmarskou politiku až do počátku třicátých let a nástupu nacistů k moci. Nejistá pozice vládních prodemokratických stran se ještě zhoršila po volbách v roce 1920, ve kterých

¹⁷ Ibid., str 50-51.

¹⁸ Jak zmiňuje například Kershaw, Ian, Hitler 1889-1936, Hubris

¹⁹ Slovo republikánský či republikáni používám i dále v textu nikoliv jako označení konkrétní strany, ale jako souhrnné označení pro osoby, hnutí a strany podporující republiku a demokratickou formu vlády, jakou se tzv. Výmarská koalice pokusila v meziválečném Německu zřídit. Jedná se tedy spíše o určitý druh smýšlení a názorů na otázky právního státu, politické participace, dělby moci a další.

koalice republikánských stran ztratila významné množství mandátů ve prospěch radikálnějších a republice nepříteli přátelských uskupení.²⁰ Jednalo se do jisté míry o logický výsledek špatné ekonomické situace, tvrdých podmínek mírových smluv a liknavého přístupu vlády k řešení domácích problémů, byť se rozhodně nejedná o faktory jediné.

Léta 1920-1922 se nesla ve znamení zhoršující se situace na mnoha frontách. V zahraniční politice bylo patrné rozčarování velké části německé společnosti ohledně uzavření a podmínek Versailleské smlouvy. Problémy s placením reparací a špatné vztahy s Francií představovaly velkou výzvu pro každý zvolený kabinet. Hospodářská situace se neustále zhoršovala, inflace stále rostla a spolu s ní i nespokojenost většiny občanů s jejich životní úrovní. Intenzita ozbrojených střetnutí a povstání sice do jisté míry opadla, ale politické násilí bylo průvodním jevem i tohoto období. Mezi jeho nejznámější projevy patří atentáty spáchané příznivci krajní pravice na socialistické nebo jiné vládní činitele, zejména pak vraždy ministra financí Matthiase Erzberga (Centrum) či ministra zahraničí Waltera Rathenaua (Německá demokratická strana). Obě tyto vraždy byly spáchány členy extremistické skupiny Consul, která vznikla přetvořením jedné z jednotek Freikorpsu.²¹ Dobře tak ilustruje obtíže, s jakou se vlády snažily dostat pod kontrolu paramilitární skupiny a jiné ozbrojené frakce vzniklé snížením stavu armády a demobilizací po skončení první světové války.

1.3. Krize roku 1923

Rok 1923 vystavil republiku asi nejtěžší zkoušce od jejího vzniku. Již v lednu vstoupily francouzské a belgické jednotky do Porúří a zahájily jeho okupaci. Jako oficiální cíl byla deklarována snaha o vynucení řádného splácení reparací a zajištění dlužné sumy v podobě žádaných komodit, v tomto případě uhlí. Celá událost měla však pochopitelně i další, veřejně nevyhlašované důvody, například snahu o trvalé oslabení Německa a posílení francouzského průmyslu i postavení země na kontinentu.²²

Kabinet německého předsedy vlády Cuna zareagoval vyhlášením politiky pasivní resistance a vyzval občany k jejímu dodržování. Rúrské doly se tedy do velké míry zastavily a až do podzimu tohoto roku pokračoval konflikt formou různých sabotáží, stávek, ale i ozbrojených střetů vedených zejména bývalými členy Freikorpsu a dalšími nacionalistickými skupinami. Francouzské jednotky na to reagovaly zejména trestáním nespolupracujících občanů a tvrdým potíráním jakýchkoliv guerillových akcí. Vyjednávání mezi oběma stranami, ale i Velkou

²⁰ Moravcová, opak. Cit. Str 51-52.

²¹ Ibid., str. 73.

²² Ibid., str. 79-83., K dlouhodobé francouzské strategii cílící na oslabení sjednoceného Německa viz například Henry Kissinger, Umění diplomacie nebo Uspořádání světa od stejného autora.

Británií a dalšími zainteresovanými mocnostmi, uvízlo na mrtvém bodě, protože Němci požadovali okamžité stažení okupačních sil, zatímco Francouzi vedení prezidentem Poincarém podmiňovali jakékoliv potenciální vyjednávání ukončením politiky pasivního odporu.

Země současně začala v plném rozsahu pociťovat následky nezodpovědné finanční politiky uplynulých let. Inflace vstoupila do své hypertrofické fáze a neustále zrychlovala. Politika pasivní resistance s sebou přinesla obrovské neočekávané výdaje, neboť vláda aktivně přispívala k jejímu udržení a z velké části odpor proti okupantům financovala. Hyperinflace v podstatě zlikvidovala německou marku a vynutila si následně velkou měnovou reformu. Zemi již od léta sužovala i další vlna nepokojů včetně generální stávky z první poloviny srpna.²³ Situace vyvrcholila pádem Cunovy vlády a jeho nahrazením Gustavem Stresemannem, nepochybně jedním z nejschopnějších politiků meziválečné éry.

Stresemann se také nevyhnul potížím se sestavením vlády a s důvěrou říšského sněmu. Přestože byl nucen kabinet ještě během podzimu 1923 obměnit, dokázala situaci stabilizovat. Úspěchy slavil zejména v zahraniční politice (byl současně i ministrem zahraničí), když ukončením pasivního odporu a kvalitní diplomacií dokázal přivést Francouze k jednacímu stolu a ulevit tak těžce zkoušené zemi. Hyperinflaci se podařilo zastavit zavedením tzv. „rentové marky“ a její výměnou za znehodnocenou marku říšskou. Vláda se také dokázala vypořádat s nepokoji, které významně ohrozily celou Výmarskou republiku.

Krise roku 1923 pochopitelně hodlalo využít mnoho radikálních skupin ke změně poměrů. Komunisty plánovaná revoluce měla původně vycházet z intenzivních stávek a nepokojů, které probíhaly až do září 1923. Ukončení politiky pasivní resistance však do velké míry zavřelo okno příležitosti a sebralo plánované revoluci potřebnou dynamiku. Přesto však došlo k ustavení dvou komunisticko-socialistických vlád ve spolkových zemích Sasko a Durynsko. Ozbrojené povstání většího významu však vypuklo pouze v Hamburku, kde v čele Komunistické strany (KPD) stál pozdější kandidát na prezidenta Ernst Thälmann. Tento pokus o puč však byl krvavě potlačen bezpečnostními složkami. Levicové vlády, byť ustavené legálně, byly vnímány jako případná opora komunistického převratu, a tedy jako potenciální hrozba pro republiku. Z toho důvodu využil prezident Ebert, sám sociální demokrat, článku 48 Výmarské ústavy, který mu dával rozsáhlé pravomoci, a zmocnil vládu k sesazení obou spolkových kabinetů.

²³ Moravcová, str. 83-84

Republice však hrozilo nebezpečí i zprava. Již po celý rok sílily separatistické tendence v Bavorsku a Porýní, ve druhém případě podporované francouzskými sousedy. Bavorsko, po Prusku největší a nejmocnější spolková republika, volalo pro větší autonomii a federalizaci země. Z formálního hlediska sice země federací byla, ale rozložení sil na úrovni jednotlivých zemí bylo výrazně vychýleno ve prospěch Pruska. To tvořilo přibližně tři pětiny německé rozlohy i populace, a tudíž představovalo určitý „stát ve státě“. Zatímco Prusko bylo dlouhodobě baštou sociálně demokratických sil, Bavorsko skýtal útočiště mnoha krajně pravicovým uskupením a osobnostem nacionalistické scény. Toto extremistické „podhoubí“ posloužilo jako silná základna pro hned několik pokusů o puč vedených různými krajně pravicovými uskupeními. Již v květnu 1923 se pokusily o ozbrojený převrat nacionalistické svazy, avšak neúspěšně. Po ukončení politiky pasivního odporu na konci září došlo v Bavorsku k vyhlášení výjimečného stavu a moci se jako říšský komisař chopil Gustav von Kahr, jehož předseda říšské vlády Ernst von Knilling vybavil velmi rozsáhlými pravomocemi. Ještě na konci září se o puč pokusily oddíly Freikorps, říšská armáda však byla schopná zasáhnout. Stejně tak došlo k potlačení i výše zmíněného hamburského povstání a k sesazení vlád v Sasku a Durynsku. Hitlerův listopadový pivní puč velmi záhy ztratil podporu i nacionalistických spojenců a skončil fiaskem. Na vzniklou krizi a hrozbu ozbrojených převzetí moci levicovými i pravicovými radikály zareagovala berlínská říšská vláda vyhlášením výjimečného státu pro celou Výmarskou republiku, čímž de facto předala výkonnou moc do rukou vrchního armádního velitele generála Seeckta. Současně došlo k zákazu extremistických stran KPD a NSDAP. Riskantní rozhodnutí předat téměř neomezenou moc armádě, jejíž velení rozhodně nepatřilo k zarytým podporovatelům liberální demokracie, nakonec přineslo úspěch. Generál Seeckt na počátku roku 1924 předal moc zpět do rukou civilní vlády kancléře Marxe. Neučinil tak však z lásky k demokracii, nýbrž z čistě pragmatických pohnutek.²⁴

Výmarská republika tedy byla schopná ubránit nejen územní celistvost, ale i centralizovanou strukturu s hlavním centrem v Berlíně, a tedy zamezit snahám o fragmentaci či větší federalizaci země. Sžíravou kritiku si však vysloužil laxní přístup k potrestání zejména bavorských pučistů, jenž navíc byl v ostrém kontrastu k potrestání jejich levicových protějšků. Moravcová v tomto kontextu uvádí, že důvodů bylo více, zejména pak špatné vztahy říšské vlády s Bavorskem, anebo výrazné podceňování hrozby pravicového převratu ve srovnání s levicovým.²⁵ Evans v obecné rovině upozorňuje také na politickou orientaci a hodnotové ukotvení tehdejších soudců a německé justice jako takové, což vedlo k jisté benevolenci při

²⁴ Moravcová, str. 93-95

²⁵ Moravcová, str. 89

souzení nacionalistických extremistů a liknavosti při aplikaci zákona na ochranu republiky, přijatého o rok dříve v souvislosti s atentáty na politiky a obecně vzrůstající mírou násilí.²⁶

V předchozích odstavcích nejde tolik o konkrétní puče a jejich potlačení. Důvod, proč jsem některé události popisoval možná až příliš detailně pro potřeby této práce, je snaha o obsáhlejší popis raného vývoje Výmarské republiky. Ten je totiž klíčový pro porozumění potížím, které nakonec vedly k jejímu pádu. Samotné události jako pivní či Kappův puč, anebo Kominternou schvalované a organizované pokusy o socialistickou revoluci, nejsou tolik důležité samy o sobě, ale jako součást větší mozaiky. Mozaiky republiky, která se od svého vzniku musela vypořádat nejen s přetěžkým dědictvím konfliktu do té doby nevídaných rozměrů, ale i s obrovskou hospodářskou krizí a početnými nepřáteli demokratického zřízení. Nedůvěra v instituce a demokracii nejsou snadno měřitelné veličiny, ale v ostře polarizované a radikalizované společnosti meziválečného Německa byla jejich přítomnost více než patrná.

1.4. 1923-1929: Zlatá éra republiky, nebo pomalý rozklad mladé demokracie?

Období let 1923-1929 bývá charakterizováno jako doba relativního klidu a stability, avšak vždy s důrazem na relativitu takového hodnocení. Nepochybně se jednalo o období hospodářského vzestupu, kdy se podařilo zastavit inflaci a zajistit potřebné pobídky pro rozvoj průmyslu a zemědělství, přestože rychlý rozvoj stále brzdily předchozí válečné výdaje a reparace stanovené mírovými smlouvami. Z hlediska ohrožení demokracie a principů právního státu se také jednalo o období, kdy většina politických sil fungovala uvnitř ústavou stanoveného rámce. Spolu se vzrůstajícími příjmy přicházela i vyšší kvalita života, patrná zejména v kulturním a společenském rozmachu.

Nelze však pro tato zřetelná zlepšení přehlížet obtíže, které si Výmarská republika přinesla z dob minulých, stejně jako problémy nové, které se objevily právě v éře tzv. „zlatých let republiky“. Hospodářství sice zvyšovalo svůj výkon, nicméně životní úroveň rozhodně nestoupala rovnoměrně. Zejména příslušníci střední třídy byli výrazně zasaženi hyperinflací a mnohým z nich se již nepodařilo získat zpět svůj předchozí životní standard. Politická stabilita sice budila dojem, že demokracii nehrozí bezprostřední hrozba zániku, ale současně nelze přehlédnout stále silnou polarizaci společnosti, kterou poměrný systém velmi věrně transformoval do parlamentního hlasování. Zlatá éra Výmarské republiky tak přinesla rychlé střídání vlád, zpravidla menšinových, které jen s obtížemi získávaly podporu či toleranci od KPD

²⁶ Evans, Nástup Třetí říše, str. 142-145

na jedné straně a Německé lidové národní strany (DNVP) nebo NSDAP na straně druhé. Během zmíněného období vládlo republice šest různých kabinetů, z toho čtyři menšinové.²⁷

Významnou postavou uvedených let a ztělesněním úspěchů v zahraniční politice byla osobnost Gustava Stresemanna. Přestože ztratil podporu říšského sněmu a ještě před koncem roku 1923 skončil ve funkci kancléře, zůstal až do své smrti o šest let později německým ministrem zahraničí. Právě německá diplomacie slavila v tomto období významné úspěchy v podobě vyjednávání o splácení poválečných reparací a začleňování Německa zpět do mezinárodního společenství. Ujednání jako Dawesův plán či výsledky Locarnské konference byly v tomto ohledu klíčovými.²⁸ Vstřícná a kompromisní zahraniční politika s sebou však nesla i mnoho problémů. Daň za výše uvedené smlouvy a dohody byla velká. V případě Dawesova plánu a ekonomické diplomacie se jednalo o podrobení Německa přísné mezinárodní kontrole a velké závislosti německého hospodářství na půjčkách z USA. Největší riziko však nebylo spjato s mezinárodním prostředím, ale spíše se schopností obhájit a prosadit tento přístup v domácí politice. To, že diplomacie zaznamenala určité úspěchy, je nesporné. Získat pro tento přístup podporu ve značně fragmentované a polarizované německé společnosti bylo však mnohem obtížnější. Prvním výstražným znamením tohoto zdánlivě stabilního období je tedy velký rozpor mezi zahraniční a domácí politikou, který stavěl jakýkoliv kabinet před velmi těžko řešitelné úkoly.

Druhým znepokojivým trendem byl postupný přesun voličů od centristických stran směrem na periferii. Silné ztráty zaznamenaly zejména liberální strany DDP a DVP. Přestože výsledky voleb z roku 1928 ještě nedávají důvod k panice, protože extremistické strany často získaly pouze marginální počet hlasů a mandátů, bylo by osudovou chybou přehlížet pomalou erozi dominantního postavení stran, které stály u vzniku republiky a jejichž existence s ní byla od začátku úzce spjata. Pro DVP se jednalo o nejhorší výsledek od vzniku republiky, ztratily i Centrum a DDP. Hitlerem vedená NSDAP ještě v roce 1928 získala pouze 2,6 % hlasů, KDP lehce přes 10 %, ²⁹ ale ztráty demokratických stran pravolevého středu ve prospěch nových politických uskupení nebo některých radikálnějších stran mohly (ale také nemusely) posloužit jako určitý důvod k ostražitosti.

Právě vzestup NSDAP je pak třetím trendem, který možná nebyl ještě příliš patrný na celostátní úrovni, ale poměrně zřetelný na úrovni některých regionů. Voličské základně této strany a její cestě k moci se hodlám věnovat detailněji v následujících kapitolách. Na tomto

²⁷ Hanson, *Post-Imperial Democracies*, str.159

²⁸ *Ibid.*, str. 159

²⁹ Údaje z Moravcová, *Výmarská republika*, str. 141-142

místě považuji za důležité zmínit především obrovskou podporu, kterou si dokázala zajistit cílenou kampaní na drobnější zemědělce v severoněmeckých spolkových zemích. Především protestantský sever a oblasti jako Šlesvicko-Holštýnsko se staly baštou nacistického elektorátu.³⁰ Nejde však pouze o samotný nárůst podpory v souvislosti s intenzivní a přesně zacílenou kampaní. Více by nás měly zaujmout poznatky obecnější povahy. Nacisté představovali extremistickou stranu, otevřeně nepřátelskou k myšlence liberálně demokratické republiky. Jako takoví byli pochopitelně zdrojem obav pro mnoho demokracii nakloněných politických subjektů. I přesto však ne všichni aktéři správně docenili riziko spojené s neskrývanou vnitřní transformací strany ve druhé polovině dvacátých let. Nacisté byli schopni naplno využít nových technologií této doby, zejména rádia a filmu.³¹ Především rozhlas hrál v té době klíčovou roli z hlediska přenosu informací a snahy o získávání politických přívrženců. Nacisté rozpoznali velmi dobře příležitost, kterou skýtala kombinace správného využití moderních technologií a intenzivní kontaktní kampaně ve formě setkání s voliči, řečnických vystoupení nebo přehlídek či jiných akcí. Strana také na konci dvacátých let výrazně změnila kurs a zaměřila svou pozornost na jiné vrstvy společnosti, než byla městská dělnická třída, jež byla doposud hlavním terčem nacistické propagandy.³²

Lze tedy shrnout, že navzdory tristním volebním výsledkům představovali nacisté na konci roku 1928 stranu, která disponovala velkou dynamikou, velmi dobrou organizací a schopností využít moderní technologie i aktuální změny nálad ve společnosti ve vlastní prospěch. Mnohdy máme tendenci klást rovnítko mezi nástup nacismu a Velkou hospodářskou krizí, avšak kořeny nástupu nacistů k moci a pádu Výmarské republiky je nutné hledat mnohem dříve, v období zdánlivé stability a ekonomické prosperity.

V předchozích odstavcích jsem se pokusil nastínit pouze několik z velkého počtu problémů, které výmarská demokracie musela řešit. Mým cílem bylo pouze naznačit, že potíž s těmito znepokojivými trendy či těžko řešitelnými rozpory leží v implicitně přítomném nebezpečí, které představují. Pád německé meziválečné demokracie nás učí, že jakákoliv náhle vzniklá krize s sebou nese riziko amplifikace takových problémů, které nemusí být stávající demokratický režim schopen absorbovat.

³⁰ Viz Moravcová, str. 142, Evans, str. 204-205

³¹ Nacisté se v druhé polovině třicátých let intenzivně zajímali také o využití televize k propagandistickým účelům. Nejednalo se o nijak významný propagandistický nástroj, neboť televizní vysílání v Německu začalo až v roce 1935 a soukromých přijímačů bylo i na konci druhé světové války poměrně málo. Rádio a propagandistické filmy v tomto ohledu představovaly mnohem efektivnější nástroj k ovlivňování mas. K počátkům televize v Německu a nacistického zájmu o tuto technologii viz Vladimír Barovič, Radio and television in the Nazi media system, *Vojno delo*, 2015, vol. 67, č. 6, str. 176-181

³² Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 204

1.5. 1929-1933: Agónie republiky aneb Jak umírá demokracie?

Jak již bylo naznačeno, Velká hospodářská krize přelomu dvacátých a třicátých let byla přesně takovým druhem krize, která vystavila zranitelnou Výmarskou republiku kritickému testu. Většinou vládu sestavenou SPD v roce 1928 provázely od počátku četné spory mezi jednotlivými koaličními partnery, neboť se jednalo o kabinet rozprostírající se od socialistické politiky SPD po pravicově konzervativní křídla stran Centrum a DVP. Vláda kromě vlastních světonázorových střetů zdělila i některé obtížně realizovatelné projekty vlád minulých. Kabinet sociálnědemokratického kancléře Müllera tak musel řešit hned několik ožehavých témat. Prvním byla plánovaná stavba křižníků, která měla své politické i ekonomické příznivce i odpůrce. Armáda byla současně hlavním aktérem několika hojně mediálně probíraných kauz spojených se soustavným porušováním Versailleské smlouvy, především omezení týkajících se vyzbrojování a cvičení armády. Tyto aktivity odporující podmínkám mírové smlouvy armáda obcházela také za vydatné pomoci Sovětského svazu.³³

Další kontroverzní otázkou byla podpora v nezaměstnanosti. Výmarská republika disponovala velmi robustním systémem sociálního pojištění. Nákladná sociální politika byla obhajována nejen z liberálních pozic ve smyslu jednotlivých sociálních práv, ale i jako nástroj společenské solidarity a soudržnosti. Její kritici však poukazovali mimo jiné na přílišnou štedrost a potenciální zneužívání či dokonce přetížení celého systému. Právě koncepce systému sociálního pojištění byla významně zatížena vysokou mírou nezaměstnanosti v letech 1926-27, a následně v dobách Velké hospodářské krize. Záhy se ukázalo, že systém je velmi limitován co do počtu nezaměstnaných, kterým je schopen efektivně zajišťovat podporu, a tento limit byl bohužel překročen velmi rychle.³⁴ Vláda tedy musela činit mnoho nepopulárních, anebo politicky nerealizovatelných rozhodnutí. Otázka sociální politiky státu pochopitelně ještě prohlubovala názorové rozepře mezi levicí a pravicí, zejména mezi SPD a pravicově orientovaným křídlem DVP.³⁵

Třetím vysoce obtížným úkolem bylo sladit podporu říšského sněmu a prezidenta Hindenburga, a to především v otázce tzv. Osthilfe, tedy zemědělské reformy na východě země, zejména pak v Prusku. Zde se střetly odlišné pohledy zemědělských a průmyslových svazů, stejně jako zástupců drobných zemědělců s příznivci velkostatkářů (tzv. „junkerů“) a vyšších společenských tříd.

³³ Moravcová, str. 135-138, podobně Evans ohledně uvěznění Carla von Ossietzského v květnu 1932, viz Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 369

³⁴ Moravcová, str. 166-167

³⁵ Larry Eugene Jones, *Oxford Handbook on Weimar Republic*, str. 97

Hospodářská krize ještě vyostřila situaci spolu s nepříliš funkčním říšským sněmem. To vedlo postupně ke vzniku jakési problematické aliance mezi prezidentem Hindenburgem a kancléřem Brüningem, a k obcházení parlamentu v podobě vydávání potřebných zákonů formou prezidentských dekretů. Po rozpuštění říšského sněmu prezidentem a předčasných volbách v roce 1930 navíc v Reichstagu zasedla NSDAP v pozici druhé nejsilnější strany, KPD pak v roli třetí nejsilnější. Volby pak přinesly i další porážku demokratických sil, když došlo k výrazné radikalizaci DNVP pod vedením Alfreda Hugenberg, zatímco odštěpené umírněnější křídlo nebylo schopné nalézt společnou řeč a ve volbách propadlo. Posílení radikální pravice a paralýza říšského sněmu tak šly ruku v ruce s nadužíváním článku 48 Výmarské ústavy, což umožnilo efektivně eliminovat říšský sněm ze zákonodárného procesu a dodnes je interpretováno jako jeden ze signálních jevů přicházejícího pádu demokratického systému.

V roce 1932 pak čekaly Německo prezidentské volby, které přinesly další pro demokracii znepokojivé výsledky. Úřadující prezident Hindenburg, představitel klasické pruské junkerské třídy a respektovaný válečný hrdina, se rozhodl post obhajovat. Vzhledem k tomu, že nacionalistické a pravicové strany podpořily hned dva vlastní kandidáty, byl nucen hledat podporu u partají, s nimiž nesdílel politické přesvědčení a některými do určité míry i pohrdal. Obzvláště bolestivá musela být pro pravicově konzervativního prezidenta nezbytná podpora SPD, bez které by možná většinu hlasů ani nezískal. Dalším zklamáním byl i fakt, že ani podpora široké vládní koalice mu těsně nezajistila nadpoloviční většinu, a tím i vítězství v prvním kole (získal „pouze“ 49,6 % hlasů). Alarmující však byly především procentuální zisky druhého Adolfa Hitlera. Ten v rámci předvolební kampaně utlumil antisemitská a expanzivní témata³⁶ a vsadil spíše na ideu schopného vůdce mladého, dynamického hnutí, jehož cílem je jednou provždy spojit německý národ do jednoho kompaktního, pospolitého celku – Volksgemeinschaft.³⁷ Kromě programové změny nasadili nacisté i nové prvky, například přesouvání Hitlera pomocí letadla. To umožnilo výrazně zvýšit počet projevů a setkání, ale také dále budovat obraz energického vůdce a dynamického hnutí. Výsledky na sebe nenechaly dlouho čekat. V prvním kole Hitler těsně překonal třicetiprocentní hranici, a ve druhém dokonce dosáhl necelých 37 %.³⁸ Vzhledem k volebnímu výsledku komunistického kandidáta Ernsta Thälmana to znamená, že extremističtí kandidáti získali v prezidentských volbách bezmála polovinu všech hlasů, a to nezapomínejme, že Hindenburg rozhodně nepatřil mezi nejhrolivější příznivce demokracie, spíše naopak. Tento alarmující výsledek ale poměrně věrně ilustruje tehdejší

³⁶ Například myšlenka tzv. „životního prostoru“ – Lebensraum.

³⁷ Robert Gellately, *Hitler's True Believers*, str. 131-133

³⁸ Moravcová, str. 185

rozložení sil a nálad ve společnosti. Oboje parlamentní volby v témže roce tomu dávají za pravdu.

Pozice kancléře Brüninga se kombinací nepříliš efektivní hospodářské politiky, hluboké krize a stále menší podpory od prezidenta a jeho okolí každým dnem zhoršovala. Stále více pozornosti se dostávalo zastáncům více autoritářského směru, a to nejen ze strany prezidenta, ale i některých politiků. Mocným zákulisním hráčem, jenž stál za mnoha klíčovými politickými rozhodnutími posledních let Výmarské republiky, byl Kurt von Schleicher. Schleicher byl velmi vlivným zákulisním hráčem, který se podílel nejen na nahrazení Brüninga novým kancléřem Franzem von Papenem, ale také byl hlavním architektem myšlenky diskreditace krajní pravice prostřednictvím její účasti na vládě.³⁹

Franz von Papen byl oproti Schleicherovi či Hindenburgovi méně výraznou politickou osobností, těžil však z osobní vazby na oba zmíněné a právě díky důvěře prezidenta a podpoře svého přítele Schleichera byl jmenován kancléřem. Jeho krátké působení v úřadu je lemováno mnoha kontroverzními kroky a signalizuje definitivní obrat k více autoritářskému stylu vlády. Asi nejznámějšími příklady jsou zrušení zákazu paramilitárních organizací SA a SS, ale především odstranění menšinové vlády koalice SPD a Centrum v Prusku, jež skončilo až u Státního soudu (Staatgerichtshof).⁴⁰ Tzv. „Pruský puč“ úzce souvisel s dlouho nevídanou mírou násilí, které zaplavilo ulice během jara a prvních letních měsíců, tedy během předvolební kampaně. Šlo zejména o ozbrojené střety nacistických oddílů SA (Sturmabteilung) a komunistické paramilitární organizace Rudá fronta (Roter Frontkämpferbund).⁴¹ Obecně střety mezi příznivci těchto dvou politických stran (NSDAP a KPD) měly na svědomí drtivou většinu obětí.

Červencové volby do říšského sněmu přinesly vítězství NSDAP a politickou demolici stran demokratického středu, z nichž solidní volební výsledek zaznamenaly pouze SPD a Centrum. Naopak obě extremistické strany dohromady poprvé získaly nadpoloviční většinu hlasů, což jen dále ilustruje rostoucí polarizaci tehdejší společnosti. Papenova vláda tedy stála před velice těžkým rozhodnutím. Kurt von Schleicher a někteří další zastávali názor, že správným krokem je přijmout NSDAP do vlády, a tím na ni přenést i část odpovědnosti za žalostnou situaci, v jaké se země nacházela. Jiní vnímali tento krok jako příliš riskantní a prosazovali spíše hledání alternativního řešení.

³⁹ K roli při dosazení i sesazení Brüninga viz Larry Eugene Jones, Oxford Handbook on Weimar Republic, str. 97-102, k vlivu a roli Kurta von Schleichera v letech 1932-33 přehledně Rüdiger Barth a Hauke Frederichs, Než přišel Hitler: Poslední zima Výmarské republiky

⁴⁰ Peter C. Caldwell, Popular Sovereignty and the crisis of German constitutional law, str. 164-168

⁴¹ Moravcová, str. 195

Povolební jednání nevedla ke shodě, naopak spíše jednotlivé strany znesvářila. Hindenburg kategoricky odmítl variantu Hitlera jako kancléře, Hitler zase pevně stál za svými požadavky kancléřství a mnoha silových ministerstev pro NSDAP. Říšský sněm v tomto případě jen těžko mohl generovat jakýkoliv konsenzus, neboť polovina mandátů náležela dlouhodobě znepřáteleným nacistům a komunistům. První jmenovaní nemohli nikdy najít společnou řeč s demokratickými stranami, mimo jiné proto, že je pokládali za listopadové zrádce a strůjce německé porážky ve válce. Druzí jmenovaní zase místy stavěli na pozici úhlavního nepřítele SPD, neboť v jejich očích zradila myšlenku socialistické revoluce a byla ochotná ke kompromisům s kapitalistickým establishmentem. Vše tedy směřovalo k předčasným volbám. Ty se uskutečnily v listopadu téhož roku a přinesly pro některé pozorovatele zajímavé výsledky. Naplnily se obavy některých členů NSDAP, kteří upozorňovali na vyčerpání volebního potenciálu a špatnou ekonomickou situaci, v níž se strana nacházela. Nacisté ztratili poměrně významné množství hlasů i mandátů a nebyli schopni získat rozhodující většinu, přestože nadále zůstali jednoznačně nejsilnější parlamentní stranou. Lehce naopak posílili komunisté.⁴²

Povolební vyjednávání neprolomila patovou situaci, v jaké se tehdejší německá politika nacházela. Současně panovaly důvodné obavy, že pokud se krizi nepodaří vyřešit, mohla by eskalovat do občanské války či jiného druhu konfliktu mezi stálou armádou a ozbrojenými složkami jednotlivých stran, zejména pak KPD, NSDAP a SPD.⁴³ Právě za těchto okolností, kdy Schleicher z pozice ministra obrany a velitele armády nadále odmítl podporovat Papenovo kancléřství, pověřil Hindenburg právě generála Schleichera, aby stanul v čele vlády. To definitivně zničilo přátelství Papena se Schleicherem a významně ovlivnilo Papenovo působení na prezidenta, jeho okolí a zákulisní politiku.

Nový kancléř čelil ve funkci starým problémům. Ekonomika byla v troskách, krajně pravicové i levicové strany se těšily vysoké podpoře voličů a politické násilí dosahovalo velké intenzity. Největším nedostatkem však byl čas. Všechny ekonomické a sociální reformy hlubší a systémové povahy nemohly přinést okamžitý efekt, který na důvěře prezidenta fungující vláda tak zoufale potřebovala.

Schleicher provedl několik pokusů o získání většiny v parlamentu. Kromě snahy o spolupráci se socialistickými odbory blízkými SPD však neslavila úspěch ani jeho jednání s Gregorem Strasserem, po Hitlerovi dost možná druhým nejvlivnějším členem NSDAP a

⁴² Larry E. Jones, Oxford Handbook on Weimar Republic, str. 106-107

⁴³ Ibid., str. 107

neformálním lídrem jejího socialistického křídla.^{44, 45} Vytvoření široké koalice od SPD až po socialistické křídlo NSDAP tedy skončilo nakonec pouze na papíře.

V lednu 1933 se Schleicherova pozice po počátečním optimismu začala rapidně zhoršovat. Krach vyjednávání s různými jinými aktéry, fungování vlády bez důvěry a stále se nelepšící ekonomická situace si vybraly svou daň. Intenzivní intriky Papena se zástupci krajní pravice a prezidentova nejbližšího okolí včetně jeho syna Oskara Hindenburga slavily úspěch v podobě ztráty podpory hlavy státu. Za těchto okolností nezbývalo na konci ledna kancléři a prezidentovi mnoho realizovatelných možností. První byla vláda na půdorysu NSDAP-DVNP a další pravicové, konzervativní a nacionalistické frakce, jako třeba polovojenská organizace Stahlhelm, která by měla důvěru Říšského sněmu. Druhou variantu představoval podobný, Hitlerem vedený kabinet, avšak obcházející parlament a fungující na podpoře prezidenta. Třetí zbývající možností bylo ponechání Schleichera v úřadu a vyhlášení výjimečného stavu, jež by kancléři umožnilo rozpustit Reichstag a odložit konání voleb nad ústavou stanovenou dobu.⁴⁶ Je nabíledni, že v případě druhé i třetí alternativy se jednalo o ústavně velmi kontroverzní řešení. Takové postupy obcházející parlament by byly mimo jiné v přímém rozporu s ústavním principem dělby moci. Eliminovaly by také kontrolní funkci Říšského sněmu a třetí možnost by navíc zneužila výjimečného stavu k politickým účelům.

Prezident Hindenburg však rozhodl výjimečné pravomoci kancléři neudělit a přijal 28.1.1933 jeho rezignaci. S nejvyšší pravděpodobností se jednalo o poměrně pestrou směsici důvodů, počínaje příklonem k intrikám svého blízkého okolí, přes rozhodnutí neporušit ústavu až po osobní zájmy a antipatie k osobě generála Schleichera. Ten tedy ukončil své působení v úřadu po necelých dvou měsících a 30. ledna byl jmenován nový, pravicově konzervativní kabinet s Hitlerem v čele.

Retrospektivně můžeme vidět, jak fatální chybou byla představa, že nacisty bude možné „zkrotit“, protože ve vládě budou ve výrazné menšině. Nacisté během následujících měsíců využili nabyté moci k postupnému nastolení diktatury jedné strany. Mohli se přitom opřít o kontrolu nad říšským i pruským ministerstvem vnitra, což umožnilo získat monopol nad bezpečnostními složkami, zejména policií,⁴⁷ a legalizovat jednání oddílů SA a SS, které jej často užívaly k zastrašování a násilí vůči příznivcům opozice. Eliminace KPD po požáru Reichstagu a liknavost SPD a dalších demokratických stran při zformování jakéhokoliv odporu se ukázaly

⁴⁴ Ibid., str. 108

⁴⁵ K vyjednávání mezi Schleicherem a Strasserem a chronologickém popisu rozkolu, jaký tato jednání způsobila v NSDAP viz R. Barth a H. Frederichs, Než přišel Hitler: Poslední zima Výmarské republiky, zejména strany 112-326.

⁴⁶ Barth a Frederichs, Než přišel Hitler, st. 337-339

⁴⁷ Richard Bessel, The Nazi Capture of Power, Journal of Contemporary History, str. 179-180

jako další rozhodující faktory. I přes ovládnutí veřejného prostoru a represe vůči jakékoliv opozici nezískali nacisté v jarních volbách většinu. Definitivním potvrzením nastupující nacistické diktatury bylo tedy až přijetí zvláštního zmocňovacího zákona 23. března 1933, který poskytl Hitlerovi zcela mimoústavní pravomoci k vládě pomocí dekretů bez ohledu na říšský sněm, říšskou radu či prezidenta. Zákon sice tyto instituce zachovával, ale de facto jejich vliv eliminoval. Z Výmarské ústavy tím učinil dokument, jež byl sice stále formálně platný, ale reálně již nijak nereguloval poměry ve státě.⁴⁸

Přizvání nacistů k moci představuje z dnešní perspektivy velmi riskantní krok, avšak je dobré mít na paměti kontext a možné alternativy tehdejšího vývoje. Země se již po několik let nacházela ve stavu, kdy vládly prezidentské kabinetů s pouze příležitostnou kontrolou parlamentu. Extremistické strany reprezentovaly okolo poloviny aktivních voličů a ekonomické problémy spojené s pouličním násilím páchaným příslušníky SA či Rudé fronty byly značně destabilizujícími faktory pro jakoukoliv demokratickou formu vlády. Alternativou k nacistické účasti na vládě tedy byl vojenský převrat vedený armádou podporovaným kandidátem (například Kurtem von Schleicherem), anebo ústavní reformy vytvářející jakousi formu konstituční monarchie, kdy role parlamentu bude podružná vůči exekutivní moci v rukou vlády a prezidenta.⁴⁹

Předchozí odstavec nemá nijak v úmyslu obhajovat akt, který je právem vnímán jako selhání prezidenta Hindenburga (byť se rozhodně nedá označit za jediného viníka), jeho cílem je pouze upozornit, že německá demokracie se nacházela v hluboké krizi již od začátku třicátých let, nikoliv až nástupem nacismu. Nabízí se tedy otázka, zda výmarská demokracie mohla vůbec tuto krizi ustát. K jejímu zodpovězení nám možná pomůže následující analýza některých klíčových faktorů, nástrojů a činitelů, které v této krizi a následném pádu demokratického režimu sehrály důležitou roli.

⁴⁸ Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 323-324

⁴⁹ Moravcová, str. 203, k možnosti vojenského převzetí moci pak Barth a Frederichs, *Než přišel Hitler*, např. str. 349-354

2. Analytická část

2.1. Ústava, ústavní systém a instituce

2.1.1. Ústava a její vybrané části

Výmarská ústava vznikala podobně jako republika – velmi rychle. Národní shromáždění, svolané ihned po revoluci a kapitulaci v první světové válce, přijalo dokument valnou většinou všech delegátů a ústava tak již 12. 8. 1919 mohla vstoupit v platnost. Jednalo se o dokument velmi moderní, ztělesňující mnohé ideály listopadové revoluce a radikálně měnící uspořádání státu. Na jeho tvorbě se podílely největší německé osobnosti v oblasti práva, ale také například sociolog Max Weber.⁵⁰ Za hlavního autora je zpravidla považován ústavní právník blízký SPD Hugo Preuss, ale významnou roli sehrál kupříkladu i Gerhard Anschütz, autor rozsáhlého a pravděpodobně nejkvalitnějšího soudobého komentáře k Výmarské ústavě.

Stejně jako jiné dokumenty té doby, stavěla Výmarská ústava také na vymezení se vůči dvěma tehdejšími politickým systémům: Německému císařství a v Rusku budovanému modelu sovětských republik.⁵¹ Oba tyto systémy korespondovaly s opačnými póly politického spektra, tedy na jedné straně s USPD, na druhé s DNVP.⁵² Proti implementaci sovětského modelu hovořila zejména čerstvá zkušenost s bolševickou revolucí a všeobecně rozšířený strach z levicového převratu v dalších evropských zemích. Návrat k císařství byl zase v rozporu s ideály německé listopadové revoluce, silnou pozicí levicovějších uskupení ve vládě a snahou o demokratizaci země.

Dokument od základu změnil rozložení sil ve státě i vzájemnou odpovědnost jednotlivých institucí a dalších subjektů. Na tomto místě je velmi důležité vnímat historický kontext, neboť úhel pohledu může výrazně měnit závěry, které učiníme. Obě hlavní tendence - centralistickou a federalistickou - pěkně ilustruje Caldwell, když upozorňuje na fakt, že tvůrci ústavy se přiklonili k ustavení parlamentní demokracie se silnými prvky federalismu.⁵³ Současně však klade důraz na významné omezení autonomie a moci jednotlivých spolkových zemí (Länder).⁵⁴ Oba tyto postřehy jsou relevantní a vzájemně se nevylučují. Výmarská republika sice zaváděla federativní uspořádání, avšak oproti předválečnému období výrazně umenšila pravomoci spolkových zemí, a to jak v oblasti mocenské (jednotlivé výsady, práva a postavení vůči říši), tak institucionální (Reichsrat a omezení její pravomoci na minimum).

⁵⁰ Caldwell, Popular sovereignty and the crisis of German constitutional law, str. 65-66

⁵¹ Robert Poll, The Weimar Constitution, Konrad Adenauer Stiftung, str. 3

⁵² Ibid.

⁵³ Caldwell, Popular sovereignty and the crisis of German constitutional law, str. 64

⁵⁴ Ibid., str. 70, obdobně také Caldwell, Weimar Constitution, in: Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 129

Zdánlivý rozpor mezi proklamovaným federalismem a omezením pravomocí a výsad, kterých spolkové země do té doby požívaly, má historické i praktické kořeny. Německo vznikalo na bázi vícero autonomních oblastí v područí různých šlechtických rodů, nikoliv jako unitární demokratická entita, a proto také federalismus byl silným prvkem původní ústavy z roku 1871. Tvůrci Výmarské ústavy se ale museli vypořádat i s požadavkem po národní jednotě, protože vytvoření funkční parlamentní demokracie stojící na suverenitě lidu takovou jednotu vyžaduje. Právě vyšší míra centralizace země a přijetí lidských práv chránících nejruznější menšiny a svobody měly sehrát klíčovou integrační roli.⁵⁵ V prvním případě bylo cílem nahradit vazbu na spolkovou zemi přímým vztahem k Říši, ve druhém vytvoření unitární společnosti, která je schopná překonat etnické, náboženské i politické rozdíly.

Jak již bylo řečeno, Ústava stavěla na principech parlamentní demokracie. To se nejvíce projevilo v ustavení parlamentu jako základního kamene ústavního systému. Říšský sněm a Říšská rada, dvě hlavní části německého politického uspořádání, však disponovaly diametrálně odlišnými pravomocemi. Zatímco Reichstag byl nositelem zákonodárné moci a měl významné pravomoci a kontrolní mechanismy vůči vládě, Reichsrat disponovala pouze vetovacím právem, jehož přehlasování vyžadovalo dvoutřetinovou většinu v Reichstagu.⁵⁶ Parlament byl však vyvážen silnou pozicí prezidenta, vybaveného poměrně silnými pravomocemi, zejména pak v případě vyhlášení výjimečného stavu. Je tedy patrné, že v silném postavení prezidenta můžeme spatřovat jakýsi pozůstatek dualistického vztahu monarcha – parlament.⁵⁷

Výmarská ústava také přinesla rozsáhlou reformu volebního systému a práva. Volit mohly nově i ženy, čímž se Německo přidalo po bok jen několika málo tehdejších zemí, které jim právo v této šíři udělily.⁵⁸ Volby do Reichstagu byly poměrné, bez jakékoliv uzavírací klauzule. Volební právo pak všeobecné, rovné a tajné.⁵⁹ Velké pozornosti se dostalo ústavnímu katalogu lidských práv. Právě ten je jedním z důvodů, proč byla tehdejší ústava velmi moderní a v problematice lidských práv dokonce vzorovou. Katalog byl na tehdejší poměry velmi obsáhlý, a to také díky tomu, že zaváděl mnohá individuální práva, jež do té doby zpravidla nebyla součástí ústavních dokumentů.

Na první pohled se tedy jednalo o ústavu, která důsledně dbala na vybalancování prezidenta a říšského sněmu, v dosud nevídané míře upravovala lidská práva a obecně položila

⁵⁵ Například Caldwell, *Popular sovereignty*, str. 66-71.,

⁵⁶ Článek 74 Výmarské ústavy: "Laws enacted by the Reichstag shall be subject to veto by the Reichsrat." „...If the Reichstag overrules the veto of the Reichsrat by a two-thirds majority vote, the President shall within three months publish the law in the form adopted by the Reichstag or shall order a referendum.“

⁵⁷ Robert Poll, *Weimar Constitution*, str. 3

⁵⁸ Jednalo se nicméně o poměrně rozšířený poválečný trend, kdy mnoho tehdejších zemí výrazně rozšířilo volební právo na ženy. Přehledně například zde: https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_women%27s_suffrage

⁵⁹ Moravcová, str. 46

stabilně vypadající základy nové republiky. Jak je tedy možné, že se o necelých čtrnáct let od jejího přijetí německá demokracie zhroutila tváří v tvář nacistické hrozbě? Pro nalezení aspoň částečné odpovědi je důležité podrobit kritické analýze systém, který ústava pomáhala vytvořit a prozkoumat detailněji jednotlivé události, které jej vystavily testu.

2.1.1.1. Základní lidská práva

Jak jsem již zmínil, ústava Výmarské republiky přinesla na tu dobu neobvykle rozsáhlou úpravu lidských práv. Nešlo však jen o srovnání mezinárodní. K velké změně došlo i z hlediska právní kontinuity v Německu, neboť původní ústava z roku 1871 žádná lidská práva neupravovala.⁶⁰ Zajímavým zjištěním je, že zařazení lidských práv do ústavní listiny nebylo aktem právním, ale spíše politickým. Členové komise jako Hugo Preuss či Max Weber nechtěli již tak komplikované přípravy návrhu dále prodlužovat úpravou lidských práv. Důvodem byla absence soudního přezkumu, úprava lidských práv formou běžných zákonů a fakt, že rozhodující pravomoc by v každém případě zůstala v rukou zákonodárce.⁶¹ Pod tlakem politických stran však nakonec byla lidská práva ústavou upravena.⁶²

Dokument obsahoval celkem 57 článků, které upravovaly jedno či více základních práv a povinností. Celý katalog je rozdělen do pěti hlavních tematických oddílů. První přináší práva a povinnosti jednotlivce, mimo jiné zásady rovnosti před zákonem, nabývání občanství nebo principu *nullum crimen sine lege*.⁶³ Druhý oddíl definuje základní vztahy rodinného práva, zejména pak mezi manžely a mezi rodiči a dětmi. Najdeme zde i úpravu volebního práva nebo přístupu k veřejným funkcím a jejich výkon. Konkrétním důkazem na tehdejší dobu velmi liberálního textu je jasně deklarovaná rovnost v manželství.⁶⁴ Dnešní optikou možná fakt nepřilíší překvapivý, avšak musíme mít na paměti, že je řeč o době, kdy v mnoha vyspělých zemích ženy nedisponovaly volebním právem a obecně jejich postavení ve společnosti i v manželství bylo často velmi nerovné. Třetí oddíl věnuje velkou pozornost náboženství. Německo již historicky patřilo k zemím, jež trpěly velkou náboženskou nejednotností. Především šlo o protestantskou a

⁶⁰ Upravovala je však formou zákonů, jak správně podotýká Caldwell v Oxford Handbook of Weimar Republic., str. 131. Nejde tedy o to, že by lidským právům vůbec nevěnovala pozornost, pouze jakou právní sílu jim poskytovala.

⁶¹ Caldwell, Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 131

⁶² Caldwell, Popular sovereignty, str. 73-74

⁶³ Články 109-118 Výmarské ústavy

⁶⁴ Článek 119: „Manželství spočívá na rovnoprávnosti obou pohlaví.“ Samotné sdělení není nikterak šokující, ale jeho explicitní uvedení v tehdejších ústavách příliš běžné nebylo.

katolickou formu křesťanství, protože občané hlásící se k judaismu tvořili v roce 1925 pouze jedno procento populace.⁶⁵

Náboženské preference se ukázaly důležité i politicky. Zatímco katoličtí věřící byli běžně koncentrováni okolo strany Centrum a byli relativně imunní proti masové podpoře extremistických stran, protestantské oblasti na severu země byly podstatně méně politicky koherentní, a tudíž náchylnější k masivní nacistické propagandě, které čelily ve druhé polovině dvacátých let.⁶⁶

Čtvrtý oddíl upravoval téma školství a dalších forem vzdělávání, zatímco pátý práva a povinnosti ve sféře hospodářství. Právě zde se dle mého názoru nejvíce projevila politická orientace vládnoucí SPD a jiných levicověji zaměřených stran. Jak správně pozoroval Anschütz, ústava v sobě snoubila kapitalistické i socialistické prvky.⁶⁷ Kromě ochrany vlastnictví, a to vlastnictví duševního, zde tedy najdeme i závazek vytvářet „rozsáhlý systém pojištění“ (čl. 161), „zajištění nejnutnějších sociálních práv“ (čl. 162) nebo dát každému Němci práci či nutnou výživu (čl. 163). Je nepochybně chvályhodné, že nová ústava vytvářela podmínky pro velmi štědrú sociální politiku, která byla bezprostředně po devastující válce velmi potřebná. Právě články 161 a 163 však následně hrály určitou roli při rozšíření pocitu, že demokraticky zvolená vláda nechala své občany na holičkách, protože nebyla schopná tuto štědrú sociální politiku dlouhodobě realizovat. Lidská práva, zejména pak majetkové povahy, byla opakovaně předmětem rozhodování Říšského soudu.⁶⁸

Z hlediska pádu německé demokracie by se na první pohled mohlo zdát, že extenzivní úprava lidských práv je veskrze jevem pozitivním, neboť máme tendenci vnímat lidská práva jako entitu užitečnou, které není nikdy dost, a tudíž platí přímá úměra mezi množstvím práv upravených na ústavní úrovni a kvalitou demokracie daného státu. To je však pravda pouze částečně. Lidská práva jsou bezesporu důležitým stavebním kamenem moderních liberálních demokracií, kde již slovo liberální poukazuje právě na úctu k právům jednotlivce a jejich garanci ze strany státu. Někteří autoři však v případě Výmarské republiky hovoří o určitém přecenění vlastních sil, a to ve smyslu naložení příliš velkých závazků na bedra ekonomicky i společensky

⁶⁵ Údaj zajímavý zejména ve světle diskuzí o údajném podílu židovského obyvatelstva na ukončení první světové války a jeho odpovědnosti za špatnou ekonomickou situaci. Židé byli zejména (ale ne výhradně) nacisty vyobrazováni jako zrádci, příznivci případné bolševické revoluce a strůjci ekonomického spiknutí s cílem řídit a vykořisťovat německou ekonomiku a společnost. Viz kompletní výsledky cenzu z roku 1925 v Dietmar Petzina, Werner Abelshausen a Anselm Faust, *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914–1945*, strana č. 31

⁶⁶ Více k podílu protestantů na elektorátu NSDAP v části věnované Výmarské společnosti.

⁶⁷ Anschütz, *Die Verfassung des Deutschen Reiches*, str. 697-698

⁶⁸ Caldwell, *Popular sovereignty.*, str. 148 - 160

strádajícího státu.⁶⁹ Jinými slovy, právě garance určitých, extenzivně pojatých sociálních práv ze strany státu možná vedla k přílišné zátěži sociálního systému a přecenění sil německé ekonomiky.

Ve chvíli, kdy stát není schopen poskytovat potřebnou podporu pro sociálně slabé, protože to ekonomická situace neumožňuje, nabývají tato lidská práva dosti ambivalentní povahy. Na jedné straně stále plní funkci jakéhosi tmelícího prvku nejen mezi státem a společností, ale i společností samotnou. Na straně druhé však mohou mít i kontraproduktivní efekt, protože všeobecná nespokojenost s kvalitou života je v tu chvíli namířena vůči státu jakožto subjektu, který při ochraně a zejména garanci některých lidských práv selhal. Tuto nespokojenost není radno podceňovat, neboť má velký destabilizační potenciál. Mnoho voličů při volbách vychází především z kvality vlastního života, ekonomického blahobytu a spokojenosti.⁷⁰ Voliči mají také tendenci tyto faktory spojovat s vládou, která je zrovna u moci, či v obecné rovině s politickým systémem, ve kterém konkrétní volič žije. To vše bez ohledu na skutečnost, jak mylná zpravidla tato jednoduchá úvaha je. Rozsáhlá lidskoprávní úprava tedy může mít i destabilizující efekt, a to v kombinaci s dalšími společenskými a hlavně ekonomickými faktory, protože představuje pro nespokojené voliče neustálé memento nenaplněných slibů a garancí. Každodenní srovnání ústavou načrtnutého života se zuboženou realitou může být zdrojem frustrace, kterou není radno politicky podceňovat. Průměrný volič, jehož kvalita života je v důsledku různých krizí nevalná, může ve státu či vládě hledat viníka jednoduše proto, že je garantem práv, k jejich naplnění očividně momentálně nedochází. V případě Výmarské republiky tento efekt zapříčinila hluboká hospodářská krize na začátku i konci dvacátých let, ke které se přidala velká polarizace společnosti. Sociální systém podpory byl s příchodem Velké hospodářské krize natolik přetížen, že stát nebyl schopen dostát závazkům, které učinil. To se pak pochopitelně odrazilo i na jeho kredibilitě pro investory a důvěře občanů ve stát.

2.1.1.2. Federalismus

Další změnou, již přinesla nová ústava, bylo významné přerozdělení moci mezi říší a jednotlivými spolkovými zeměmi. Výše již bylo naznačeno, že Výmarská republika stále byla relativně federalistickým státem, a to navzdory omezení pravomocí zemí ve srovnání s obdobím

⁶⁹ Například Moravcová, str.166-167, popisuje, jak vysoká nezaměstnanost a vyplácení nutné výživy a podpory v nezaměstnanosti zatížily státní pokladnu a celý systém sociálního pojištění více, než byl schopen unést. Podrobněji k nenaplněným slibům Výmarské ústavy a zákonu o sociálním pojištění z roku 1927 pak Evans, Nástup Třetí říše, str. 146-147, resp. 125

⁷⁰ Na příkladu moderních demokracií tento vliv ekonomických faktorů na chování demonstrují Mary Stegmaier, Michael S. Lewis-Beck a Lincoln Brown. Viz Stegmaier, Mary, Michael S. Lewis-Beck, and Lincoln Brown, The Economic Voter Decides, zejména str. 13-14

císařství. Pro mnou zvolené téma není však až tolik důležitá diskontinuita s obdobím císařství, ale pnutí a problémy, kterými byly zatíženy vzájemné vztahy Berlína a spolkových zemí po celou dobu existence republiky.

Ústava již v úvodu jasně definovala rámec, ve kterém bude fungovat vztah říše-jednotlivé země v oblasti zákonodárství. Články 6 až 13 jasně stanovily, jaké legislativní okruhy spadají do výlučné pravomoci říše a do jakých může říšská legislativa za určitých okolností zasahovat. Definovala také jasně nadřazenost říšského práva nad zemským, což je nezbytnou a logickou podmínkou pro fungování demokratické republiky v tomto federalistickém uspořádání.

Důležitými ustanoveními pro řešení sporů byly také články 13 a 19. Článek 13 upravuje postup v otázkách slučitelnosti zemského práva s právem říšským. Zároveň ustavuje říšský soud jako věcně příslušný k rozhodování takových sporů. Článek 19 řeší problematiku sporů ústavního charakteru, a to jak mezi jednotlivými zeměmi, tak zeměmi a říší. Za tímto účelem pak článek 108 předvídá vznik nového Státního soudu (Staatgerichtshof) při Říšském soudu v Lipsku (Reichsgericht), v jehož kompetenci by rozhodování těchto ústavních a kompetenčních sporů mělo být.⁷¹ Zejména přelom dvacátých a třicátých let přinesl mnoho soudních sporů, jejichž meritem byl konflikt mezi jednotlivými subjekty federalistické soustavy. Nejvýznamnější spor mezi říšskou a spolkovou vládou je bezesporu již zmíněný „Pruský puč“ z léta 1932. Pod záminkou nezvládnutí pouličního násilí byl nouzovým nařízením, podepsaným prezidentem dle pravomocí uvedených v článku 48 odst. 2, ustaven Franz von Papen říšským komisařem pro Prusko.⁷² To umožnilo svržení pruské vlády sociálně demokratického předsedy Brauna, nahrazení pruských zástupců v říšské radě a předání kontroly nad Pruskem do rukou Papenova kabinetu.⁷³ Pruská vláda napadla tento postup pro jeho protiústavnost, rozhodnutí Státního soudu z října téhož roku však přineslo velké zklamání pro odpůrce puče. Soud sice dal Prusku a dalším žalobám částečně za pravdu, ale současně posvětil možnost prezidenta a vlády de facto převzít vládu nad zemí prostřednictvím prezidentských dekretů.⁷⁴ Bez ohledu na rozhodnutí soudu zasadil Papenův puč rozhodující úder ústavnímu principu federalismu a vydláždil cestu pro další centralizaci Německa.⁷⁵

Federalismus byl možná často implicitním, avšak velmi silným politickým tématem Výmarské republiky. Spory mezi centrální vládou a jednotlivými zeměmi do velké míry formovaly politické nálady ve spolkových zemích a jejich prostřednictvím významně

⁷¹ Caldwell, Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 129

⁷² Moravcová, Výmarská republika, str. 195

⁷³ Caldwell, Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 130

⁷⁴ Caldwell, Popular sovereignty, str. 166-167

⁷⁵ Evans, Nástup Třetí Říše, str. 271

ovlivňovaly i výsledky voleb. Federální systém navíc v mnoha ohledech nebyl příliš dobře vybalancován. Velké spolkové země jako Prusko nebo Bavorsko se pochopitelně těšily výsadnímu postavení a velké moci oproti mnoha jiným, menším částem říše. Zejména případ Pruska, které bylo jednoznačně dominantní silou v celé Výmarské republice, přináší logicky otázku, nakolik byl výmarský systém se silnými prvky federalismu skutečně efektivní formou státní správy? Jsem přesvědčen, že princip subsidiarity je i v dnešní době, pokud správně a vhodně implementován, velmi úsporným a účinným řešením. V případě historicky poměrně různorodé země, navíc s hluboce rozdělenou společností, jakou tehdejší Německo bylo, byl federalismus vhodným nástrojem pro efektivní správu jednotlivých spolkových záležitostí.

Problém částečně federalistického uspořádání však netkvěl ve správě vnitřních záležitostí spolkových zemí, ale v politickém fungování na federální úrovni. Reichsrat se netěšila příliš velké moci, což do určité míry umenšilo hlas spolkových zemí při debatách o říšských záležitostech. Snahy rozdělit ústavou Prusko na menší celky také vyšly nazmar, a jeho síla pak výrazně vychýlila poměr sil na zemské úrovni.⁷⁶ Není tedy divu, že se Papen a jeho spolupracovníci museli s Pruskem vypořádat, pokud hodlali nastolit více autoritářskou formu vládnutí. V tomto případě zafungovala ústřední role Pruska jako určitá pojistka demokratického systému. Není však těžké si představit, jak diametrálně odlišná a neméně komplikovaná by byla situace, ve které by naopak demokraticky smýšlející vláda musela čelit silnému, nedemokratickému Prusku, ovládanému některou z extremistických stran. Ambivalentní role Pruska při ochraně demokracie nebyla jen záležitostí rozlohy, počtu obyvatel či politických reprezentantů. Byla také umocněna silou jeho bezpečnostních sborů. Není proto náhodou, že ovládnutí pruské policie bylo jedním z klíčových kroků k upevnění moci národních socialistů, protože takto početný sbor by mohl být nástrojem velmi houževnatého odporu ze strany demokratického tábora. Jak ukázal rok 1933, Prusko mohlo být stejně dobře poslední baštou republiky, jako vstupní bránou k jejímu ovládnutí.

Posledním, neméně důležitým bodem byly pravomoci dané prezidentu republiky článkem 48 odst. 2. Ten v rukou prezidenta představoval mocný nástroj pro vměšování se do spolkových záležitostí a jeho zneužití při tzv. „pruském puči“ je zajímavou ukázkou, jak bylo možné použít ústavních prostředků k ovládnutí spolkových zemí.

Lze tedy shrnout, že extrémní nepoměr sil mezi spolkovými zeměmi, časté spory mezi říšskou vládou a jejími zemskými protějšky a spíše vedlejší role říšské rady na poli celostátní politiky jsou hlavními důvody, proč německý federalismus čelil mnoha výzvám a problémům

⁷⁶ Caldwell, Popular sovereignty, str. 69-70

během poměrně krátké existence německé liberální demokracie. Kombinace rozsáhlých prezidentských pravomocí a klíčové role Pruska pro fungování republiky navíc vytvářela další potenciálně nebezpečný mocenský vztah. V případě, že by nebylo možné udržet křehkou rovnováhu nebo shodu mezi říšskou a pruskou exekutivou, mohly by obě instituce snadno posloužit jako brána k nastolení autoritářského režimu, a navíc obejítím většiny dalších pojistných mechanismů.

2.1.1.3. Parlament a volby do něj

Přechod k parlamentní demokracii s sebou nesl i velké změny v otázce dělby moci. Již bylo zmíněno, že Výmarská republika fungovala v jakési modifikované verzi parlamentního systému, konkrétně v modelu se silným postavením prezidenta, který představoval protiváhu Reichstagu. Reichsrat byla pouhým stínem své předchůdkyně (Bundesrat), a její vliv byl omezen téměř výhradně na právo veta v legislativním procesu a různá stanoviska k návrhům vlády či Reichstagu. Toto nepřiliš silné postavení má historické kořeny, protože Bundesrat byla tvořena hlavami jednotlivých částí císařství, a tudíž suverénními vládci z konkrétních dynastií. Porevoluční uspořádání tento formát pochopitelně opustilo, ale na úkor politického vlivu nástupnické instituce.

Můžeme tedy shrnout, že říšský sněm představoval bez nadsázky klíčovou instituci výmarského systému a také jednu z hlavních pojistek proti neomezenému výkonu moci exekutivou. V jeho sídle zasedalo mezi 459 a 647 poslanci, volenými vždy na období čtyř let. Množství poslanců se výrazně měnilo, protože zisk mandátu byl vázán na každých 60 000 získaných hlasů. S přibývajícím počtem voličů tedy narůstal i odpovídající počet jejich reprezentantů. Volby byly všeobecné, rovné, přímé a tajné, přičemž volit mohli všichni muži a ženy starší 20 let.⁷⁷ Pokud uplynulo volební období, anebo byl sněm rozpuštěn říšským prezidentem, musely se nové volby konat ve lhůtě šedesáti dnů od takové skutečnosti. Právě porušení ústavy formou rozpuštění parlamentu bez vyhlášení předčasných voleb bylo velkým tématem během let 1932-33, kdy si s touto myšlenkou pohrávali zvláště tehdejší kancléři Papan a Schleicher.⁷⁸ Odložení voleb po rozpuštění sněmu by jim dalo poměrně volné pole působnosti a umožnilo vládu bez kontrolních mechanismů uložených v parlamentu.

Během jakékoliv diskuze o výmarském Říšském sněmu pravděpodobně uslyšíme, že byl volen poměrným systémem. Velmi často je pak poměrný systém uváděn jako hlavní důvod, proč Reichstag nebyl ke konci republiky schopen plnit roli hlavního pilíře německé demokracie. To

⁷⁷ Článek 22 Výmarské ústavy

⁷⁸ Barth a Frederichs, Než přišel Hitler: Poslední zima Výmarské republiky, str. 288

by však bylo příliš zjednodušující. Je potřeba zdůraznit, že poměrný systém jako takový není nijak problematický. Naopak se jedná o jednu z nejvíce demokratických nástrojů zastupitelské demokracie, který je dost možná nejčastěji používaným volebním systémem světa.

Aplikaci většinového a poměrného systému voleb lze vnímat také jako snahu o vyvažování zájmu na generování co nejlegitimnějších většinových rozhodnutí a co nejpřesnější reprezentaci lidu jakožto zdroje moci v demokratickém státě. Pokud zvolíme poměrný systém, je potom žádoucí učinit potřebné kroky, aby byl schopen vytvářet většinu. Zpravidla můžeme uvažovat nad třemi hlavními způsoby modifikace poměrného systému, aby byla zajištěna i jeho funkčnost. Patří mezi ně:

- a) Zvolení optimální metody výpočtu, od nejvíce proporciální Sainte-Laguëovy až po nejméně proporciální d'Hondtovu.
- b) Dostatečně vysoký práh pro vstup do voleného tělesa, například uzavírací klauzule při volbách do parlamentu.
- c) Snížit počet mandátů volených v konkrétním okrsku, a tím zabránění méně úspěšným uskupením dosáhnout na zisk mandátu.⁷⁹

Státy jako výmarské Německo nás proto učí, že problém není v poměrném systému, ale ve způsobu jeho limitace a v homogenitě společnosti, do níž je implementován.⁸⁰ Uzavírací klauzule je pravděpodobně nejlepším, anebo alespoň nejjednodušším stabilizačním nástrojem, který mají ústavodárci v rukou. Moderní Izrael však ukazuje, že i existující, ale příliš nízký volební práh může mít dalekosáhlé důsledky ve formě fragmentace stranického spektra a následné nemožnosti sestavit vládu, jež by požívala důvěry parlamentu. Výmarský systém navíc pracoval s říší jako jediným velkým volebním okrskem, což dále napomáhalo rozdrobení jeho zákonodárského tělesa, protože dosáhnout na potřebných šedesát tisíc hlasů se stávalo podstatně snazším. Nebyla zde použita ani žádná z přísnějších, méně proporcionálních metod přepočtu, a proto bylo výsledné zkreslení voličských preferencí opravdu minimální.

⁷⁹ Cindy Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, str. 22-23

⁸⁰ Izrael v posledních letech sužoval výrazný nepoměr počtu politických stran k počtu obyvatel, který v kombinaci s relativně nízkou uzavírací klauzulí (aktuálně 3,25 %) značně ztěžoval dosažení stabilní většiny v Knesetu.

Ke střídání vlád v Izraeli například:

<https://ct24.ceskatelevize.cz/clanek/svet/izrael-cekaji-ctvrte-volby-behem-dvou-let-levice-je-v-upadku-a-pravice-se-hada-39183>

https://www.irozhlas.cz/zpravy-svet/izrael-naftali-benett-vlada-parlamentni-volby-2022_2206210829_ako

Stručně k izraelskému volebnímu systému a přehled jeho vývoje viz

<https://www.timesofisrael.com/bennett-we-made-a-tough-decision-but-it-was-the-best-for-the-country/>

Výmarská republika zavedla poměrný systém jako symbol demokracie a jednoty národa či lidu, který je bez jakýchkoliv omezení zdrojem moci a suverénem ve státě. Brzy se ukázalo, že taková představa je sice velmi lákavá v teorii, ale obtížně bude fungovat v praxi. Kombinace hluboce rozdělené poválečné společnosti a poměrně voleného parlamentu bez jakýchkoliv vstupních restrikcí vystavila samotné jádro německé demokracie velkému testu. Postupná polarizace a fragmentace společnosti, amplifikovaná také dvěma obřími ekonomickými krizemi, se pomocí voleb věrně propisovala do podoby parlamentu. Demokratický princip zde sice fungoval dobře, ale na úkor akceschopnosti celé instituce. Další radikalizace některých voličů a vznik nových hnutí tak nejen že nečelily žádné překážce při vstupu do sněmu, ale především umožňovaly jeho stále těžší paralýzu.

2.1.1.4. Shrnutí

Politickou historii Výmarské republiky lze tudíž číst i jako určitou posloupnost logicky navazujících kroků, které pramenily ze slabých míst jejího ústavního systému. Pochopitelně se nejedná o důvod jediný. Výmarská demokracie se bez problémů mohla těšit výrazně delšímu trvání i za existence stejného ústavního systému. Nicméně jak tomu bývá u takto komplexních záležitostí, souhra jiných souvisejících faktorů a událostí odhalila slabá místa této ústavy a učinila tak systém zranitelným.

Nefungující parlament byl právě jedním z těchto slabých míst německé demokracie. Kennedy správně poznamenává, že přestože období let 1924-1928 přineslo určitou stabilitu, ve skutečnosti vlády prodemokratických sil⁸¹ vládly s podporou parlamentu pouhých čtyři a půl roku. Zbýlých více než devět let byly v čele země buď extrémně křehké koalice⁸², nebo vlády menšinové, parlamentem pouze tolerované, až v posledních letech pak prezidentské kabinet, jež důvěru parlamentu de facto neměly.⁸³ Průměrný čas vlády strávený v úřadu se pak pohyboval okolo osmi měsíců.⁸⁴ Parlament, který jen obtížně nalézal shodu, zákonitě vychýlil i dělbu moci ve státě. Pokud instituce, jež má být úhelným kamenem ústavního systému, není akceschopná, dochází jednak k paralýze takového systému, ale také k posunutí těžiště moci k jiným subjektům a institucím. V tomto případě byl takovým subjektem prezident. Jeho pozice byla původně navržena s cílem vybalancovat sílu parlamentu pomocí nástrojů, které mu k tomu ústava poskytla. Pokud však parlament dlouhodobě není schopen vyprodukovat vládnutí schopný

⁸¹ Autorka má tím na mysli SPD, DDP a Centrum.

⁸² Například velká koalice SPD z roku 1928

⁸³ Ellen Kennedy, *Constitutional Failure*, str. 157

⁸⁴ Mark Mazower, *Temný kontinent: Evropa ve 20. století*, str. 38

kabinet, prezident může náhle zjistit, že s pomocí ústavních pravomocí je schopen zasahovat do politického chodu země výrazně více, než bylo záměrem původních ústavodárců.

Současně byl slabý parlament v těžké pozici vůči tomu, co významný soudobý právník Richard Thoma nazýval „dvojitou paralýzou“.⁸⁵ Měl na mysli takzvanou paralýzu „administrativní a legislativní“. Legislativní vycházela z práva veta náležejícího Reichsratu. Sněm sice mohl dvoutřetinovou většinou veto přehlasovat, avšak jak Thoma poznamenává, Reichstag měl velké potíže i s formováním prosté většiny. Administrativní paralýza pak mohla teoreticky přijít ze strany prezidenta, který - ve snaze vyvolat konflikt - mohl odmítnout podpis určitých návrhů předložených vládou a případně rozpustit parlament.⁸⁶

Důležitým činitelem je v případě parlamentu také společnost. Podrobněji se tehdejší německé společnosti hodlám věnovat dále, na tomto místě pouze zmíním, že kromě již uvedené politické fragmentace se Výmarská republika potýkala i s nedůvěrou svých občanů. Ta mohla mít pochopitelně mnoho forem stupňů intenzity, ale nedůvěra v parlament byla jednoznačně jednou z nich. Nedůvěra a rozčarování z parlamentní demokracie ale nebyla ryze německou záležitostí, nýbrž průvodním znakem většiny meziválečných parlamentních demokracií. Mazower poznamenává: „Samotný systém, jenž měl odrážet vůli lidu, odhaloval uprostřed změní třídních, etnických či náboženských rozdílů její naprostou absenci.“⁸⁷

Parlamente byly často vinou poměrného systému nejednotné, těžko hledající shodu, a především pomalu pracující. Podle Mazowera připomínal parlament „optickou čočku, která zvětšuje, a nikoli řeší, palčivé sociální, nacionální a ekonomické napětí ve společnosti jako celku.“⁸⁸ Nespokojenost s táhlými jednáními parlamentu, které často nepřinesly žádný výsledek, pochopitelně vede k volání po rázné, efektivní akci.⁸⁹ I zde je možné vidět kořeny vzestupu a popularity nacistické strany, založené na energičnosti, rozhodnosti a vysoce aktivní kampani. Ne zcela ideálně navržený ústavní rámec stojící na křehké rovnováze sil mezi prezidentem a Reichstagem, pramalá výkonnost až paralýza říšského sněmu a nespokojená a demokracii ne zcela oddaná občanská společnost jsou hlavními důvody, proč se systém dělby moci výrazně vychýlil a přispěl tak k erozi německé demokracie.

⁸⁵ Thoma používá v originálu výraz „einer doppelten Lähmberfeit“.

⁸⁶ Richard Thoma, Die rechtliche Ordnung des parlamentarischen Regierungssystems, in: Handbuch des deutschen Staatsrechts, str. 503-505

⁸⁷ Mark Mazower, Temný kontinent, str. 37

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Fenomén, který můžeme pozorovat dodnes. Českému čtenáři se jistě na mysli vybaví slova bývalého premiéra o „žvanírně“.

2.1.2. Říšský prezident

Sílicí zastoupení radikálních stran v Reichstagu přivedlo legislativu až do stavu, kdy nebylo ani matematicky možné složit demokratickou většinu, ani tolerovat menšinovou vládu bez spolupráce s KPD nebo NSDAP. Jelikož obě strany byly silně protidemokratické a rozhodně neměly v úmyslu systém hájit, byl říšský sněm dokonale eliminován.⁹⁰ Ani jedna ze stran navíc neměla dobrý důvod spolupracovat, protože prohlubující se hospodářská krize a neschopnost parlamentu jakkoliv reagovat šly na vrub demokratickým stranám široké koalice, které postupně ztrácely volební preference právě ve prospěch radikálnějších opozičních uskupení. Klesající výkonnost parlamentu postupně přesouvala více a více těžiště moci do rukou exekutivy, tedy vlády a prezidenta. Jelikož vláda potřebovala ke své činnosti důvěru Reichstagu (čl. 54), došlo od počátku třicátých let k postupnému vytváření prezidentských kabinetů, které čím dál tím více spoléhaly na důvěru a legislativní pomoc prezidenta, který mohl realizovat vládní plány formou svých nouzových vyhlášek či dekretů dle článku 48 odst. 2. Prezident, jehož pozice měla být silná především jako protiváha parlamentu, se tak najednou ocitl uprostřed soustavy moci.

Výmarská ústava k volbě prezidenta neříká mnoho. Volební období stanovila na sedm let, volitelný byl každý občan, jenž dovršil 35 let věku. Volba byla přímá, což z prezidenta dělalo vedle říšského sněmu druhou klíčovou instituci, která byla volena přímo lidem jakožto nositelem suverenity. Mezi jeho nejvýznamnější pravomoci patřilo právo rozpustit Reichstag, podmíněné pouze nemožností učinit tak dvakrát pod stejnou záminkou, a nechvalně známý článek 48, jenž opravňoval prezidenta k zásahu a přijetí nutných opatření v říšských i zemských záležitostech, a to v případech, kdy je ohrožena veřejná bezpečnost a pořádek.⁹¹ Prezident mohl také skrze tento článek dočasně suspendovat určitá lidská práva uvedená ve druhé části ústavní listiny.

V teoretické rovině nás postavení výmarského prezidenta přivádí k otázce, jaká je vlastně ústavní role prezidenta v takovém systému? Má prezident požívat tak rozsáhlých pravomocí v demokracii postavené na silné funkci parlamentu? A v neposlední řadě, byla vůbec Výmarská republika parlamentní demokracií? Ke všem těmto otázkám se ještě vrátíme.

Diskuze na téma ústavní role prezidenta sahá ještě před vznik samotné republiky. Jak již bylo řečeno, extenzivní pravomoci prezidenta můžeme vnímat i jako jakýsi relikv císarského majestátu, či přesvědčení, že hlava státu musí disponovat pravomocemi odpovídajícími jejímu postavení. Skutečnou otázkou však bylo, jaký má prezident vztah k ústavě? Jen od jejího zodpovězení lze totiž dále odvodit pravomoci, které jsou pro takovou roli adekvátní. Měl tedy prezident být „strážcem ústavy“, nebo pouze jednou z pojistek komplexního systému?

⁹⁰ Mám na mysli právě situaci po volbách v roce 1932, kdy KPD a NSDAP získaly většinu.

⁹¹ Článek 48 odst. 2

Právě v této a dalších otázkách se střetli dost možná dva nejvýznamnější právníci a právní filozofové meziválečného období - Hans Kelsen a Carl Schmitt.

Druhý jmenovaný zastával názor, že prezidentské pravomoci by měly být v nutných případech co nejširší. Vycházel přitom volně z římského diktátora, tedy osoby pověřené⁹² a vybavené Senátem neomezenou mocí, aby zakročila a odvrátila nebezpečí či vyřešila nastalou krizi.⁹³ Ve Schmittově pojetí byl obdobně prezident vybaven pravomocemi, aby v případě krize mohl rychle a efektivně jednat. Fungoval tedy i v tomto pojetí jako určitá protiváha pomalého, diskutujícího, ale také demokratičtějšího parlamentu. Představa prezidenta-diktátora je nepochybně lákavá právě kvůli své akceschopnosti a možnosti pružně a bezodkladně reagovat na vzniklé krize. Současně s sebou však nese i riziko. Již antičtí diktátoři totiž opakovaně ukázali, že když určité osobě svěříte neomezenou moc, nemusí jí už vrátit. Hned několik diktátorů po skončení svého určeného období jednoduše pokračovali ve vládě a nastolili diktaturu v tom smyslu, jak jí používáme dnes. Právě překročení ústavních limitů a omezení a potenciální následky z toho plynoucí byly hlavním argumentem kritiků.

Hans Kelsen souhlasil s poskytnutím určitých pravomocí prezidentovi, ale byl výrazně zdrženlivější co do způsobu, jakým by s nimi měl držitel úřadu nakládat. Současně se Schmitt a Kelsen neshodli ani v otázce soudní kontroly prezidenta, kdy Kelsen prosazoval jeho kontrolu nově zřízeným Státním soudem, zatímco Schmitt měl k takovému řešení výhrady opírající se především o zpochybnění soudní moci jako moci „nestranné.“⁹⁴

Německé pojetí role prezidenta trpělo ještě jednou vadou, jež byla uložena v samotné dělbě moci. Jak upozorňuje Dyzenhaus, Výmarská ústava byla navržena v době nepokojů s vědomím, že tyto nepokoje nezmizí, a proto bude úkolem ústavy, aby se s nimi dokázala účinně vypořádat. Článek 48 je tedy nutné číst právě jako nástroj rychlé reakce na ohrožení demokracie. Samotný článek je však problematický jen částečně, a to v otázce, jak široké pravomoci měl prezident obdržet. Dle mého názoru méně výrazný, avšak neméně důležitý problém tkví v nespolehlivém systému brzd a protivah. Dyzenhaus poukazuje na fakt, že prezidentské pravomoci byly podmíněné kontrasignací vlády, kterou sice jmenoval prezident, ale podléhala kontrole a důvěře říšského sněmu. Ten mohl zase rozpustit za určitých okolností prezident. Vše je tedy zdánlivě vyvážené, ale tento mikrosystém si neumí poradit se situací, kdy říšský sněm není funkční či vůbec neexistuje.⁹⁵ V tu chvíli prezident může vytvořit vlastní

⁹² Zpravidla na čas potřebný k vyřešení krizové situace, maximálně však na dobu šest měsíců.

⁹³ Kennedy, *Constitutional Failure*, str. 160

⁹⁴ *Ibid.*, str. 162

⁹⁵ David Dyzenhaus, *Legal Theory in the Collapse of Weimar: Contemporary Lessons?*, *The American Political Science Review*, str. 123

kabinet, který mu poskytne požadovanou kontrasignaci a současně nebude podléhat hlasování o důvěře v Reichstagu. Tyto prezidentské kabinetů na počátku třicátých let jasně ukázaly slabá místa Výmarské ústavy. Jak píše Brecht, problémem nebyl široký rámec prezidentských pravomocí, ale spíše to, že mohly být potenciálně vykonávány bez jakékoliv kontroly.⁹⁶

Prezidenti sehráli ve Výmarské republice klíčovou roli. Jak Ebert, tak Hindenburg využívali excesivně pravomoci svěřené jim článkem 48, byť jejich úmysly a vztah k demokracii se pravděpodobně lišily. Názor, že za pádem Výmarské republiky stojí do velké míry individuální rozhodnutí prezidenta Hindenburga, který jmenoval Hitlera kancléřem, v sobě má určité zrno pravdy. Zprvu strukturální problémy republiky nakonec skutečně vyústily do stavu, kdy bylo rozhodování o dalším směřování státu v rukou poměrně úzké skupiny osob. Není potřeba dodávat, že k této situaci by v demokracii moderního typu, plné pojistek a ochranných mechanismů, docházet nemělo. Prezident Hindenburg, stejně jako mnoho dalších lidí z této skupiny, nebyl výrazným proponentem demokracie. Naopak, jako člověk formovaný životem a úspěšnou kariérou z dob císařství, považoval Výmarskou republiku za výtvar levicových a liberálních proudů, jejichž myšlenky nebyly příliš kompatibilní s jeho vlastním světonázorem.

Vliv individuálních rozhodnutí však není radno ani přeceňovat, protože pak často nejsme schopni přes konkrétní chyby vidět systémové vady, které k nim vedly. Výmarská ústava nepochybně trpěla hned několika takovými vadami. Já osobně považuji za nejzávažnější dvě zmíněné a jednu s nimi související – Vybavení prezidenta příliš silnými pravomocemi a nedokonalý soubor brzd a protivah u dělby moci na ose prezident – vláda – Reichstag. Nedostatek pojistek a omezení umožnil prezidentovi využívat své rozsáhlé pravomoci takřka nekontrolovaně, jakmile byl říšský sněm neschopen vykonávat dohled.⁹⁷ Právě pravomoc rozpustit parlament v relativně velkém množství případů, a často pouze s vágním odůvodněním, výrazně vychýlila mocenskou osu ve prospěch exekutivy.⁹⁸ Tím se dostáváme ke třetímu klíčovému problému, o kterém již byla řeč, a jenž úzce souvisí s výše uvedeným. Trefně jej vyjádřila Ellen Kennedy: “The authors of the constitutional text designed its organization on the assumption that „the parliamentary system would function normally“ with clearly recognizable majorities. It did not.”⁹⁹

⁹⁶ Arnold Brecht, *Prelude to Silence: The End of the German Republic*, str. 48-49

⁹⁷ Caldwell, *Oxford Handbook of Weimar Republic*, str. 135

⁹⁸ Ellen Kennedy, *Constitutional Failure*, str. 163

⁹⁹ *Ibid.*

2.1.3. Politický systém, aneb jak je důležité mítí prezidenta?

V předchozích subkapitolách jsem předestřel krátký popis funkcí prezidenta a parlamentu v rámci ústavního systému země. Otázkou tudíž zůstává, jakou povahu měl jejich, pro demokracii tohoto typu klíčový vztah? Nakolik se jednalo o systém parlamentní, a do jaké míry semipresidenční?

2.1.3.1. Semipresidencialismus jako pojem?

Cindy Skach ve své monografii srovnávající německou výmarskou a francouzskou pátou republiku přichází s apelem na zavedení poloprezidentského systému jako samostatného pojmu, navzdory názorům jiných odborníků. Upozorňuje na nebezpečí skrývající se v analytické dichotomii ryze prezidentského a parlamentního systému. Prezidentský a parlamentní systém skutečně jsou opačné póly jedné škály politického uspořádání. Proto je logické vnímat semipresidencialismus jako pomyslný kompromis mezi oběma pojmy, který slouží k lepší klasifikaci různých demokratických států a k popisu jejich mechanismu fungování. S čím příliš nesouhlasím, je definice, jež Skach předkládá.

Při definování poloprezidentských systémů vychází, podobně jako Robert Elgie, ze dvou znaků:

1. Hlava státu je volena přímo a funkci vykonává po jasně stanovenou dobu mandátu.
2. Hlavou vlády je její předseda, jenž je odpovědný legislativě, nejčastěji ztělesněně parlamentem.¹⁰⁰

Domnívám se, že tato definice obtoží pouze v rovině formální, nikoliv materiální. Přímá volba prezidenta, která není v České republice neznámým pojmem, nepochybně představuje silnější mandát prezidenta a činí ho do jisté míry nezávislým na dalších složkách státní moci. Samotný druh volby ovšem nemůže předem definovat vzájemný vztah prezidenta a parlamentu jako vyvážený. Zajímavý příklad poskytuje právě Českou republika.

Česko je parlamentní demokracií. Domnívám se, že tento fakt vyplývá ze vzájemného vztahu parlamentu a vlády, kdy druhá zmiňovaná instituce podléhá kontrole a důvěře té první.¹⁰¹ Role prezidenta uvnitř českého politického systému je limitována jeho pravomocemi dle článků 62 a 63 Ústavy, ale také dalšími články regulujícími jeho vztah k parlamentu i vládě. Odpovědnost Poslanecké sněmovně dle článku 68 Ústavy ČR a další mechanismy, kupříkladu vyslovení (ne)důvěry dolní komorou Parlamentu, vychylují vztah vláda-parlament ve prospěch

¹⁰⁰ Cindy Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, str. 13

¹⁰¹ Článek 68 odst. 1 Ústavy ČR: „Vláda je odpovědná Poslanecké sněmovně.“

druhého z uvedených. V oblasti výkonné moci pak výše zmíněné doplňuje článek 67, jenž charakterizuje vládu jako „vrcholný orgán výkonné moci“.¹⁰² Prezidentovi tedy přísluší mnoho práv a povinností, ale vrcholným exekutivním orgánem je vláda.

Vše výše řečené nedávalo jakýkoliv závdavek k pochybnostem, až do prosince roku 2011, kdy došlo k ustavení přímé volby prezidenta přijetím ústavního zákona.¹⁰³ Přestože proces přijímání tohoto zákona lemovala i diskuze ohledně úpravy prezidentských pravomocí, nakonec zákonodárným procesem prošel návrh měnící výhradně způsob volby prezidenta.¹⁰⁴ Mimo to modifikoval výsledný ústavní zákon také problematiku prezidentské odpovědnosti a udělování milosti.

A právě zde spatřuji zdaleka největší problém definice poloprezidentského systému, již Skach čtenářům předkládá. Z formálního hlediska by tato změna dle uvedených kritérií přesunula Česko z kategorie parlamentních republik do skupiny poloprezidentských. Z materiálního hlediska však k velké změně nedošlo, neboť reálné pravomoci prezidenta zůstaly nedotčeny. Změna nastala spíše v rovině abstraktní, politické. Prezident volený přímo, a nikoli parlamentem, totiž požívá o něco silnějšího mandátu než doposud. Nemusí se již při své volbě opírat o podporu legislativy a z volebního pohledu je odpovědný pouze voličům.¹⁰⁵ Prezidentovi se tak do jisté míry uvolňují ruce v politickém působení, zejména během prvního volebního období, po kterém by teoreticky rád svůj mandát obhajoval. To ovšem není dostatečným důvodem pro nahlížení na náš politický systém skrze úplně jiný pojem. Parlamentní základ našeho politického uspořádání tím zůstal nezměněn, přestože základní definice předestřená Skach by napovídala opak. Domnívám se proto, že autorka narazila na to, co sama popisuje a ve své knize zdůrazňuje – škálu politických systémů. Definice semipresidencialismu je nepochybně užitečná pro základní pochopení jeho podstaty. Realita je však taková, že pro potřeby hlubšího zkoumání by bylo vhodné definici rozšířit o další kritéria, která by lépe a detailněji popisovala vzájemné postavení legislativy a exekutivy, anebo exekutivy vládní a prezidentské, na což upozorňuje například Duverger, když hovoří o značných pravomocích prezidenta.¹⁰⁶ Kritérium přímé volby prezidenta je jednoduše nedostatečné. Skutečný „poměr sil“ je totiž souhrnem všech jednotlivých pravomocí a povinností těchto orgánů, nikoliv jen určitými, snadno identifikovatelnými znaky.

¹⁰² Článek 67 odst 1 Ústavy ČR

¹⁰³ Ústavní zákon č.71/2012 Sb.

¹⁰⁴ <https://www.novinky.cz/clanek/domaci-prima-volba-prezidenta-se-vzdaluje-89327>

¹⁰⁵ Uvádím pouze z hlediska voleb, neboť stále podléhá možnému zbavení výkonu funkce skrze ústavní žalobu dle článku 65 odst.2 Ústavy ČR.

¹⁰⁶ Za upozornění na tuto skutečnost děkuji panu profesorovi Kyselovi, obdobně například Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, str. 3-25

Skach přesvědčivě argumentuje ve prospěch existence poloprezidentského systému a nutnosti jeho rozlišování v rámci zavedené dichotomie prezidentský - parlamentní. Citovaná kritéria však nejsou dostačující. Mohou fungovat pouze jako jakési základní podmínky *sine qua non*, ale nikoliv jako spolehlivé deskriptivní znaky tohoto pojmu. Ve skutečnosti totiž nejde o dichotomii parlament – prezident, ale o dvě extrémní polohy škály, která je krajně proměnlivá. Existuje mnoho parlamentních systémů, které formálně splňují uvedené podmínky, ale důležité je zohlednit i hledisko materiální, tedy jakými pravomocemi de facto disponují v rámci daného ústavního rámce.

2.1.3.2.1. Německá říše mezi parlamentarismem a semipresidencialismem

V případě Výmarské republiky musíme brát v potaz původní myšlenky a motivace tvůrců ústavy, stejně jako okolnosti jejího vzniku. Pokud bychom se striktně řídili okolnostmi vzniku ústavy a jejím textem, spíše se přikláním k názoru, že Výmarská republika byla systémem parlamentním, avšak s disproporčně posílenými pravomocemi prezidenta. Pokud by ústavní systém fungoval tak, jak bylo původně zamýšleno, prezident by se sice stále těšil velmi silné pozici, ale těžiště moci by bylo situováno spíše mezi parlament a vládu, jak tomu v parlamentních demokraciích bývá. Prezidentovy silné pravomoci, předně ty uvedené ve známém článku 48, jsou podle mého názoru spíše bezpečnostním mechanismem pro případ krize, než standardní cestou, jak vyvážit moc parlamentu.¹⁰⁷ Tyto pravomoci podléhaly kontrole Reichstagu, který byl oprávněn je zrušit.¹⁰⁸ Domnívám se proto, že spíše šlo o jakousi obdobu římského diktátora schmittovského typu, jenž má jednat v

- a) okamžicích krize, kdy je potřeba přijmout rychlá a efektivní opatření.
- b) případě, kdy je parlament nefunkčním či neschopným nalézt shodu, a to pouze přechodně jako prostředek poslední záchrany, pokud jde o neodkladná rozhodnutí.

Kloním se tudíž k názoru, že šlo spíše o určitou dysbalanci parlamentního systému než o systém zcela jiný. Existuje nicméně i názor jiný, oponentní a velmi dobře obhájitelný. Skach upozorňuje na to, že záměrem mnoha tvůrců, mimo jiné Huga Preusse a Maxe Webera, bylo vytvořit roli prezidenta jako protiváhu Reichstagu, a tím předejít všemocnému parlamentu v ovládnutí systému.¹⁰⁹ Tento prvek měl pravděpodobně podporovat i přímo volený mandát, který prezidentovi zajišťoval určitou nadstranickost a vyjmutí z fragmentované politické krajiny, jež

¹⁰⁷ To, že s těmito pravomocemi bylo často zacházeno jinak, je samozřejmě věc jiná.

¹⁰⁸ Článek 48, odst. 3

¹⁰⁹ Viz Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, citace na str. 42-43, původní text z Olivier Beaud, předmluva ke Carl Schmitt, *Theorie de la Constitution*, Paříž, PUF, 1993, str. 105

byla nahrazena homogenním lidem.¹¹⁰ To mělo nejspíše pomoci jeho stylizování do role rozhodčího, moderátora politické debaty.¹¹¹ Autoři ústavy se podle Skach nechali příliš unést představou Friedricha Eberta jako prezidenta, a ústavu připravili takzvaně „na míru“ osobnosti tohoto typu – tedy někomu, kdo nebude váhat těchto pravomocí využít na záchranu republiky a německé demokracie.¹¹² Tím ale současně vložili do ústavního rámce Pandořinu skříňku, která mohla být otevřena vždy, jakmile se do úřadu dostane osoba s demokracií dostatečně nesouznící. Zatímco v dnešní době volíme poloprezidentské uspořádání především s cílem vyvažovat zákonodárnou a výkonnou složku moci, dle mého názoru Výmarská republika z podstaty revolučního roku 1918 směřovala k vládě parlamentní. Strany Výmarské koalice provedly revoluci, ale současně byly limitovány těžkým dědictvím minulých pořádků, zejména postavením armády, existencí císaře jako suveréna a pouze formální roli parlamentu. Změna k ryze parlamentnímu systému by tedy nejspíše byla příliš radikální a velmi pravděpodobně by narazila na těžký odpor mezi konzervativní aristokracií z dob císařství, a obecně početnou skupinou zastánců monarchie. V tomto případě lze souhlasit s Giovannim Sartorim, že v případě zvolení čistě parlamentního uspořádání by možná republika zkolabovala ještě dříve.¹¹³ Výsledný „hybrid“ se nicméně ukázal také osudným, jakkoliv nebyl jedinou příčinou pádu tehdejší německé demokracie.

Teoretická disputace, zda byla Výmarská republika pouze „pokřiveným“ režimem parlamentním, anebo „slabým“ poloprezidentským¹¹⁴, není pro téma této práce příliš důležitá. Užitečný nástroj pro práci s německou meziválečnou realitou ovšem představuje klasifikace vlád, jež Skach následně předkládá. Při zohlednění existence většiny a jejího držitele jako kritérií dostaneme tři základní druhy vlády:

1. Konsolidovaná většinová vláda
2. Rozdělená většinová vláda
3. Rozdělená menšinová vláda¹¹⁵

¹¹⁰ Výrazným proponentem přímé volby byl například Max Weber

¹¹¹ Za upozornění na význam přímo voleného mandátu se všemi jeho důsledky pro německou politiku děkuji panu profesoru Kyselovi.

¹¹² Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, str. 42

¹¹³ Citováno ve Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, str. 10. Původní citace z Giovanni Sartori, *Comparative Constitutional Engineering*, str. 129

¹¹⁴ Slabým zejména proto, že teoreticky měla být moc soustředěna spíše do rukou parlamentu. „Silný“ systém bych si představoval jako takový, ve kterém prezident disponuje nástroji, jak více zasahovat do fungování politického systému. Takového postavení by mohl docílit buď posílením stávajících pravomocí (silnější veto či nižší limity pro platnost referenda), anebo přidáním nových (například obsazovat Státní soud v Lipsku, ačkoliv zde je otázkou, nakolik by to kolidovalo s jeho pozicí exekutora rozhodnutí tohoto soudu).

¹¹⁵ V anglickém originále „Consolidated Majority Government“, „Divided Majority Government“ a „Divided Minority Government“. Viz Cindy Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, str. 15-16

Konsolidovaná většina označuje stav, ve kterém se prezident i premiér těší podpoře většiny v parlamentu, a tudíž šance na závažný politický konflikt těchto tří těles je minimalizovaná. Typickým příkladem může být jednobarevná vláda určité strany, jejíž kandidát zvítězil i ve volbách prezidentských.

Ve státech s rozdělenou většinovou vládou sice předseda vlády nachází oporu ve většině v parlamentu, ale prezident pochází z opozice nebo zastává postoje, které jsou vůči vládní politice opoziční. Tento druh antagonismu může následně generovat určité druhy konfliktů či pnutí uvnitř politické struktury země.

Zdaleka nejproblematictějším druhem je třetí uvedená vláda – rozdělená menšinová. Pro ni je charakteristické vysoká nestabilita politického prostředí s malou schopností formovat koalice a nalézat shodu v zásadních politických otázkách. Prezident ani předseda vlády nemají v tomto případě většinu v parlamentu, který je sám fragmentován a rozdělen. To často může vést ke zmatku uvnitř zákonodárné moci a k větší intervenci ze strany exekutivy, zejména prezidenta.¹¹⁶

¹¹⁶ Ibid., str. 16-17

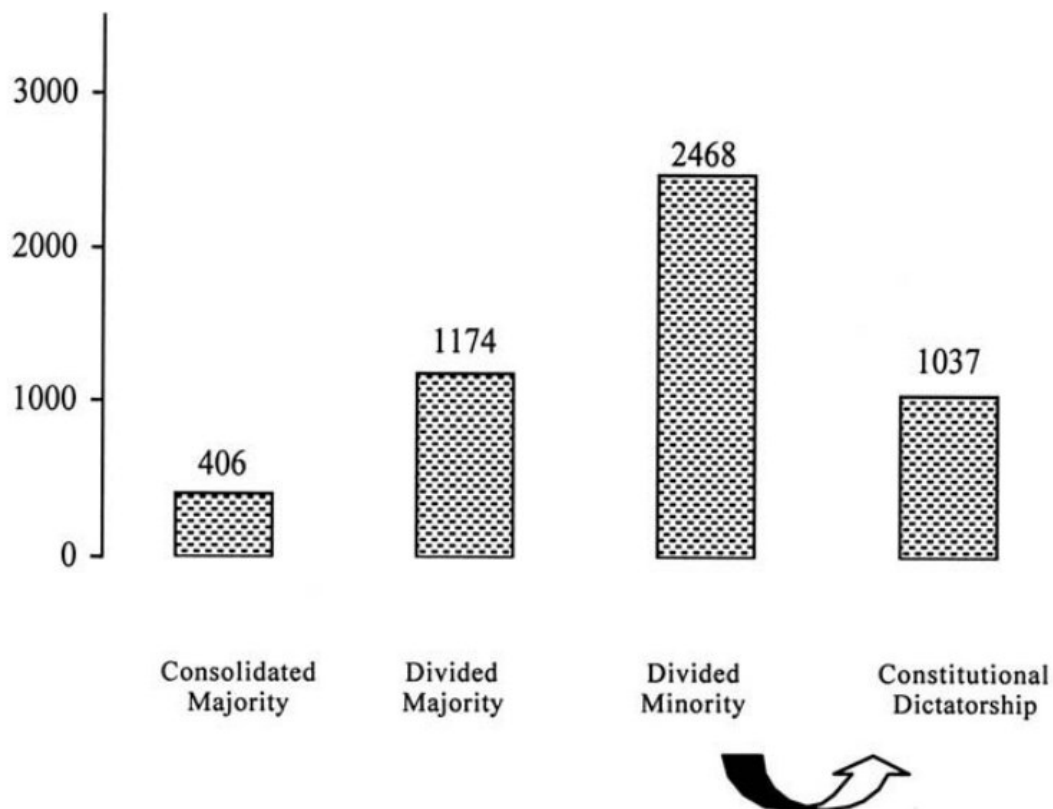

Figure 2.1 The Weimar Republic in the Subtypes of Semi-presidentialism (Days).
 Source: Calculated from data in Bracher, Funke, and Jacobsen, eds., *Die Weimarer Republik, 1918–1933*.

117

Z předchozích kapitol je patrné, že Výmarská republika trpěla právě nedostatečnou schopností produkovat vládu některého z prvních dvou typů. Velká fragmentace Reichstagu, růst extremismu a od roku 1925 i prezident postojově vzdálený demokratickému jádru republiky, to vše přispělo svým dílem k dysfunkčnímu systému vlády. Jak můžeme pozorovat v příložené tabulce, Německo dokázalo mezi lety 1918-1933 vyprodukovat alespoň nějakou formu většinové vlády po ani ne třetinu celé své existence.¹¹⁸ Zbylou většinu tvořila především období rozdělené minoritní vlády a konstituční diktatury, fungující pod patronátem prezidenta Hindenburga od roku 1930.

Jaké konkrétní výhrady Skach prezentuje? Především volební systém, nízkou míru institucionalizace a odpovědnosti politických stran, a v neposlední řadě také roli prezidenta. Jelikož jsem se poměrnému systému již věnoval dříve, hodlám se zaměřit pouze na poslední dva jmenované problémy. Je pravdou, že nízká míra institucionalizace vedla k velké volatilitě voličů

¹¹⁷ Ibid., str. 32

¹¹⁸ Přibližně 31 % času, přičemž o stabilitě některých většinových vlád by se dalo s úspěchem pochybovat.

a nestabilitě politického prostředí.¹¹⁹ Do jisté míry lze kořeny této nestability hledat ve fragmentaci způsobené čistě poměrným volebním systémem, nebo ve slabém postavení či neexistenci politických stran v době císařství.¹²⁰ Není divu, že ve chvíli, kdy si volič mohl vybrat z široké plejády politických uskupení, jejichž volební program se lišil jen v některých dílčích aspektech, měnil své preference tak často. Jistota, že dané hnutí či strana zasednou v Reichstagu, byla totiž poměrně vysoká.

Role prezidenta se hodně měnila s držitelem úřadu. Oba prezidenti zasahovali významně do chodu státu, často s využitím speciálních pravomocí poskytnutých ústavou. Zásadním rozdílem ovšem byl jejich vztah k republice a demokratickému systému jako takovému. Zatímco Ebert vzešel z prostředí, jež revoluci a ustavení demokracie iniciovalo, Hindenburg reprezentoval společenskou vrstvu mající kořeny v éře vilémovské říše. To se projevilo i na jejich vztahu k institucím, a předně parlamentu. Zajímavým postřehem v souvislosti s excesivním zasahováním do vnitropolitických otázek je něco, co Skach nazývá „inflated majority“.¹²¹ Jde pojem vycházející z dvoukolové volby prezidenta, kdy nadpoloviční většinou hlasů zvolený prezident tak získává pocit, že za ním stojí většina národa. Tato zjednodušená představa je však zavádějící, neboť výsledky prvního kola lépe ilustrují rozložení volebních preferencí napříč společností. Druhé kolo zde plní roli spíše potřebného nalezení většinové shody a legitimacy. V pokřivené ústavně-politické realitě přelomu dvacátých a třicátých let však tato tendence prezidenta vystupovat zcela nezávisle na systému a usurpovat si nejen pravomoci, ale také schopnost reprezentovat lid, napáchala významné škody.

2.1.3.2.2. Shrnutí

Není příliš důležité, zda budeme Výmarskou republiku vnímat jako systém parlamentní či poloprezidentský. Do jisté míry lze podle mého názoru obhájit oba názory. O mnoho důležitější je naše schopnost umístit tento systém na správné místo v rámci škály rozpínající se od striktně prezidentských po ryze parlamentní režimy. Vztah Reichstagu a úřadu prezidenta byl pro republiku klíčový, a nakonec také smrtící. Místo schopnosti vybalancovat excesivní sílu druhého, došlo k vychýlení kyvadla moci ve prospěch prezidenta téměř okamžitě, jakmile Reichstag přestal být schopen vlády. Sejmutí odpovědnosti z politických stran nevedlo k jejich boji za větší participaci na přijímání politických rozhodnutí, ale spíše k soustředění se na

¹¹⁹ Ibid., str. 21-22

¹²⁰ Neexistencí zde narážím na poměrně dlouho trvající zákaz SPD, jež logicky ztěžoval její konsolidaci a plnohodnotné fungování.

¹²¹ Skach, *Borrowing Constitutional Designs*, str. 26

vzájemné programové nebo ideologické roztržky. Skach tento kauzální řetězec pěkně ilustruje pomocí níže uvedeného schématu.

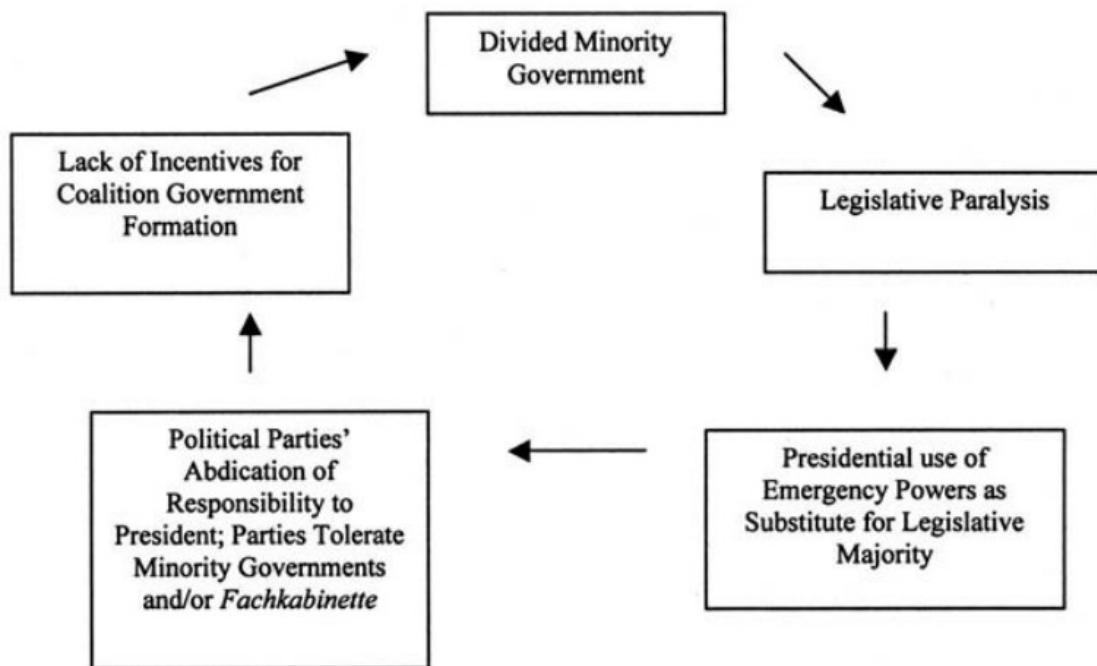

Figure 3.1 The Causal Mechanisms of Divided Minority Governments in Weimar

122

Přiložené schéma dobře ilustruje politologickou podstatu problému, ale již z principu nemůže obsáhnout celou tehdejší realitu. Slouží spíše k pochopení základních vztahů a vzorců než k uchopení problému v celé jeho velikosti. Zdůrazňuje kauzalitu, jež panuje mezi uvedenými problémy a ukazuje nám, jak série špatných rozhodnutí a strukturálních potíží mají tendenci se cyklit a produkovat stále stejně defektní vlády. Nicméně pád republiky je daleko komplexnější povahy. Náročný čtenář si k této základní konstrukci musí připočíst i další proměnné.

Jednou z nich je politická motivace stran. Neochota vládnout nemá původ jen v převzetí pravomocí prezidentem, to bychom se dopouštěli záměny příčiny a následku. Musíme si uvědomit, že vládnout v době ekonomické krize takových rozměrů je politicky nesmírně riskantní krok, který by mohl některá menší uskupení i zlikvidovat. Na straně prezidenta zase nemůžeme v použití pravomocí dle článku 48 spatřovat pouze rozhodnutí vynucené okolnostmi, ale také pramalý ohled na demokratické základy státu. Krátkozraký pragmatismus a antipatie vůči stranické politice nelze bezmezně odůvodňovat neschopností jiných. Stejně tak paralýza

¹²² Ibid., str. 54

legislativy sice má strukturální kořeny. Vychází ale také z ostře polarizované společnosti, která byla navíc mnohdy nedemokraticky naladěna.

Éra rozdělených menšinových vlád nakonec přinesla své výsledky i v podobě „ústavní diktatury“, kterou provázely pokusy o demontáž demokracie dávno před rokem 1933. Jak se nyní přesvědčíme, tato předehra pro úplný pád německé demokracie pomohla ukázat na další významnou slabinu ústavního designu, a tou byl soudní přezkum.

2.1.4. Soudní moc a přezkum politična

Výmarské soudnictví se strukturou příliš nelišilo od císařského. Kontinuita byla zachována nejen institucionálně, ale také právně. Občanský i trestní zákoník nedoznaly příliš velkých změn, převážně díky fragmentovanému Reichstagu a potřebě řešit jiné, urgentní právní záležitosti. Nezávislost soudnictví byla deklarována články 102 a 104 Výmarské ústavy i všeobecným principem dělby moci v demokratickém státě.¹²³ Soudci byli jmenováni na doživotí, avšak s možností regulace odchodu do důchodu formou říšského zákona.¹²⁴ Takové ustanovení sice pomohlo udržet i kontinuitu personální, ale současně znamenalo, že role soudců zpravidla zastávali lidé, kteří si své základní hodnoty, postoje a normativní představy o státě osvojovali v době vlády císaře Viléma II.¹²⁵ Právě silné sympatie soudců ke konzervativní pravici a mnohdy nepřilíš silný vztah k demokratickému zřízení jsou častými východisky pro kritiku jejich rozhodování v období republiky. Nejvíce se osobní preference soudců odrážely v procesech s pachateli politicky motivovaných činů. Evans upozorňuje na Juliem Gumbelem zpracovanou statistiku, jež odhaluje šokující nepoměr v počtu i výši trestů mezi levicově a pravicově orientovanými pachateli. Obratem sice dodává, že čísla nemusí být zcela přesná, i s ohledem na politickou orientaci autora, nicméně pro účely tohoto textu je důležitý trend, který tato analýza ilustruje.¹²⁶ Problematika přílišné shovívavosti směrem k pravicovým extremistům byla bohužel poměrně rozšířeným znakem Výmarské justice, zejména pak na úrovni některých zemí. Pravděpodobně nejznámější ilustrací tohoto jevu byly procesy s aktéry již zmíněných pokusů o puč - Kappova puče a Hitlerova Pivního puče. Mnoho soudců mělo tendenci považovat deklarované nacionalistické a vlastenecké motivy za polehčující okolnosti, které si nezasluhují

¹²³ Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 142

¹²⁴ Článek 104 Ústavy

¹²⁵ Evans, str. 142

¹²⁶ Evans, str. 143. Gumbel zde hovoří o údajích z let 1919-1922, dle kterých 22 politických vražd spáchaných levicovými pachateli přineslo celkem 38 odsouzení včetně deseti trestů smrti. Průměrná výše trestu zároveň činila 15 let. V případě pravicových pachatelů bylo za 354 vražd uděleno pouze 24 trestů v průměrné výši 4 měsíce. Dělení na pravicové a levicové pachatel prováděl nejspíše sám autor, a proto opět vybízím k určité zdrženlivosti ohledně věrohodnosti těchto údajů. Jedná se však o statistiku ilustrující trend výmarského soudnictví, který pak sehrál významnou roli i na začátku let třicátých.

vyššího trestu. Osobní názory a politické postoje soudců byly často podobné těm předkládaným obžalovanými, a to se podepisovalo i na benevolenci vynášených rozhodnutí. V obou případech šlo o vážný útok proti demokracii a společnosti, přesto však padlo minimum trestů, a i tyto byly následně zmírněny či vyřešeny předčasným propuštěním.¹²⁷ To vše názorně ukazuje, jak moc promlouvaly spory federálního (Bavorsko vs Říše) anebo společenského (světonázorového, politického) rázu do celého fungování výmarské justice.¹²⁸

Jedním z raných problémů soudní soustavy byla i existence lidových soudů a závaznost jejich rozhodnutí až do roku 1924, přestože byly Výmarskou ústavou postaveny mimo zákon již o pět let dříve.¹²⁹ Tento dualismus v kombinaci s různým rozhodováním na zemské a říšské úrovni pochopitelně přispíval k menší míře právní jistoty. Příkladem za všechny může být situace v Bavorsku v letech 1922-23. Po politicky motivovaných vraždách spáchaných příznivci krajní pravice byl v polovině července 1922 přijat Zákon na ochranu republiky. Jeho smyslem bylo umožnit efektivnější postihování činů různé intenzity a závažnosti, které spojoval úmysl ohrozit fungování či samotnou existenci republiky. Přijetí zákona na zemské úrovni ovšem neprobíhalo vždy hladce. Bavorsko, již několik let bašta pravicového extremismu, tento zákon odmítlo přijmout v úplném znění a přijalo pouze jeho okleštěné znění. Mimo jiné se tento upravený bavorský právní předpis nadále hlásil k autoritě a jurisdikci speciálních Bavorských soudů, pozůstatku bavorské snahy o autonomii. Tyto soudy byly téměř výlučně namířeny proti představitelům levice, a disproporce v udělených trestech byla do očí bijící. Bracher zmiňuje soudní proces s Felixem Fechenbachem, jenž byl odsouzen k jedenácti letům odnětí svobody za uveřejnění diplomatické komunikace v rámci své novinářské praxe. Když ponecháme stranou oficiální obvinění z velezrady, namísto možného obvinění z porušení zákona o tisku, jde o do očí bijící procesní nespravedlnost. Fechenbach byl odsouzen soudem, který neměl nejmenší oporu ve Výmarské ústavě a nebyl součástí soudní soustavy Říše. Jednalo se tedy o nezákonný proces s levicově orientovaným novinářem, jenž byl již dlouho trnem v oku nacionálně-pravicovým bavorským extremistům. Pro srovnání mnozí účastníci Pivního puče, tedy přímého útoku na demokratické základy státu, obdrželi směšně nízké tresty, anebo byli rovnou zproštěni obžaloby. Zatímco Hitler vyšel z vězení po necelých devíti měsících, Fechenbachův případ byl přehodnocen až po několika letech.¹³⁰

¹²⁷ Ke Kappově puči Evans, str. 144, k Hitlerovi a dalším bavorským pučistům Moravcová, str. 89 a Evans, str. 192

¹²⁸ Nejde pouze o soudce, ale i celou soustavu orgánů činných v trestním řízení, včetně policie či státních zástupců. Viz Evans, str. 142-145 a 192-197

¹²⁹ Evans, str. 144

¹³⁰ Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship*, str. 102-103

V historii německého soudnictví v období republiky lze vysledovat určité přetrvávající otázky a tendence. Pro naše téma jsou pravděpodobně klíčové otázky „Nakolik je soudní moc příslušná k rozhodování ve věcech politických rozhodnutí?“ a „Měla by Výmarská justice vůbec vykonávat ústavní přezkum?“. Dnes se tyto otázky zdají být banální či jednoduché. Soudní moci jsme zvyklí přisuzovat roli „nestranného třetího“, který závazně rozhoduje spory nejen na úrovni zákonů a jiných právních předpisů, ale i ústavní povahy. Za tímto účelem také soudnictví požívá maximální nezávislosti, aby byla udržena jeho důvěryhodnost. Musíme mít však na paměti, že tehdejší situace nebyla příliš podobná té dnešní. Soudní přezkum ústavních záležitostí tehdy fungoval jen v několika státech světa, a rozhodně nebyl běžnou záležitostí.¹³¹ Zde se projevuje i historické dědictví koncentrace moci v rukou jednoho suveréna, zpravidla monarchy, jehož moc nemá být ničím svázána, a už vůbec ne soudní mocí. Všechny tyto otázky nádherně ilustruje rozhodování Staatgerichtshofu ve věci Pruského puče.

Státní soud v Lipsku dostal v létě roku 1932 na stůl kauzu, jejíž počátek je leckdy vnímán jako „...nejčernější den umírající republiky...“¹³² Bezesporu šlo o frontální útok na zbytky německé demokracie, a flagrantní porušení federálního uspořádání země. Pro naše téma poslouží i jako vhodná ukázka vlivu jednotlivých činitelů v praxi.

Vlivem postupující polarizace skončily volby z dubna téhož roku v největší spolkové zemi patem. NSDAP z nich vyšla vítězně, se ziskem necelých 39 %. Spojené síly stran SPD a Centrum dosáhly na 38 %, KPD na přibližně 13,5 %. Za této konstelace nebylo možné ustavit novou vládu, neboť takový krok mohla provést pouze většina v zemském sněmu (*Landtag*). To umožnilo vládě socialistického politika Otto Brauna pokračovat formálně v úřadu. Problematickým ale nadále zůstal vztah s parlamentem, který nebyl v tomto složení schopen plnit svou legislativní roli. Tlak na odstoupení vlády se stupňoval, a to nejen z nacistických pozic, ale také ze strany Říše. Berlín a celé Prusko díky své velikosti a významu stály v cestě tandemu Papen – Hindenburg, a jejich plánovanému posunu směrem k politicky pravicovějšímu, více autoritářskému režimu.¹³³

Přesně 20. července 1932 se k tomuto kroku odhodlali. Pár dnů staré nepokoje doprovázené násilím poskytly záminku k sesazení zemské vlády a převzetí kontroly nad Pruskem. Prostřednictvím dekretu vydaného na základě článku 48 vyhlásil říšský prezident stanné právo a ustavil Papena do funkce říšského komisaře. Zdůvodnil tento krok neschopností zemské vlády nastolit a udržet pořádek v zemi. Domnívám se, že není nutné příliš zdůrazňovat,

¹³¹ Pravděpodobně největší inspirací v tomto ohledu mohly být Spojené státy.

¹³² Martin Broszat, Uchopení moci: Vzestup NSDAP a zničení Výmarské republiky, str. 147

¹³³ Karl Dietrich Bracher, German Dictatorship, str. 175-176

že šlo o postup neopodstatněný, a tudíž nejspíše protiústavní. De facto se jednalo o puč, jehož cílem bylo sesadit pruskou vládu a obsadit celý administrativní aparát svými věrnými spolupracovníky. Pruská vláda nejdříve odmítla odstoupit, a učinila tak až pod hrozbou zatčení. Současně se ve věci postupu ze strany Říše obrátila na Státní soud v Lipsku.

Tento soudní spor se stal i jevištěm střetu dvou významných osobností (nejen) německé jurisprudence. Výrazným proponentem názoru, že politická rozhodnutí nemají podléhat soudnímu přezkumu, byl Carl Schmitt, jenž před soudem vystupoval i v roli říšského právního poradce. Argumentoval zejména tím, že prezident je strážcem ústavy, a jako takovému mu přísluší rozhodovat nejdůležitější otázky politické povahy.¹³⁴ Kelsen naopak kritizuje rozhodnutí soudu i Výmarskou ústavu, a to z důvodu absence kontroly prezidentských pravomocí. Vnímá absenci soudu, který by si uvědomoval svou roli demokratické pojistky a instituce příslušné k přezkumu nejen ústavnosti, ale i výkonu ústavních pravomocí prezidenta, jako jeden z velkých nedostatků ústavní listiny. Zasazuje však tento problém do kontextu dlouhodobého odporu německé justice ke kontrole neprávní, politické sféry.¹³⁵ Soud nakonec rozhodl šalamounsky, pro německou demokracii však poměrně nešťastně. Pruská vláda byla instalována zpět, její odstranění i výměna pruských delegátů v Reichsratu nebyly v pravomoci říšského komisaře a byly v rozporu s článkem 17 Ústavy. Ten stanovil, že každá spolková země disponuje parlamentem a vládou vzešlými z demokratických procedur dané země.¹³⁶ Současně však nijak neomezil pravomoc říšské vlády a říšského komisaře zasahovat do vnitřních záležitostí země. V případě prezidentova zmocnění se omezil pouze na přezkum formálních náležitostí a konstatování, že podmínky pro použití nouzových opatření byly splněny. Za těchto okolností byl v říjnu vydán nový prezidentský dekret, který definitivně odstranil Braunův kabinet a předal moc do rukou Papena. Následující měsíce se nesly ve znamení personálních změn, které se ukázaly jako rozhodující při událostech roku 1933. Změny na vedoucích pozicích v armádě, policii a politice dokonale odstranily Prusko z cesty autoritářským snahám o další podkopání, a posléze definitivní zničení republiky. Důležitost ovládnutí pruského ministerstva vnitřním dosazením Göringa se naplno ukázala během nacistické konsolidace moci v únoru a březnu 1933, tedy ihned po jmenování Hitlera kancléřem. Dekret ze 6. února 1933, jenž mu umožnil vykonávat prakticky neomezenou moc nad celou zemí, již loňský verdikt Staatgerichtshofu okázale ignoroval.¹³⁷ Nelze tyto události vnímat jako předem dané, anebo způsobené právě rozhodnutím

¹³⁴ David Dyzenhaus, *Legal Theory Colapse*, str. 126

¹³⁵ *Ibid.*, str. 128

¹³⁶ Ellen Kennedy, *Constitutional Failure*, str. 167

¹³⁷ Karl Dietrich Bracher, *Die Technik der nationalsozialistischen Machtergreifung*, in: *Der Weg in die Diktatur 1918-1933*, str. 162

v kauze Pruského puče. Přesto jsem toho názoru, že toto nepříliš přesvědčivé rozhodnutí pomohlo vydláždít nacistům cestu k moci.

Prezidentovo zmocnění z července 1932 bylo těžkou ranou nejen pro německou demokracii, ale i pro princip federalismu a duality Pruska a Říše. Státní soud sice mohl v tomto případě judikovat proti puči a nařízení zrušit, ale bylo by to v rozporu nejen s dlouhodobou tendencí výmarské justice posuzovat diskreční pravomoci moci exekutivní. Také byl vázán ústavou, která takto rozsáhlé použití těchto pravomocí za určitých okolností připouštěla.¹³⁸ Soud by tedy musel dobrovolně převzít roli strážce německé demokracie a postavit se vládě, prezidentovi, ale i velké části společnosti, jež na demokratických hodnotách příliš nelpěla. Zároveň by převážně pravicově konzervativní soud musel zaujmout stranu socialistické vlády, což bylo velmi nepravděpodobné a poukazuje to na míru, s jakou politické názory v rozdělené společnosti ovlivňovaly vykonavatele veřejných funkcí.

Ukotvení soudní moci v ústavní struktuře tedy nebylo bezproblémové. Na jedné straně byla zachována kontinuita se soudnictvím císařským, což umožnilo přechod k novému zřízení bez velkých obtíží. Explicitně však nepřihlížela soudnictví takovou roli, která by mohla ochránit demokracii v případě krize. Soudnictví tak navzdory zmatkům a násilí, ve kterých se nový stát od svého vzniku zmítal, nezaujalo pozici jasného ochránce ústavy a po většinu své existence se nejvyšší soudy zmohly pouze na vágní konstatování, že jsou příslušné k posuzování ústavnosti, ale paralelně s ním dlouhodobě odmítaly zasahovat do politických bojů. To by samo o sobě nebyla vlastnost *a priori* zlá, nakonec je mnoho států, které mají negativní zkušenost s příliš aktivní justicí. Důležitá je ale role nejvyšších soudů jako jedné z pojistek, která má zabránit demontáži demokratického režimu jako takového. V klíčových momentech republiky se soudy rozhodly zůstat stranou, ať už z osobních či principiálních pohnutek. Otázkou samozřejmě zůstává, zda by jejich aktivní intervence na obranu demokracie byla dostačující. Jsem toho názoru, že pravděpodobně nikoli, jelikož by soudnictví nenašlo dostatečnou oporu v jiných ústavních institucích, a nakonec ani ve společnosti. Přesto zůstane otázka, jakou roli hrála pasivita soudů při ochraně německé ústavy a republiky, asi navždy nezodpovězenou.

2.1.5. Syntéza

Jaká tedy byla Výmarská ústava a ústavní systém, který přinášela? Jakou roli hrála ve zničení Výmarské republiky a nástupu nacistů? Odpověď se nehledá snadno, neboť izolovaný pohled pouze na ústavu je z podstaty věci příliš zkreslený. Ústava nepochybně svou roli hrála, ale bude

¹³⁸ Caldwell, Popular sovereignty, str.168

navždy otázkou, jak velkou. Nesdílím názor, že by za erozi výmarské demokracie stálo jedno konkrétní ustanovení či konkrétní individuální rozhodnutí. Ústava tvoří pouze rámec pro každodenní chod státu a definuje jeho základní náležitosti a hodnoty. Pokud je takový rámec pokřivený, může dlouhodobě vykazovat pochybné výsledky. Robert Poll v tomto kontextu klade důraz na to, že mnoho kroků, jež přispěly k pádu republiky, se odehrálo v hranicích stanovených ústavou.¹³⁹ To nás však nemůže vést k závěru, že za vším stojí společnost, politici či zahraniční velmoci. Naopak je dobré se zamyslet nad tím, v čem byl ústavní systém vychýlen od ideálního stavu. Drobných zlepšení se dnešní optikou dá nalézt mnoho, uvedu proto pouze pár nejdůležitějších včetně faktorů, které jejich důsledky posilovaly.

Dělba moci mezi parlamentem a prezidentem byla od samého začátku krajně nedokonalá. Vytvoření dvou navzájem se vyvažujících institucí je sice myšlenka dobrá, ale realizace skončila daleko za očekáváním. Pravomoci prezidenta dle článku 48 byly na poměry parlamentní demokracie příliš rozsáhlé, ale akceschopný prezident schopný činit rychlá rozhodnutí pro řešení krizí byl činitel, který se v raných fázích republiky velmi osvědčil. Problémem však byla slabá kontrola jak parlamentní, tak soudní. Ukázalo se navíc, že parlamentní kontroly se dá velmi efektivně zbavit a vykonávat pak své pravomoci pouze v tandemu s prezidentovi nakloněnou vládou. Výkon funkce s takovými pravomocemi navíc klade velký důraz na osobu prezidenta. Prezident Ebert je často zmiňován jako příklad demokrata užívajícího článku 48 v souladu se záměrem jeho tvůrců. Je pravdou, že Ebert se při jeho použití snažil do určité míry spolupracovat s říšským sněmem a zcela objektivně používal tyto speciální prostředky v době, která se dala nazvat krizí. Příkladem takového konání může být vydání nezbytných ekonomických opatření po domluvě s tehdejšími kancléřem Wirthem, neboť ten vládl s podporou méně než poloviny Říšského sněmu.¹⁴⁰

Navzdory nesporně ušlechtilým pohnutkám zde nacházím dvě problematická místa. Prvním je použití pravomocí nejen pro zásah s cílem zachovat demokratickou republiku a zjednat pořádek, ale také k prosazení nutných ekonomických opatření. Ta splňují kritérium krize, neboť hyperinflace v té době dosahovala nevídaných hodnot, ale současně představují precedent, který do budoucna může být zneužit. Pokud si společnost zvykne, že nouzových pravomocí je možné použít pokaždé, když se na tom shodne prezident a kancléř menšinové vlády, není jednoduché takovou společnost poté zmobilizovat na obranu základních principů a hodnot,

¹³⁹ Robert Poll, Weimar Constitution, str. 6. Poll zde používá slovní spojení „in the scope of Weimar’s constitutional framework“.

¹⁴⁰ Cindy Skach, Borrowing Constitutional Designs, str. 51-52

pokud formální „fasáda“ působí stejně a změny nejsou drastické, nýbrž pozvolné. Zdůvodnění, že parlament není schopen nalézt shodu, nemá bohužel v tomto scénáři valný dopad.

Druhým kontroverzním bodem je množství dekretů, které byly vydány. Při práci s tak výjimečnými nástroji je vždy dobré mít na paměti dlouhodobý dopad jejich použití. V případě prezidentských pravomocí je pak na místě vždy postupovat s určitou zdrženlivostí, neboť každé použití takových prostředků automaticky pomáhá legitimizaci jejich příští aplikace. Ziblatt a Levitsky staví vedle tuto „institucionální zdrženlivost“ vedle vzájemné tolerance jako jednu z esenciálních součástí a neformálních pravidel dobře fungující demokracie.¹⁴¹ Kromě nedostatku institucionální zdrženlivosti hrály v německém kontextu svou roli i politická situace a nefunkčnost parlamentu. Hindenburgovo rozhodování zase formovaly jeho politické preference, osobní vztah k období císařství a velmi extenzivní výklad vlastních pravomocí.

Kromě dělby moci je nutné zmínit paralýzu parlamentu a neschopnost nalézt alespoň základní shodu. Poměrný systém nebyl a priori chybou, ale ukázal, že nelze plně sloučit požadavky efektivity a maximální rovnosti (poměrnosti). Je nutné poznamenat, že říšský sněm pouze odrážel postoje tehdejší společnosti. Nelze jej vinit ve chvíli, kdy nadpoloviční většina občanů odevzdá hlas stranám, které zcela zjevně hodlají systém zničit, nikoli zachovat. Takto navržený parlament by mohl plně fungovat pouze se společností, která je krajně demokratická a považuje dialog a kompromis za hlavní nástroje při správě věcí veřejných. Rychle narůstající popularita stran, jež nepodporovaly demokracii a nebyly ochotné ani kompromis hledat, sehrál v pádu Výmarské republiky velkou roli. Jednalo se navíc o jakýsi sebe posilující jev, neboť intenzivní neschopnost spravovat zemi se ještě více propisoval do klesajících volebních preferencí stran, které byly demokratické a snažily se vládnout. Posilovala naopak opozice, která parlament zneschopnila právě za tímto účelem. Všeobecnou nespokojenost navíc amplifikovala hospodářská krize na přelomu 20. a 30. let. Není tedy divu, že někteří politici pojali pocit, že zapojení nacistů do vlády je dostatečně zdiskredituje a „zkrotí“. Taktika zapojení do vlády ale může fungovat pouze tehdy, když všichni zúčastnění hodlají hrát dle demokratických pravidel. V případě NSDAP bylo nabíledni, že strana se nehodlá nechat svázat ústavním rámcem, ale že hodlá přetvořit celý systém k obrazu svému. To činí zmíněnou strategii krajně nezodpovědnou a historie nám ukázala, že i příliš riskantní.

Třetí významný rozpor, který ústava nedokázala vyřešit, byl inherentní problém jakékoliv liberální demokracie a jedna z ústředních myšlenek Carla Schmitta - koexistence

¹⁴¹ Ziblatt a Levitsky, Jak umírá demokracie, str. 151-155 Autoři tuto myšlenku demonstrují na příkladu americké a britské politiky. Jsem však toho názoru, že jde o princip přenositelný a všeobecně platný při nakládání s ústavou a mocí ve státě.

demokratických procedur a ochrany liberálních práv. Schmitt právem upozorňoval, že zatímco při běžném fungování mohou oba prvky (demokratický i liberální) bez potíží existovat vedle sebe, v případě krize mohou najednou stát proti sobě. V určitém momentu si totiž musíme vybrat, zda upřednostnit demokratický proceduralismus, který lpí na dodržování demokratických pravidel a zvyklostí, anebo ochranu základních liberálních práv, a to i na úkor prvku demokratického. Nacistický vzestup je právě takovou krizí. Pokud bychom striktně dodržovali demokratické zásady, pak jmenování Hitlera kancléřem bylo logickým krokem. To by však vedlo k zásadnímu porušování lidských práv a devastaci liberálního prvku demokracie. Pokud se ale rozhodneme upřednostnit ochranu liberálního prvku, musíme tak logicky učinit na úkor klíčových demokratických principů včetně zásady vlády většiny.¹⁴² Schmitt správně identifikoval, že tento rozpor nejde beze zbytku vyřešit. V dnešní době ale můžeme vidět, že resilientní demokracie jsou schopny tyto dva místy protichůdné požadavky sloučit dostatečně. Často však za cenu zákazu protisystémových stran, anebo zákonného omezení liberálních práv. Demokracie musí být schopná bránit vlastní existenci, a to v zájmu dlouhodobého udržení liberálních i demokratických principů ve společnosti. Mnohdy se nejedná o řešení příliš elegantní nebo nerozporovatelné, ale možná právě v takových chvílích je dobré si připomenout, že demokracie je pouze nejlepší z nedokonalých forem vlády, jak nám připomíná slavný výrok Winstona Churchilla.¹⁴³ Výmarská ústava toho byla důkazem.

2.2. Ekonomika

Všeobecně platí, že ekonomika byla a je neoddělitelnou součástí našich životů. Dvojnásob to platí pro období trvající od průmyslové revoluce po 21. století. Globalizovaný svět a intenzivní ekonomická výměna tak ještě umocňují vliv, jaký má ekonomická situace na mezinárodní, ale také na domácí politiku jednotlivých států. Na vnitrostátní úrovni ovlivňuje ekonomika demokracii v mnoha různých úrovních, a to jak pozitivně, tak negativně. Může stejně tak přispívat k jejímu rozvoji a upevnování, jako se podílet na jejím pádu.

V případě Výmarské republiky jsme navykli vnímat především negativní dopady ekonomických krizí na její životaschopnost. Přestože ekonomická konjunktura přinesla i pozitivní efekty na německou demokracii, v dalších odstavcích se budu věnovat spíše těm hlavním milníkům v její krátké historii, které přispěly k jejímu následnému pádu. Vzhledem k zaměření tohoto textu navíc nepůjde o vyčerpávající výčet všech efektů výmarské ekonomiky na

¹⁴² Benjamin A. Schupmann, Carl Schmitt's Constitutional Theory: A Critical analysis, str. 201-202

¹⁴³ V originálu je formulace o něco jiná: „Democracy is the worst form of government, except all those other forms that have been tried from time to time.“

výmarskou politiku, ale spíše o stručný nástin toho, do jaké míry zatížily ekonomické faktory tehdejší politický systém a společnost. Základními otázkami, na které se budu snažit hledat odpověď, jsou: „Jak ekonomický vývoj utvářel a ovlivňoval politicko-společenskou situaci v zemi?“; „Jaké události či trendy lze označit za klíčové z hlediska následného pádu demokracie?“ a především „Jak tyto ekonomické faktory zapadají do celkového, komplexního vysvětlení příčin tohoto tragického konce?“

2.2.1. Dvě krize, dva pojmy, mnoho důsledků

Při studiu ekonomických dějin meziválečného demokratického Německa můžeme rozlišovat tři hlavní období:

1. Období post - válečné krize a vznikající republiky 1918-1923
2. Období „zlatých let Výmarské republiky“ 1924-1929
3. Období Velké hospodářské krize a nástupu nacismu k moci 1929-1933

První z uvedených období je charakterizováno chaotickým poválečným uspořádáním země, pomalým etablováním nově ustaveného režimu a jeho vypořádáváním se s devastujícími následky let 1914-1918. Ekonomicky jsou klíčovými pojmy reparace, inflace a později hyperinflace. Německo se v těchto letech vypořádávalo s velkými ekonomickými ztrátami, a to plynoucími nejen přímo z mobilizace zdrojů a restrukturalizace ekonomiky pro potřeby války, ale také z následků prohraného konfliktu, který kromě reparací přinesl i územní ztráty a konfiskaci majetku.

Zlatá léta přinesla období pouze zdánlivé prosperity, neboť jejich první polovina se nesla ve znamení postupného zotavování se z hluboké hospodářské krize, avšak druhá polovina již začala postupně ukazovat na nastupující recesi. Již od roku 1926 můžeme sledovat rapidní nárůst nezaměstnanosti – v té době žilo v Německu až dva miliony nezaměstnaných osob. Tento údaj následně lehce poklesl, ale o tři roky později začal nezadržitelně stoupat, až se téměř ztrojnásobil.¹⁴⁴

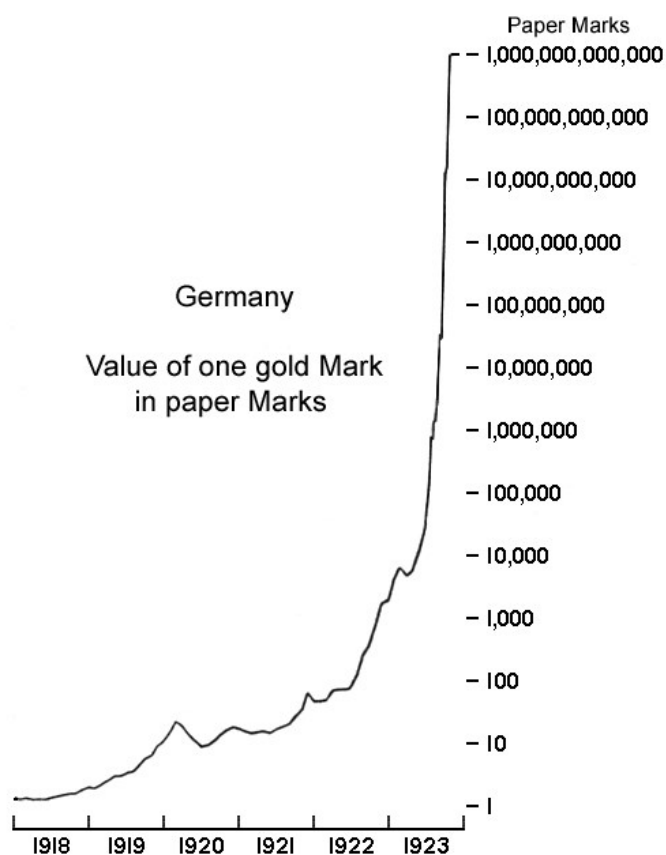
Velká hospodářská krize zasáhla Německo neobvykle tvrdě, avšak z pochopitelných důvodů. Rekordní nezaměstnanost, společenská krize a politické důsledky, které přinesla, rozeberu podrobněji dále. Rostoucí popularita NSDAP právě v letech 1929-1933 tedy rozhodně není dílem náhody, právě naopak. Ekonomická situace v zemi i deflační politika Brüningova kabinetu k ní velmi významně přispěly.

¹⁴⁴ V roce 1932 dosáhl téměř šesti miliónů nezaměstnaných, tedy téměř třetiny práceschopného obyvatelstva. Údaje použité z Bracher, Funke a Jacobsen, Die Weimarer Republik 1918-1933, str. 637

Pro úplnost i pro další zkoumání výmarské ekonomiky považuji za důležité zdůraznit, že toto jednoduché dělení uvedené výše nelze brát dogmaticky. Ekonomický vývoj dané země musíme vždy a za všech okolností vnímat jako soustavu vzájemně se ovlivňujících faktorů, politik, institucí a dalších aktérů. Vyšší význam některých událostí či rozhodnutí představuje pouze určité výhybky v rámci takového kontinuálního vývoje. Jelikož se tato práce zabývá otázkou výmarské demokracie a okolností jejího pádu, zaměřím se dále na dvě události a na dva ekonomické ukazatele, které považuji v rámci ekonomických faktorů za nejdůležitější. Dozajista existuje i mnoho dalších, vysoce relevantních zjištění a dat. Vzhledem k zaměření a rozsahu této práce nicméně považuji za vhodnější přístup zvolit milníky pouze dva, jež vnímám z hlediska životnosti německé meziválečné demokracie za nejdůležitější.

2.2.2. Hyperinflační krize roku 1923

Rokem 1923 končilo velmi turbulentní období německé historie. S trochou nadsázky by se dalo říci, že oproti krajně nestálé politické situaci bylo neustále zrychlující tempo inflace jedinou stálou poválečnou érou. Hyperinflační krize je však pouze výsledkem dlouhodobého procesu znehodnocování německé marky, který má kořeny již ve válečných letech. Jak ukazuje přiložená tabulka, tento trend až později dospěl k totálnímu kolapsu německé měny a hyperinflaci takové míry, jež byla do té doby zcela nepředstavitelná.

145

Hyperinlace let 1922-23 byla logickým následkem vyčerpávajícího konfliktu a obrovských lidských i ekonomických ztrát. Kromě „přímých“ ztrát spojených s bojovými akcemi a podřízením ekonomických aktivit válečným potřebám dolehly na Německo obzvláště silně i mírové podmínky oktrojované Výmarské koalicí vítěznými státy Dohody. Dodnes se vedou diskuze o tom, do jaké míry byly samotné válečné reparace pro německou ekonomiku likvidační. Stále častěji však začíná převládat názor, že samotné platby nebyly problémem neřešitelným, zato sekundární důsledky s nimi spjaté se ukázaly jako daleko ničivější nejen pro hospodářství jako takové, ale i pro společnost a stabilitu tehdejší demokracie. J.-O. Hesse a Ch. Marx k tomu dodávají následující:

„Jak ukázal Albrecht Ritschl, největší část reparačních nároků ve výši 132 miliard zlatých marek“, které by představovaly téměř 300 % národního příjmu z roku 1913, tvořily podle "Londýnského ultimáta" z roku 1921 "dluhopisy C". Na rozdíl od dluhopisů A a B londýnského platebního rozvrhu, které musely být vyplaceny okamžitě, byly splátky a úroky z dluhopisů C přesunuty na pozdější dobu. Byly považovány za zástavu k vymáhání reálných pohledávek z jiných dluhopisů. Reálné pohledávky - podle Dawesova plánu z roku 1924 asi 2 miliardy RM

¹⁴⁵ Grafické zobrazení dat použitých v Costantino Bresciani-Turroni, *The Economics of Inflation*, str. 441, dostupné k volnému užití online: [GermanyHyperChart.jpg, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=File:GermanyHyperChart.jpg](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=File:GermanyHyperChart.jpg)

*ročně, které podléhaly dokonce ochranné doložce o převodu - si německé hospodářství mohlo dovolit.*¹⁴⁶

Daleko větší potíže představovaly přidružené sankce nebo společenské a politické dopady. Německo přišlo o celou řadu patentů, zejména v chemickém či farmaceutickém průmyslu, které byly zkonfiskovány vítěznými mocnostmi. Zejména Spojené státy, které neratifikovaly Versailleskou úmluvu přiznávající určité kompenzace za takové konfiskace, získaly na úkor Německa mnoho významných patentů a dalších výhod.¹⁴⁷ Další, neméně významný efekt, přinesla povinnost Německa udělit vítězným státům unilaterálně doložku nejvyšších výhod, kterážto sankce zůstala v platnosti až do roku 1925.¹⁴⁸ Na tehdejší společnost dopadly reparace spíše nepřímou, ale neméně tvrdě. Kvalitní syntézu politických a ekonomických činitelů přináší mimo jiné Roger B. Myerson. Dává do souvislosti nedostatky výmarského ústavního pořádku s ekonomickými problémy, kterým země čelila. V otázce ústavního rámce upozorňuje obzvláště na potenciální nebezpečí skrývající se v silné pozici prezidenta a parlamentu, anebo na problémy spojené s poměrným volebním systémem při absenci jakékoliv uzavírací klauzule.¹⁴⁹ Dodává, že zdánlivě vyvážená dělba moci může vést k uváznutí vlády mezi oběma mocenskými centry.¹⁵⁰ V případě, kdy parlament i prezident uvalují na vládu protichůdné požadavky, dostává se celý systém do krize. V této krizi ale má více nástrojů k jejímu řešení prezident, a právě tento fakt představuje jedno z největších nebezpečí pro demokracii, protože umožňuje parlament za určitých okolností zcela upozadit či eliminovat. V případě reparací souhlasí Myerson s tezí, že jejich výše byla pro německé hospodářství zvládnutelná. Upozorňuje nicméně na nepřiliš promyšlený mechanismus jejich aplikace a vymáhání, a také na účinky, které měla na tehdejší společnost. Než konkrétní částka, kterou je potřeba zaplatit, je ale mnohdy důležitější samotná motivace dlužníka dluh splatit. Německo se nacházelo v situaci, kdy jeho zahraniční majetek byl do velké míry již zabaven a hospodářství bylo válkou těžce zasaženo. Jeho inflace stoupala a závěry mírových jednání ve Versailles byly širokou veřejností vnímány jako krajně nespravedlivé, ale především také nelegitimní. Ve chvíli, kdy společnost považuje dluh za nespravedlivý a nelegitimní, je jakákoliv snaha vlády jej zmenšit s pomocí peněz daňových

¹⁴⁶ Jan Otmar Hesse a Christian Marx: The Overstretched Economy: Industry and Financial Services, in: Oxford Handbook on Weimar Republic, str. 432

¹⁴⁷ Mimo jiné například patent na Aspirin či jiné patenty velmi vyspělého chemického průmyslu, viz Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 432-434

¹⁴⁸ Ibid., str. 444

¹⁴⁹ Roger B. Myerson, Political Economics and the Weimar Disaster, Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, June 2004, Vol. 160, No. 2, str. 191-192

¹⁵⁰ Anglicky psaná literatura uvádí daleko vhodnější termín „deadlock“, jenž by se dal nejspíše přeložit jako „uváznutí na mrtvém bodě.“

poplatníků vnímána jako akt zrady vůči státním i národním zájmům.¹⁵¹ Takového tématu se pochopitelně s radostí chopí nacionalistické strany, které se profilují jako opoziční vůči republice a její politické reprezentaci. Ústředním bodem této averze byla známá klauzule 231 Versailleské mírové smlouvy, takzvaná „klauzule viny“ (Schuldkausal), jež přisuzovala Německu odpovědnost nejen za rozpoutání války, ale i za veškeré škody v této souvislosti způsobené.¹⁵² Hyperinflace pochopitelně zlikvidovala veškeré úspory a další majetek držený v německých markách, zejména pak investice s fixním výnosem či jiné peněžní investice.¹⁵³ Oproti všeobecnému přesvědčení rozhodně není pravdou, že by střední třída, jejíž část se v budoucnu přiklonila k NSDAP, byla homogenní entitou se stejnými zkušenostmi z hyperinflační krize. Takzvaná „stará“ střední třída byla zasažena o poznání méně než „nová“.¹⁵⁴ Právě i tyto rozdíly vedly k většímu společenskému napětí, navíc posilněnému o určitý pocit nespravedlnosti uprostřed takové krize, neboť všeobecně platí, že inflace přeje více dlužníkům než věřitelům. Mnoho dluhů tedy v podstatě ztratilo smysl, neboť jejich nominální hodnota zůstávala stejná, ale reálná hodnota se mohla měnit i ze dne na den.¹⁵⁵ Totožný princip se nakonec promítl i do sféry politické.

Německé vlády dlouhodobě lavírovaly mezi dvěma mlýnskými kameny. Na jedné straně mezinárodní tlak na splnění mírových podmínek a splacení reparací, kterými byl podmíněn ekonomický i politický návrat Německa do mezinárodního společenství. Na druhé straně stála velká část tehdejší společnosti, která jakékoliv ústupky mezinárodním požadavkům považovala za akt vlastizrady a jednání proti zájmům německého lidu. V tomto bodě nutno poznamenat, že tato nálada nevznikala pouze sama od sebe, ale byla poměrně úspěšně živena všemi, kdo měli zájem na oslabení Výmarské koalice a zničení republiky. Vláda tak mnohdy pod tlakem veřejnosti přistoupila k taktice, která hyperinflaci minimálně uspíšila, ne-li způsobila. Soustavná snaha o demonstraci kontradiktornosti a nesplnitelnosti reparačních požadavků totiž vedla k tomu, že se sice dařilo dosahovat určitých ústupků na straně vítězných mocností, ale německé hospodářství za to zaplatilo velmi vysokou cenu. V kontextu výše řečeného je tedy možné považovat výrok Lionela Robbinse, jenž označil Hitlera za „dítě inflace“, za alespoň částečně platný.¹⁵⁶ Agresivní rétorika namířená proti „establishmentu“ totiž zpravidla nalezne u určité

¹⁵¹ Myerson, *Political Economy and the Weimar Disaster*, str. 201

¹⁵² Článek 231 Versailleské mírové smlouvy

¹⁵³ Lewis E. Hill, Charles E. Butler and Stephen A. Lorenzen: *Inflation and the Destruction of Democracy: The Case of the Weimar Republic*, *Journal of Economic Issues*, Jun., 1977, Vol. 11, No. 2, str. 304-305

¹⁵⁴ Viz například Hill, Butler a Lorenzen, *Inflation and the Destruction of Democracy: The Case of the Weimar Republic*, anebo *Oxford Handbook of Weimar Republic*, kap. 20 – Middle classes

¹⁵⁵ Jak ukazují na konkrétních příkladech například Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 115-128, nebo Caldwell, *Popular sovereignty*, str. 145-170

¹⁵⁶ Hill, Charles a Lorenzen, *Inflation and the Destruction of Democracy*, str. 299

části voličů silnou odezvu, zejména pokud byla zasažena obzvláště silně, prudce a disproportorně vůči jiným společenským vrstvám či skupinám. Poválečná společnost navíc měla velmi vysoká očekávání spojovaná s restartem ekonomiky a rychlým navázáním na předválečnou úroveň příjmů i kvality života. Důraz na znovunabytí postavení ekonomické velmoci a snaha o sladění mnoha rozdílných hospodářských zájmů pak situaci ještě zhoršovaly.¹⁵⁷

Ještě než přesuneme pozornost k druhému klíčovému období výmarských ekonomických dějin, rád bych zasadil všechny uvedené informace do kontextu. Kromě konkrétních ukazatelů a čísel lze snadno opomenout také významný posun v geopolitickém uspořádání. Řeč je o době, v níž se mocenské centrum tehdejšího světa kvapně přesouvalo z Evropy pryč. Vzhledem k průběhu první světové války šlo zejména o posun směrem do Spojených států, ale do mezinárodního prostoru začínají čím dál tím více promlouvat i další nastupující mocnosti, například Japonsko. V Evropě navíc v té době došlo k významnému překreslení hranic a k pádu mnoha staletých říší, což vedlo k destabilizaci a následné restrukturalizaci regionu. Tyto události globálního charakteru významně ovlivnily vývojovou křivku německého hospodářství, protože v novém světě nebylo zdaleka možné okamžitě dosahovat předválečných ekonomických výsledků, a to jednoduše proto, že mocenské i ekonomické těžiště již neleželo v Evropě.¹⁵⁸

2.2.3. Velká hospodářská krize roku 1929 a nezaměstnanost

Éra hospodářské a politické stabilizace vytvořila v mnoha pozorovatelích pocit, že Německo již krizi překonalo a následovat bude pouze strmý růst ve všech oblastech života. Při bližším zkoumání však zjistíme, že základy budoucího kolapsu byly položeny již v prvních dvou třetinách dvacátých let. V Německu bylo již v roce 1926 dva miliony nezaměstnaných osob, tedy okolo deseti procent celkového počtu pracujících.¹⁵⁹ Byť toto číslo následně pokleslo, zátěž pro sociální stát a systém podpory v nezaměstnanosti byl poměrně významný. Právě v tomto období můžeme spatřovat náznaky, že státní sociální systém má své limity a při vyšší zátěži jednoduše nebude schopen obsloužit ekonomicky strádající populaci.¹⁶⁰

Druhým, neméně závažným problémem byly strukturální vady celého německého hospodářství. Z nich se jako pravděpodobně nejvážnější ukázala vysoká míra závislosti na zahraničním kapitálu. Příliv zahraničních půjček a investorů úzce souvisí s překonáním hyperinflace a přijetím Dawesova plánu o rok později. Spíše konzervativní politika Říšské banky

¹⁵⁷ Hesse a Marx, Oxford Handbook of Weimar Republik, str. 430 a 448

¹⁵⁸ Ibid., str. 447

¹⁵⁹ Data z Bracher, Funke Jacobsen: Die Weimarer Republik 1918-1933, str. 637. Procentuální hodnota nebyla pro rok 1926 dostupná, proto jsem ji pouze přibližně odhadl na základě dalších dostupných údajů z let 1928-29.

¹⁶⁰ Viz část 1929-1933: Agónie republiky aneb Jak umírá demokracie?

(Reichsbank) stran úvěrových sazeb činila obtížnějším rozvoj domácího podnikání, a proto tehdejší průmysloví giganti často financovali svá působení zahraničními, často americkými půjčkami. To vše ve výsledku přineslo rychlý ekonomický růst, ale současně zastřelo křehký základ, na kterém výmarská ekonomika stála. Tento kolos na hliněných nohou se proto ukázal jako podstatně náchylnější k pádu během krize roku 1929, a následný odchod zahraničního kapitálu mezi lety 1929-1931 tento trend ještě uspil.¹⁶¹

Za další zranitelné místo německé ekonomiky lze označit také schopnost, s jakou se jednotlivé průmyslové oblasti dokázaly vypořádat s mezinárodní konkurencí. Níže přiložená tabulka ukazuje, že zatímco strojírenský nebo chemický průmysl dokázaly poměrně úspěšně navázat na předválečné exportní hodnoty, výrobci potravin nikoliv. Není vhodné bez jakýchkoli dat spekulovat o tom, zda i tento fakt mohl přispět k větší popularitě protestních stran mezi drobnými zemědělci a určitou částí drobných podnikatelů. Smyslem přiložených dat je spíše znovu upozornit na fakt, že výmarské hospodářství trpělo i navzdory konjunktře mnoha strukturálními a výkonnostními dysbalancemi. Přicházející obrovská hospodářská krize pochopitelně mnohé z těchto slabín zvýraznila.

Table 19.2. Indices of export volumes, 1924-1933 (1913=100)

Year	Food products	Raw materials	Intermediate products	of which:	Manufactured goods	of which:	
				iron and semi-finished products		machinery	chemical products
1924	36.2	26.6	35.1	24.0	62.8	60.5	45.1
1925	42.0	63.9	59.6	51.4	74.1	78.4	68.7
1926	42.2	80.6	83.1	80.9	79.2	86.4	79.2
1927	31.0	76.0	77.5	66.1	86.4	91.2	86.8
1928	45.2	79.6	88.1	74.2	94.1	110.1	97.4
1929	55.6	90.3	101.2	86.2	106.7	129.6	108.9
1930	52.0	86.0	86.7	68.1	103.1	134.4	95.9
1931	45.7	79.6	75.5	61.3	92.5	117.7	86.8
1932	25.7	58.9	52.3	36.0	61.2	77.4	67.3
1933	24.7	58.8	47.4	32.7	55.2	59.6	61.2

162

Černý pátek na burze v New Yorku znamenal obrovský šok pro celý svět. Rekordní výsledky finančního trhu předcházely jeho zhroucení během několika málo dnů. Mnoho z největších světových ekonomik bylo zasaženo, avšak délka a hloubka krize se v jednotlivých státech velmi lišily. Výmarská republika bohužel patřila k místům, jež následná recese zdevastovala nejvíce.

¹⁶¹Hesse a Marx, Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 444-446

¹⁶² Tabulka převzata z Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 435

Diskuze o tom, jak se daly zmírnit její následky, pokud vůbec, se vede dodnes. Pro mnou zvolené téma je nejdůležitější rovina politická, tedy zda byla tehdejší politická reprezentace v boji s recesí úspěšná.

Důležitou postavu v otázce hospodářské politiky tehdejší vlády byl její předseda v letech 1930-1932 Heinrich Brüning. Právě s jeho kabinetem je spojována často kritizovaná deflační politika. Jak poznamenávají Hesse a Marx, tato politika vycházela především z upřednostnění zahraničněpolitických cílů nad těmi vnitropolitickými. Vláda se pokusila z krize dostat na exportu založenou politikou, která šla ruku v ruce s úspornými opatřeními v podobě omezení státní sociální podpory a zvyšování daní. Jelikož však cena zahraničních komodit výrazně poklesla, ukázala se tato strategie jako neúčinná, a naopak posilující už tak zničující dopady na obyvatelstvo.¹⁶³ Určitý úspěch přinesl tento přístup v mezinárodní politice, kdy v návaznosti na Youngův plán z roku 1929 a Hooverovo moratorium o dva roky později došlo nakonec k ustoupení od velké části reparací, jež mělo Německo ještě splatit. Převládá nicméně názor, že pokud toto jednání opravdu bylo součástí promyšlenější vládní strategie, pak uspěla za příliš vysokou politickou a společenskou cenu. Ať už však šlo o špatné rozhodnutí pod tíhou okamžiku, anebo nedobré rozhodnutí upřednostnit zahraniční politiku nad domácí, je podle mne zajímavější se ptát, co jiného mohla Brüningova vláda dělat?

Odpověď na tuto otázku se nehledá snadno z několika důvodů. Zaprvé svádí ke spekulacím ve smyslu „co by - kdyby?“, které mohou být při interpretaci historických událostí dosti zavádějící. Není to však důvod jediný, neboť u problematiky, jakou je vliv ekonomiky na politiku, nelze s jistotou kreslit jasné linky mezi určitými událostmi a vytvářet tak soustavu nad slunce jasných příčin a následků. Z výše omezených důvodů se pokusím pouze stručně shrnout situaci, ve které se tehdejší Brüningova vláda nacházela. Německo již delší dobu zápasilo s nezaměstnaností, jež přetížila štědrý sociální systém podpory, a proto z něj bylo v letech 1927-1932 stále více ustupováno v rámci ozdravení státního rozpočtu. Jak jsem uvedl výše, ekonomika se po roce 1929 propadla do stále větší recese. Tyto ekonomické faktory významně prohloubily přetrvávající problém fragmentace a polarizace politického spektra. Zejména komunistické a nacistické frakce našly společnou řeč v antisystémových otázkách a dokonale zabránily parlamentu v jeho normálním fungování. Brüning tak byl odkázán na podporu říšského prezidenta, který však nepatřil k nejhrolivějším podporovatelům republiky a demokracie. Současně však bez jeho podpory nebylo možné dále vládnout a řešit hlubokou recesi. Pád vlády by pak nepochybně vedl k dalším z mnoha voleb, jejichž výsledek se jen obtížně predikoval. Lze

¹⁶³ Hesse a Marx, Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 447

konstatovat, že deflační politika mnoho potíží neřešila, a spíše ještě prohloubila. V otázkách ryze politických ovšem nelze podle mne přesvědčivě říci, jaký byl správný postup. Mnoho proměnných, jako byly politická orientace prezidenta či stav, v jakém se nacházel Reichstag, bylo již předem daných a nebylo v silách kancléře je měnit. Shledávám proto, že největší chybou bylo špatné řešení čistě ekonomických problémů, tedy deflační politika a další kroky vlády zejména v letech 1929-1931. Pokud lze modelová data prezentovaná níže brát jako aspoň přibližně přesná, pak politika zaměřená na zlepšení aspoň některých ekonomických ukazatelů mohla přinést vládě výrazně lepší volební výsledky a zemi tolik potřebnou stabilitu.¹⁶⁴ Pochopitelně jde pouze o snahu predikovat výsledky hypotetických voleb, které navíc nemohly nijak vyřešit strukturální potíže Výmarské republiky. Mohly jí však získat o něco více času k jejich řešení.

TABLE 5
POPULARITY CHANGES FORECAST BY THE ELECTION FUNCTION MODEL

Brüning Government					
Character of Forecast	Equation	Sept. 1930	July 1932	(1)	(2)
Real electoral popularity		28.1	18.4	-9.7	
Popularity generated by the model, actual economic development	(a)	28.6	17.6	-11.0	-8.3
	(b)	28.6	17.6	-11.0	-8.1
	(c)	29.1	17.3	-11.8	-9.3
Popularity generated by the model, assuming stability of unemployment, Sept. 1930	(a)	28.6	24.6	-4.0	-1.3
	(b)	28.6	24.5	-4.1	-1.2
	(c)	29.1	25.3	-3.8	-1.3

Full Crisis, from Müller to Hitler (June 28, 1928 to Jan. 30, 1933)			
Character of Forecast	Equation	(2)	(3)
Change in popularity due to economic variables, generated by the model, actual economic development	(a)	-13.0	-14.5
	(b)	-12.7	-14.2
	(c)	-14.9	-16.5

Notes: Column 1 shows the total popularity difference, column 2 the popularity difference due to changes in economic variables, and column 3 the popularity effect of changes in unemployment. All popularity values are given in percentages.

Nakreslit jasnou linku mezi ekonomickými dopady a volebními úspěchy NSDAP je velmi obtížné. Jak demonstrují přiložené grafy¹⁶⁵, určitá korelace mezi vzestupem nacistických preferencí a zhoršením ekonomických poměrů v zemi je relativně zřejmá. Nelze však bez obtíží

¹⁶⁴ Tabulka převzata z van Riel a Schram, Weimar Economic Decline, Nazi Economic Recovery, and the Stabilization of Political Dictatorship, The Journal of Economic History, Mar., 1993, Vol. 53, No. 1, str. 94

¹⁶⁵ Číslování pomocí číslic 2 a 4 bylo převzato spolu se zmíněnými grafy, nemá tedy nic společného s řazením zdrojů v této práci.

tvrdit, že je zde i vztah kauzální. První z prezentovaných grafů ukazuje na vzájemně provázaný vývoj podpory NSDAP a růstu nezaměstnanosti, resp. poklesu příjmů.¹⁶⁶ Je očividné, že pokles německé ekonomiky dozajista přispěl k volebním úspěchům nacistického hnutí, nicméně není možné bez jakýchkoliv pochybností tvrdit, že by se tento vztah dal redukovat pouze na nezaměstnanost nebo jiný konkrétní ekonomický faktor. Spíše se přikláním k názoru, že jde vztah daleko komplexnější, jež nelze vyjádřit pomocí jednoho konkrétního grafu.

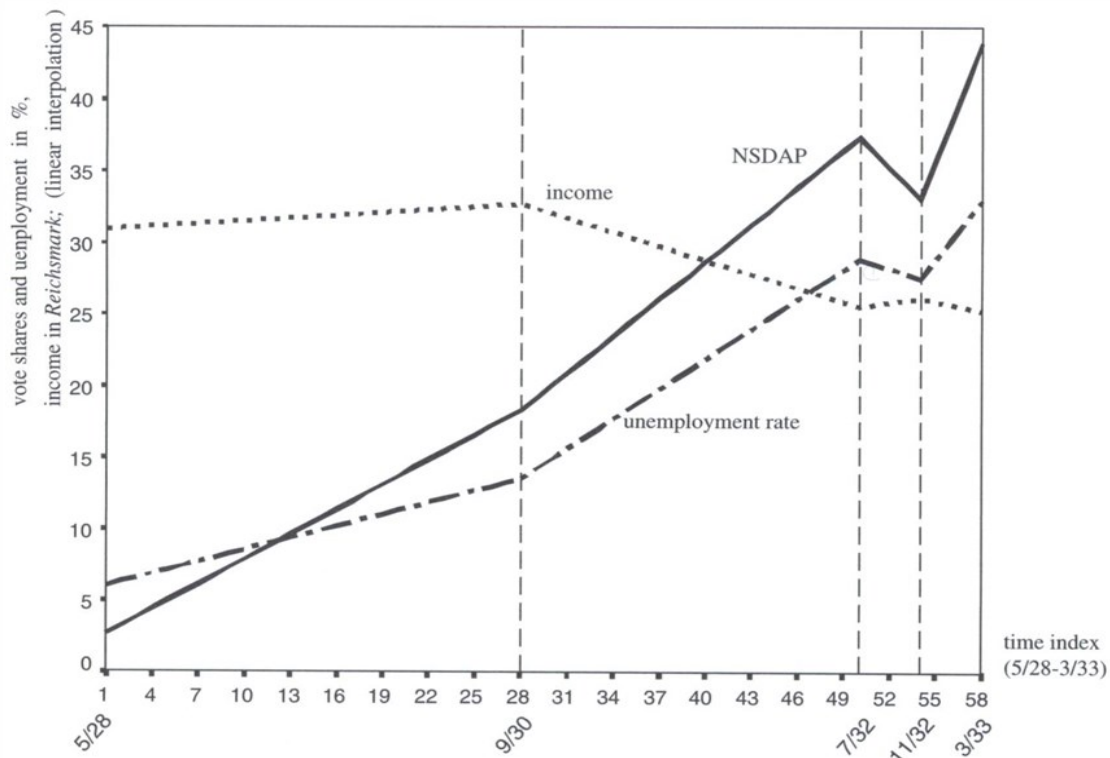

Figure 2. NSDAP vote share and economic indicators, Germany as a whole.

Tento názor podporuje i druhý graf, jenž ukazuje, že pokud zaměříme naši pozornost pouze na vztah nezaměstnanosti a volebních výsledků, nalezneme signifikantní rozdíly při zkoumání jednotlivých volebních výsledků. Autor sám uvádí, že při zkoumání v určitém časovém bodě (jednotlivé volební termíny) nejsme schopní potvrdit, že by nezaměstnanost nezbytně posilovala volební výsledky NSDAP, tedy alespoň ne ve smyslu přímé úměry mezi oběma hodnotami. Při bližším zkoumání vývoje v čase však dochází k závěru, že určitý vztah zde přesto musí existovat, neboť nárůst obou proměnných je velmi podobný.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Christian Stögbauer, The radicalisation of the German electorate: Swinging to the Right and the Left in the twilight of the Weimar Republic, *European Review of Economic History*, August 2001, Vol. 5, No. 2, German Cliometrics (AUGUST 2001), str. 256

¹⁶⁷ Ibid., str. 262-263

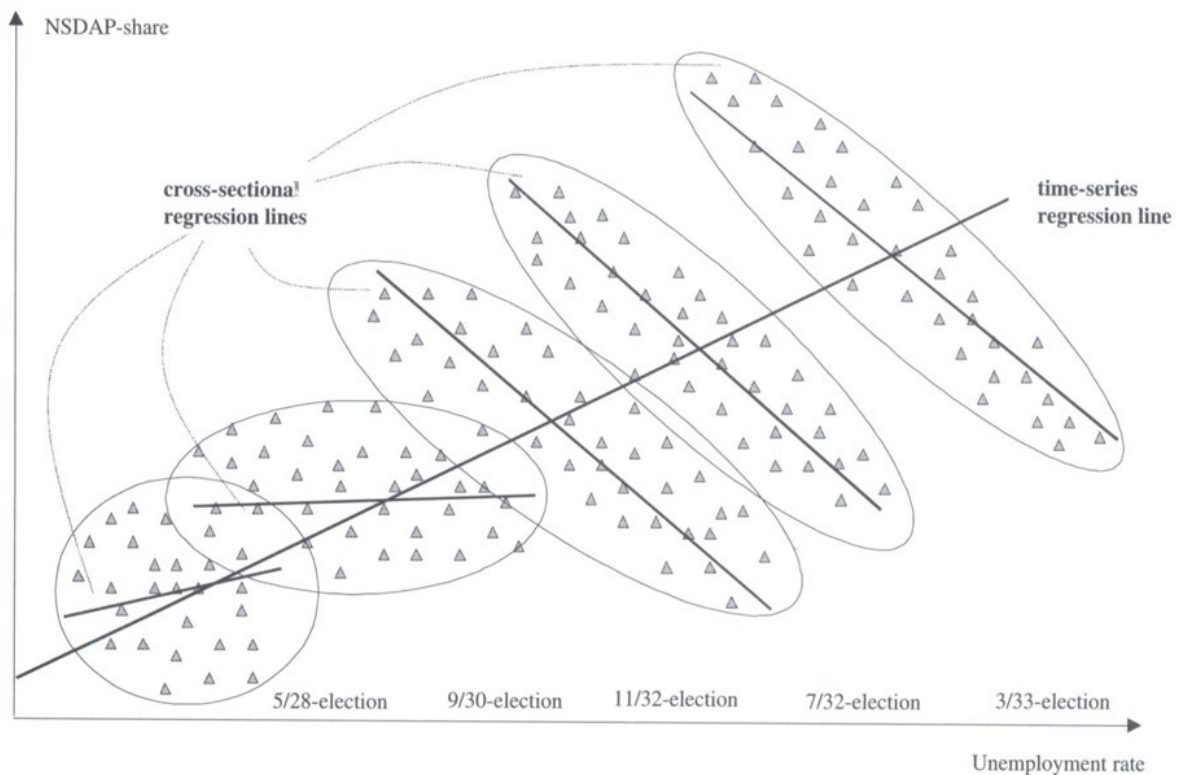

Figure 4. Stylised cross-sectional and longitudinal relation between unemployment and NSDAP-share.¹⁹

Stögbauer tento jev vysvětluje pomocí různých voličských inklinací. Upozorňuje na existenci měst, vesnic či jiných volebních obvodů, ve kterých vysoká míra nezaměstnanosti sice vedla k radikalizaci, ale ta se projevila příklonem k extrémní levici, zejména KPD. Pro jiné zkoumané subjekty zase bylo charakteristické silně katolické vyznání, které vedlo k podpoře strany Centrum bez ohledu na zhoršující se ekonomickou situaci. Velká míra loajality katolických voličů je ostatně v případě Výmarské republiky velmi dobře zdokumentována.¹⁶⁸ Pokud se tedy nechceme omezit na pouhé konstatování, že obě hodnoty rostou, a proto mezi nimi možná existuje přímá či nepřímá souvislost, musíme se pokusit tento jev vysvětlit. Dle mého názoru se nejedná o vztah bezpodmínečně přímý, ale spíše nepřímý. Přestože považuji míru nezaměstnanosti za nejvýznamnější ekonomický ukazatel, rozhodně není vše vysvětlující. Komplexní jevy, jako je úspěch NSDAP ve volbách a následné převzetí moci, lze uspokojivě

¹⁶⁸ Viz například van Riel a Scharm, Weimar Economic Decline, str. 90, nebo Jörg L. Spenkuch and Philipp Tillmann, Elite Influence? Religion and the Electoral Success of the Nazis, American Journal of Political Science, January 2018, Vol. 62, No. 1, str. 19-36

vysvětlit pouze v obecné rovině. Koherentní vysvětlení podle mne nabízí kombinace politické, ekonomické a volební analýzy.

Stögbauer, van Riel a Scharm se shodují s Bracherem v tom, že opakovaná neschopnost demokratických stran nalézt jakoukoliv dlouhodobě funkční většinovou vládu vytvořila „mocenské vakuum“, jež postupně vedlo k posilování nespokojenosti na straně elektorátu. Ve chvíli, kdy je společnost decimována krizí takového rozsahu, jako tomu bylo v roce 1929, můžeme zpravidla očekávat dva výsledky – radikalizaci a polarizaci společnosti, a přisouzení politické odpovědnosti soudobé vládnoucí garnituře. Radikalizaci na obou pólech pravolevého spektra, jež postupně zcela paralyzovala Reichstag, jsme se již věnovali výše. Zohlednění vlastního strádání u volebních úřadů je také poměrně logické. Souhlasím proto s tvrzením, že tento jev nejlépe vysvětluje tzv. teorie odpovědnosti.¹⁶⁹ Ta pracuje s hypotézou, že voliči mají tendenci přisuzovat aktuální ekonomické výsledky na vrub politikům, kteří jsou momentálně v úřadu. Právě v duchu této teorie dochází Stögbauer k závěru, že chování německých voličů a jejich klesající podpora tehdejší vládě bylo z velké části formováno ekonomickou situací v zemi.¹⁷⁰

2.2.4. Shrnutí

Ekonomické faktory hrály bezesporu významnou roli v erozi a následném pádu výmarské demokracie. Není ale správné hledat vysvětlení pouze v jednom konkrétním ukazateli či jedné konkrétních volbách. Vždy musíme mít na paměti složitou interakci mnoha různých faktorů a zaměřovat se spíše na jejich relevanci. V případě Německa jsem došel k závěru, že hyperinflace a nezaměstnanost hrály významnou, ale nikoli nezastupitelnou roli při likvidaci demokratického zřízení. První zmiňovaná velmi efektivně zničila ekonomické postavení nižší střední třídy, která je mnohými autory vnímaná jako páteř pozdějšího nacistického úspěchu a realizace Hitlerovy „legální revoluce“.¹⁷¹ Nezaměstnanost zase přispěla k velké polarizaci a radikalizaci německé společnosti po roce 1929, což představuje jednu z klíčových komponent následného kolapsu celého politického systému. Oslabila také doposud velmi silné postavení odborů, které byly velmi úzce spojeny s podporou SPD a po lednu 1933 spolu s ní představovaly jednu z posledních bašt potenciálních obránců demokracie.

Jak komplexní je celá problematika, ukazuje interakce a souhra mezi Velkou hospodářskou krizí a přidruženými problémy společenskými, politickými a mezinárodními.

¹⁶⁹ V anglickém originálu „responsibility hypothesis“

¹⁷⁰ Stögbauer, *Radicalization of German electorate*, str. 277

¹⁷¹ Karl Dietrich Bracher, in: *Der Weg in die Diktatur*, str. 156

Křehká struktura německého hospodářství založená na mezinárodních půjčkách a kapitálu byla velmi zranitelná vůči ekonomickým šokům různé povahy. Neefektivní politika Brüningovy vlády, sledující především mezinárodní cíle, zase prohloubila devastující dopad krize na společnost. Ta se i díky těmto krokům silně radikalizovala a vyslovila podporu protestním, antisystémovým stranám. V důsledku nedobře vyváženého ústavního a volebního systému tato polarizace vedla k vychýlení mocenské rovnováhy a vzniku prezidentských kabinetů vládnoucích bez parlamentu nebo s jeho tichou tolerancí. Tento výčet příčin a následků by mohl pokračovat mnohem dále, což jen ilustruje složitě hledání odpovědi na zdánlivě jednoduchou otázku „Proč padla Výmarská republika?“. Ekonomické faktory proto slouží jen jako nástroj k lepšímu pochopení některých hlubších příčin, které tento pád způsobily.

Ekonomika není neprostupně oddělena od společnosti, ani od světa politiky. Naopak jsou všechny tyto entity úzce a komplikovaně provázány. Ekonomické krize nijak nepředpověděly či nedeterminovaly pád Výmarské republiky. Současně ale víme, že voliči často promítají ekonomickou situaci do svého rozhodování, ostatně s tím mnozí politici v minulosti úspěšně pracovali.¹⁷² Průvodní jevy krize jako hyperinflace či místy až třicetiprocentní nezaměstnanost zcela jistě pomohly vytvořit společenské a politické podmínky, ve kterých často triumfují antisystémové „Volkspartei des Protests“, jakou bezesporu NSDAP byla.¹⁷³

2.3. Výmarská společnost a sociální politika

Lid je základem demokracie, zdrojem moci a legitimacy demokraticky zvolené vlády. Není proto divu, že podpora společnosti je pro přežití demokratického režimu klíčová. Výmarská společnost v tomto ohledu není výjimkou, naopak představuje velmi zajímavý předmět zkoumání. V následujících odstavcích hodlám proto stručně nastínit, jak byla tehdejší společnost strukturována, jaké politické chování vykazovala a kde lze spatřovat základy budoucí popularity NSDAP a KPD.

2.3.1. Struktura německé společnosti

Struktura německé společnosti, podobně jako v jiných evropských státech, vycházela z historického vývoje před první světovou válkou. Průmyslová revoluce a postupná urbanizace vytvořila poměrně silnou dělnickou i podnikatelskou třídu městského typu. Tyto síly se postupně

¹⁷² Za všechny můžeme zmínit známé heslo prezidentské kampaně Billa Clintona z roku 1992 – „It’s the economy, stupid“. Profesor Kysela mne v této souvislosti upozornil také na poslední knihu Henryho Kissingera, která zmiňuje příklad bývalého singapurského premiéra Li Kuang- jaa, jenž obdobně těžil z ekonomické prosperity po velké části svého působení v úřadu.

¹⁷³ Gary King, Ori Rosen, Martin Tanner and Alexander F. Wagner, Ordinary Economic Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler, *The Journal of Economic History*, Dec., 2008, Vol. 68, No. 4, str. 956

více a více hlásily o politické zastoupení a mnohdy se dostávaly do konfliktu nejen mezi sebou, jak tomu bylo zejména pod vlivem marxistického výkladu dějin, ale také s vládoucí aristokracií. SPD byla za Bismarckových dob zakázána a často pronásledována.¹⁷⁴ Rozličné zájmy a střety neměly pochopitelně povahu pouze mezitřídní, nýbrž také různých skupin uvnitř jednotlivých tříd. Příkladem může být například vztah „staré“, tedy předválečné, a „nové“ střední třídy. Na obě skupiny zcela odlišně dolehla hyperinflace, stejně jako ekonomická politika vlády. Obě třídy také charakterizovalo mnohdy jiné zaměstnání či jiná oblast podnikání. Podobně tomu bylo v případě dělnické třídy, jejíž členové ve finálním stádiu Výmarské republiky vyjadřovali podporu jak extrémní levici, tak extrémní pravici či republiku podporující SPD.

Revoluce a následný konec války přinesly změnu v politické organizaci země. K moci se s velkou podporou dostala SPD, a spolu s ní levicovější proud politického myšlení. Konzervativní kruhy se soustředily spíše okolo středové strany Centrum, anebo v pravicovějších uskupeních typu DNVP. Nicméně v případě meziválečného Německa se nemůžeme spokojit pouze s těmito dělicími liniemi. Jelikož se jednalo o nové státní zřízení, které pochopitelně nepřinášelo všem občanům stejný užitek, je důležité vnímat tehdejší společnost jako dělitelnou dle různé podpory vyjadřované demokratickému zřízení. Právě ochota pohybovat se v rámci pravidel demokratické soutěže je fundamentální pro stabilitu režimu. Pokud určitá část společnosti vyjadřuje velkou nespokojenost se systémem jako takovým, je logicky snazší pro radikální strany tento systém destabilizovat. Jednotlivé akce jako překračování ústavních limitů a testování odolnosti systému pomocí pochybných či vyloženě ilegálních kroků pak mají minimálně u části společnosti pozitivní ohlas, což zase zpětně napomáhá její další polarizaci.

Německá aristokracie představuje právě takovou vrstvu společnosti, která z poválečné transformace vyšla ochuzena o mnohá privilegia a zisky. Proto není příliš překvapivé, že nevnímala hypotetickou restauraci monarchie jako špatnou, právě naopak. Navzdory ztrátě určitých výsad si také dokázala udržet velký vliv, jenž byl často využit buď ke konsolidaci vlastního postavení uvnitř nově vzniklého režimu, anebo přímo k jeho podkopání s cílem navrátit staré pořádky. Přisuzovat aristokratickým kruhům vinu za následný pád demokracie je příliš zjednodušující a nepřesné. Nepochybně sehrála svou roli v demontáži demokracie v letech 1930-1932 a ve financování a podpoře nacistické strany. Představuje ale pouze dílek daleko složitější skládačky, která vyústila v Hitlerův nástup k moci.

Obecně lze tedy shrnout, že poválečná doba přinesla výraznou proměnu ve všech společenských oblastech. Mnohé změny byly k lepšímu, mnohé však byly do budoucna

¹⁷⁴ Viz například Evans, Nástup Třetí říše, str. 38-39

problematické. Z hlediska následující kapitoly zabývající se postupným vzestupem NSDAP je důležité mít na paměti několik základních zjištění. Prvním je fakt, že průmyslová revoluce vytvořila silnou dělnickou třídou, jež se ukázala spolu se střední třídou jako jeden z pilířů při budování poválečné demokracie. Obě tyto třídy však byly vnitřně značně diferenciované, a nelze je tedy vnímat jako koherentní a jednostranně orientované celky. Jak si ukážeme následně, právě stále větší nespokojenost a radikalizace těchto vrstev vytvořila půdorys, na kterém spočíval úspěch nacistické „legální revoluce“. Aristokracie a další skupiny osob, jež byly u moci v době císařství, si podržely velký vliv i v době republiky, nicméně z poválečné transformace vzešla jejich významná část do určité míry poražena. To se projevilo v jejich následné liknavosti při obraně demokratických hodnot, anebo přímo v aktivní participaci na demontáži republiky a následném nastolení nacistické diktatury.

2.3.2. Sociální podpora a sociální politika

Výmarská republika disponovala širokým a vysoce rozvinutým systémem sociálního zabezpečení, za jehož vybudování vděčí třem hlavním činitelům. První je historický, protože masivní systém pojištění a sociální podpory začal vznikat již v době Bismarckova kancléřství, a byl ve své době poměrně unikátní nejen rozsahem, ale i propracovaností a mírou organizace. Můžeme jej také vnímat v kontextu již výše zmíněného průmyslového rozmachu a konsolidace dělnické třídy. Pro devatenácté století je příznačný také postupně sílící tlak na zlepšení pracovních podmínek a organizace pracujících za účelem tyto podmínky efektivně vymáhat. Vedle boje za osmihodinovou pracovní dobu nebo lepší pracovní podmínky bylo volání po systému sociálního pojištění dalším důležitým požadavkem těchto hnutí. Kvalita ochrany práce byla tehdy velmi tristní, a to zejména v těžkém průmyslu. Nešlo tedy jen o podporu v nezaměstnanosti nebo různé formy příspěvků, ale také pojištění pro případ pracovního úrazu či dokonce zmrzačení. Pojištění často muselo pokrýt náklady velmi početných rodin a alespoň částečně nahradit příjem jediného ekonomicky produktivního člena domácnosti. Kromě oblasti pojištění zaváděl do praxe také systém důchodový.¹⁷⁵ Německo již tedy od konce devatenáctého století obstojným uzákoněním sociální podpory disponovalo.

Druhý důvod logicky navazuje na výše řečené. Rozhodnutí garantovat na ústavní úrovni rozsáhlá sociální práva pro širokou populaci bylo výsledkem politické orientace stran, jež tvořily Výmarskou koalici. SPD i Centrum představují politická uskupení, která se sice lišila v některých významných otázkách, ale obě měla velmi blízko k problematice sociální podpory a

¹⁷⁵ Karl Christian Führer, Social Policy in Weimar Republic, in: Oxford Handbook of the Weimar Republic, str. 291

péče poskytované občanům. V případě SPD šlo o již nastíněnou historickou tradici strany, jejíž elektorát tvořily zástupci dělnické třídy a jež již od svého ustavení volala po štedré sociální politice státu. Strana Centrum nebyla levicově zaměřená, ani nevyrostla na boji za sociální práva určité skupiny. Charakteristickým znakem jejího elektorátu ale bylo katolické vyznání, a strana až do nástupu nacistů relativně úspěšně reprezentovala jeho zájmy. Právě spojení s církví, která po staletí zajišťovala mnohé služby sociálního rázu – od vzdělání, přes křesťanskou etiku až po péči o sirotky – mělo do zajištění svůj vliv na otevřenost vůči sociálním reformám a podpoření idey štedrého systému podpory pro širokou veřejnost. V širším kontextu jde o součást snahy katolické církve nalézt jakousi „střední cestu“ mezi socialismem na jedné straně, a kapitalismem na straně druhé. Tento pokus vypořádat se s důsledky industrializace a problematickými prvky obou přístupů – zejména liberální představou volného trhu a komunistickým voláním po zrušení soukromého vlastnictví – našel oporu i v papežské encyklice *Lva XIII. Rerum novarum*¹⁷⁶ z roku 1891.¹⁷⁷ Jistě by se dalo namítnout, a nejspíše právem, že konzervativní křídlo strany, reprezentované v posledních letech republiky například Ludwigem Kaasem, by nejspíše z liberálnějších politických reforem a dalších změn nadšené nebylo.¹⁷⁸ To však stále neznamená, že by bezprostředně po největším konfliktu tehdejších dějin strana necítila potřebu a povinnost pomoci zubožené společnosti.

Právě stav německé společnosti a míra její devastace první světovou válkou představuje třetí, poslední důvod. Poválečné období přineslo mimo jiné potřebu začlenit zpět do společnosti na šest miliónů vojáků.¹⁷⁹ Mnoho z nich navíc ve válce utřžilo zranění znemožňující vykonávat některá zaměstnání. Kromě fyzické újmy bylo mnoho veteránů konfliktem poznamenáno psychicky, což se mohlo projevit vyšší mírou agresivity, sklonem ke kriminalitě nebo uznáváním násilí za legitimní prostředek řešení sporů. Není podle mne dále potřeba dokazovat, že integrace těchto skupin představovala pro mladou republiku velkou společenskou, ale i politickou výzvu. Nad rámec těchto ztrát je potřeba zohlednit také velké množství ovdovělých žen, rozvrácených rodin a osiřelých dětí. Taková situace si žádala masivní podporu a nemalé prostředky ze státní kasy. Není proto divu, že se podíl nákladů na sociální systém vůči německému HDP mezi lety 1914 a 1929 čtyřnásobně zvýšil.¹⁸⁰

Přestože šlo o jeden z prvních moderních sociálních států, čelila výmarská sociální politika také v mnoha ohledech oprávněné kritice. Karl Christian Führer upozorňuje na několik

¹⁷⁶ V překladu „O nových věcech“

¹⁷⁷ Nauka církve sociální, Sociologická encyklopedie, Sociologický ústav AV ČR, dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Nauka_c%C3%ADrkv%C3%A9_soci%C3%A1ln%C3%AD

¹⁷⁸ Na mysl mám zejména významné rozšíření volebního práva či sekularizaci v oblasti školství.

¹⁷⁹ Karl Christian Führer, Social Policy in Weimar Republic, in: Oxford Handbook of the Weimar Republic, str. 292

¹⁸⁰ Ibid.

vážných pochybení, o jejichž roli při pádu demokracie můžeme dnes již pouze spekulovat. Určitě však mohla plnit funkci jakýchsi nepřímých, společnost a republiku destabilizujících jevů.

První problematickou rovinou je rovina ústavní. Jak jsem již částečně popsal v kapitole věnované přímo výmarské ústavě, republika se zavázala k velmi rozsáhlé ochraně různých sociálních práv.¹⁸¹ Z mého pohledu není příliš důležité, zda se jednalo o ustanovení konkrétní či abstraktní povahy, protože obě s sebou nesou inherentní riziko, že svým cílům nedostojí. V praxi realizovaná ustanovení typu pomoc v nezaměstnanosti vykazovala mnoho problematických znaků již dlouho před rokem 1929, a stát tak musel v době hluboké krize postupně ustupovat od svých slibů a míru podpory zmenšovat, anebo přesouvat směrem k jednotlivým spolkovým zemím a místním samosprávám.¹⁸² Abstraktněji formulovaná ustanovení, která nebyla dále příliš podrobně rozpracována na nižších úrovních, pak byla zdrojem velmi vysokých očekávání ze strany společnosti. Jakmile se ukázalo, že tato očekávání zůstanou nenaplněna, pomáhala tato zkušenost ve společnosti zvyšovat míru frustrace a určité odosobnění od státu a demokratického režimu, který ztělesňoval. Pocit, že stát aktivně nejedná a nechává své občany na holičkách, hnal mnohé voliče do náručí stran, které tuto nespokojenost dokázaly dobře komunikovat a rychle najít viníky nesoucí odpovědnost za vzniklou situaci. Ať už našly viníky podobě etnika (Židé), instituce (vláda), anebo systému jako takového (demokracie), mobilizace voličů pod praporem nespokojenosti se těmito stranám velmi vyplatila. Protestní hlasování je totiž odnepaměti jednou z nejsilnějších politických motivací.¹⁸³

Kromě vysoké míry očekávání upozorňuje Führer také na značnou disproporci a nedokonalost při poskytování podpory a na dopady, jaké to na společnost mělo. Jednoduše řečeno, napříč obyvatelstvem se velmi lišila míra, do jaké ze systému sociálního zabezpečení konkrétní jednotlivci profitovali. Příkladem je penzijní systém. Ten sice od roku 1917 umožňoval pobírat penzi všem občanům nad 65 let, ale jeho výše byla stanovena fixně, bez jakékoliv flexibilní valorizace, a tudíž nijak nereagovala na rostoucí míru inflace. První vážné problémy proto nenastaly až úderem roku 1923, ale okamžitě po válce. Pod vlivem právě ukončeného konfliktu a uplatňované spojenecké blokády stoupla v Německu nejen inflace, ale i výše cen potravin. Penzijní systém na tyto okolnosti nijak nereagoval, a mnozí penzisté se tak

¹⁸¹ Viz například preambule a především články 109-165 (Část druhá) Výmarské ústavy

¹⁸² Místní samospráva již dříve participovala na systému sociální podpory, během krize však často skončila v roli jediného poskytovatele pomoci, neboť stát již nebyl schopen ji efektivně plošně realizovat. Viz například Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 147-150

¹⁸³ Protestní hlasy nemusí mít pouze negativní konotaci, tak jako máme tendenci nahlížet na podporu KPD či NSDAP. Může jít i o zcela legitimní vystavení účtu vládě, která se zpronevěřila demokratickým ideálům, anebo která nesplnila sliby, jež voličům dala. Koneckonců nesplněné sliby byly zdrojem frustrace i v tomto případě. Především se snažím upozornit na fakt, že se jedná o jev všeobecný, platný i v dnešní době.

rázem ocitli v těžké existenční krizi.¹⁸⁴ Podobně vzala inflace útokem i všechny další osoby, kterým se dostávalo nějaké finanční podpory.

Právě s obtížnou realizací podpory souvisí třetí Führerem uváděný důvod. Často totiž čerpání státní podpory bylo spojeno nejen s určitou mírou stigmatizace ze strany společnosti, ale také s přísnou kontrolou ze strany státu. Pomoc v nezaměstnanosti, zejména pak po reformě z roku 1927, byla nepochybně výkladní skříní moderního sociálního státu. Ovšem nesmíme zapomínat, že její obtížné čerpání a vnímání nezaměstnaných jako osob nežádoucích, „parazitujících“ na systému, pomáhalo dále hloubit již vytvořené sociální příkopy.¹⁸⁵ Rozhodně netvrdím, že by stát měl podporu poskytovat plošně a bez jakékoliv následné kontroly, to by bylo velmi neefektivní nakládání se státním rozpočtem. Zatímco tento scénář by vedl k velkému plýtvání cenných zdrojů, příliš striktní schéma podpory zase má dopady společenské. Každá politická reprezentace se musí rozhodovat nejen podle toho, co je správné logicky, ale také politicky. Proto navzdory tomu, že rozum velí neplýtvat financemi, které mohou chybět v jiných položkách rozpočtu, je v tomto případě na místě hledat určitý kompromis v zájmu zachování politické podpory. Určitá míra proporcionality mezi zájmy fiskálními a společenskými je při aplikaci sociální politiky nepostradatelná.

2.3.3. Odbory a zaměstnavatelé

Silnou linku, vinoucí se německým hospodářstvím v období po první světové válce, představují vztahy odborů se zaměstnavateli. Postavení odborů a jejich důležitost pro udržení demokracie jsou mnohými autory považovány za ústřední témata diskuzí o roku 1933 a nástupu nacistů k moci. Evans a Moravcová shodně poukazují na silnou vazbu odborů na SPD a generální stávkou vnímají jako jeden z hlavních nástrojů obrany proti převzetí moci ze strany NSDAP. Liknavost a nejednotný postup SPD v kombinaci s fragmentací levice na ose KPD-SPD však nakonec vedly k prováhání správného okamžiku a následné konsolidaci Hitlerova režimu bez jakékoliv široké mobilizace demokratické opozice. Svou roli v tomto případě sehrálo i oslabení vazeb mezi SPD a odbory, které bylo patrné například během vyjednávání Kurta von Schleichera na přelomu let 1932-1933. Schleicherovým záměrem bylo vytvoření většinové vlády rozpínající se od SPD až k levému křídlu NSDAP, reprezentovanému Gregorem Strasserem.¹⁸⁶ Tato iniciativa se ale záhy ukázala nerealizovatelnou. Strasser v rámci vnitrostranického boje ztratil svou výsadní pozici ve

¹⁸⁴ Karl Christian Führer, *Social Policy in Weimar Republic*, str. 296-297

¹⁸⁵ Viz K. Ch. Führer, *Social Policy in Weimar Republic*, str. 296-298, nebo pro konkrétní příklady občas nelogické až nesmyslně přísné státní kontroly viz Evans, *Nástup Třetí říše*, str. 148-150

¹⁸⁶ Heinrich August Winkler, *German Society, Hitler and the Illusion of Restoration 1930-33*, *Journal of Contemporary History*, Oct., 1976, Vol. 11, No. 4, Special Issue: Theories of Fascism, str. 7

prospěch Hitlera a jeho věrných, a současně levice nebyla schopna zaujmout jednotný postoj. Kromě komunistických antipatií směrem k SPD jakožto „zrádcům revoluce“, šlo také o neochotu odborů podpořit nesourodé politické uskupení, o jehož vytvoření se Schleicher pokoušel.¹⁸⁷

Nicméně samotné postavení odborů bylo již tehdy silně otřeseno v důsledku vysoké nezaměstnanosti a rozpadu sociálního dialogu na půdorysu tripartity. Führer popisuje, jak možnost vlády stanovit mzdový rámec pomocí dekretu, jež byla pozůstatkem krize roku 1923, ještě prohloubila příkopy mezi zaměstnavateli a odborovými organizacemi. Kritická situace ještě ztížila možnost nalézt kompromis. Odbory byly oslabeny vysokou nezaměstnaností, a proto si nemohly dovolit jakékoliv větší ústupky. Zaměstnavatelé na druhé straně zoufale potřebovali snižovat náklady, a to i prostřednictvím nižších mezd. Když ale toto nepochybně obtížné vyjednávání nahradí vláda jednostrannou akcí, situace se spíše zhorší. Snímá totiž z obou znesvářených stran jakoukoliv odpovědnost za výsledek, a především je nijak nepobízí k zasednutí k jednacímu stolu. Vláda tímto jednáním ničí poslední zbytky motivace nalézt pro všechny strany únosné řešení.¹⁸⁸ Rozpad sociálního dialogu s sebou pochopitelně nese velké dopady na společnost, o to více v době hluboké krize. Poválečnou snahu a spolupráci, které přinesly nejednu významnou dohodu, tak na sklonku republiky vystřídal hluboké rozdělení a absence jakékoliv spolupráce.

2.3.4. NSDAP a její podpora

Část věnovaná německé společnosti se pomalu chýlí ke svému konci, a proto bych rád otevřel otázku nejen z nejzajímavějších, ale také z nejdůležitějších – „Jak a od koho získala NSDAP tak významnou podporu?“

Éra nacismu přitahovala hned po svém konci velkou pozornost odborné i laické veřejnosti. Toto hrůzné období evropských dějin bylo zkoumáno v mnoha rovinách. Fascinující, ale současně děsivá zjištění plynoucí z hlubšího zkoumání stoupců nacismu, jejich organizace a činů, které páchali, nám jsou dodnes zdrojem ponaučení. Pojem „banálního zla“ Hannah Arendtové, anebo pokusy Stanleyho Milgrama a Philippa Zimbarda¹⁸⁹ na téma poslušnosti vůči autoritě a hledání tohoto banálního zla v každém z nás, to vše nám pomáhá lépe pochopit a vysvětlit hrůzy, jež jsou pro dnešní generace jen těžko představitelné. Bez ohledu na to, zda jde o

¹⁸⁷ Karl Dietrich Bracher, *German Dictatorship*, str. 163

¹⁸⁸ K. Ch. Führer, *Social Policy in Weimar Republic*, str. 301

¹⁸⁹ První jmenovaný proslul stejnojmenným experimentem na téma poslušnosti vůči autoritě, který ukázal šokující tendenci mnoha z nás následovat autoritativní pokyny i v situacích, kdy morálka či jiné hodnoty velí se vzepřít. Zimbardo, mimochodem Milgramův spolužák ze základní školy, pro změnu proslul tzv. Stanfordským vězeňským experimentem, jenž zkoumal změny v chování lidí držících určitou moc nad jinými (v tomto případě na vztahu dozorcí vs vězni). Dlouhodobě se také věnuje problematice „zla“ a naší tendenci zlo páchat. Obě témata popisuje například v knize *Luciferův efekt*.

výzkum z pozic psychologie, filozofie či sociologie, jde o zkoumání již etablovaného režimu a jeho více či méně dobrovolných stoupců. Výmarská republika se ale nachází o pomyslný krok zpět. V květnu 1928, kdy NSDAP získala ve volbách pouhých 2,6 %, jen málokoho napadlo, že za několik málo let bude nejsilnější parlamentní stranou a rozpoutá největší vojenský konflikt dosavadních dějin. Naším cílem proto musí být spíše hledání způsobu, jakým nacisté zprvu podporu získali, a jaké faktory se o to zasadily. Kdo, proč a za jakých okolností vložil moc do rukou Hitlera a jeho spolupracovníků?

2.3.4.1. Časový kontext vzestupu NSDAP k moci

Kořeny podpory NSDAP sahají dále než na začátek třicátých let. Většina autorů, kteří se nacistickému elektorátu podrobně věnovali, se shoduje na dvou milnících, které postupný vzestup voličských preferencí rámuje. Čtenáře příliš nepřekvapí, že jimi jsou roky 1923 a 1929, datující dvě obrovské hospodářské krize. To samo o sobě není nijak překvapující. Je však důležité pochopit mechanismus, jaký tyto dvě krize uvedly do chodu.

O společenských následcích roku 1923 již byla řeč výše. Je však nutné si uvědomit, že kromě destrukce měny, úspor a nárůstu nespokojenosti došlo také k restrukturalizace německého elektorátu. Dříve existující linie podpory, jež činily podporu jednotlivých stran relativně předvídatelnou, doznaly určitých změn. Zejména střední třída byla silně zasažena. V letech 1924-1928, tedy v období zdánlivého klidu, můžeme pozorovat změnu v jejím volebním chování, především pak příklon k menším, zájmovým stranám reprezentujícím pozice střední třídy.^{190,191}

Velká hospodářská krize tedy nevytvořila zcela novou situaci, ale spíše navázala na společenskou proměnu a změnu volebních preferencí probíhající po celá dvacátá léta. Přinesla s sebou enormní tlak na určité segmenty společnosti, a spíše pomohla tyto změny akcelarovat. Childers vyslovuje myšlenku, že střední třída sice nebyla na konci dvacátých let ještě připravena podpořit radikální řešení proklamovaná NSDAP, ale její preference již nebyly tak jasně definované.¹⁹² Lze tedy shrnout, že dvě ekonomické krize představují významné opěrné body při zkoumání růstu volebních zisků NSDAP. Hyperinflační krize roku 1923 vedla nejen ke zničení socioekonomického statusu některých voličů a k jejich logické nespokojenosti, ale také měla za důsledek něco, co lze nazvat „vykolejením elektorátu“, tedy uvolněním velkého množství hlasů

¹⁹⁰ Moritz Föllmer, *Middle Classes*, in *Oxford Handbook of Weimar Republic*, str. 460-462. Podobně také Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1918-1933*, str. 262

¹⁹¹ Příkladem takových stran může být Říšská strana německé střední třídy, jež ve volbách v roce 1928 získala solidních 4,5 %. To samo o sobě není převratný zisk, nicméně slouží jako ilustrace trendu „vykolejení“ německého elektorátu a navýšení volebního potenciálu ostatních politických stran.

¹⁹² Childers, *The Nazi Voter*, str. 263

převážně střední třídy, které nebyly pevně fixovány na konkrétní politickou stranu. O tyto hlasy se také nacisté poměrně úspěšně ucházeli. Velká hospodářská krize přinesla radikalizaci určité části elektorátu a zvýšila počet tzv. „protestních hlasů“, plně v souladu s teorií odpovědnosti popsanou dříve.¹⁹³ Protestní hlasy, po roce 1930 živě restriktivní sociální politikou Brüningovy vlády¹⁹⁴, za těchto okolností měly tendenci směřovat k opozičním stranám, a to často těm nejvíce a nejostřeji se vymezujícím proti vládní politice. Protestní voliči často hledají někoho, kdo přesně vyjádří a pojmenuje jejich pocity. Čím závažnější situace, tím hlasitější a agresivnější zástupci získávají podporu. Především pak ti, kdo přinesou jednoduchá a líbivě znějící řešení. Jelikož smyslem je „potrestat“ ty, jež spatřujeme jako viníky, radikální proklamace rázem přestávají budít obavy, ale naopak přicházejí vhod. Bylo by však mylné se domnívat, že protestní hlasy tvořily jádro nacistického elektorátu. Byly pouze vítanou a silnou pomocí.

2.3.4.2. Voličská základna NSDAP

Předchozí výzkum se shoduje, že nalézt jednoho typického voliče NSDAP není dost dobře možné. Přesto lze pomocí různých znaků a kritérií popsat, jaké společenské vrstvy a skupiny tíhly k její podpoře a získat tak alespoň přibližnou představu o složení nacistického elektorátu. Nacionální socialisté bývají často vyobrazováni jako strana stojící na podpoře střední třídy, ale realita byla podstatně rozmanitější. Je pravdou, že střední třída tvořila nezastupitelnou část podporovatelů, ale nikoliv jedinou. Střední třída navíc představuje vnitřně dosti nehomogenní pojem, a proto se podpora napříč jednotlivými vrstvami diametrálně lišila.

Dvě nejkřiklavější linie, dle kterých lze nacistický elektorát rozdělit, jsou náboženská a třídní. Voliči katolického vyznání se ukázali jako disciplinovanější a odolnější vůči nacistické propagandě. NSDAP slavila o mnoho větší úspěch mezi protestantskými skupinami obyvatel. Důvodů bylo hned několik. Nejvýznamnějším byla existence strany Centrum, jež se jasně profilovala jako ochránkyně křesťanských hodnot a postojů. Jasně deklarovaná snaha vnášet křesťanské myšlenky do politiky a reprezentovat především občany katolického vyznání, to vše jí získalo poměrně stabilní dvoucífernou podporu. Pro voliče, kteří vnímali víru a náboženské postoje jako významné či hlavní priority, neexistovala ve Výmarské republice příliš konkurenceschopná alternativa. Protestantští voliči neměli žádnou takovou možnost, a také proto mohli být náchylnější ke změně preferencí. Neznamená to, že by mezi podporovateli nebo členy NSDAP nebyli katolíci, nicméně jejich zastoupení oproti protestantům a jiným vyznáním mohlo být dle

¹⁹³ Ibid., str. 264

¹⁹⁴ Ibid., str. 192-194

dostupných odhadů až čtyřikrát nižší.¹⁹⁵ Stoprocentní zastoupení katolíků mezi voliči strany Centrum ukazuje, jak dokládá přiložená tabulka, že náboženské otázky tvořily páteř jejího programu. To je také jedním z důvodů, proč volatilita těchto voličů směrem k NSDAP byla pramalá. Dílčí vysvětlení přináší i universální povaha křesťanství, které tudíž nebylo náchylné k podlehnutí rasovému či jinému apelu. V případě židovské populace tedy případná averze ze strany voličů Centra pramenila spíše z náboženských než rasových pohnutek.

Table 5: The Social Composition of the Weimar Party Electorates

	Confession		Social Class		
	Catholic	Other	Blue Coll.	White Coll.	Self-Empl.
<i>SPD</i>					
1924A	9	91	65	21	14
1928	13	87	65	21	13
1932A	12	88	57	28	15
<i>KPD</i>					
1924A	29	71	85	12	3
1928	21	79	76	16	8
1932A	28	72	81	13	6
<i>Z/BVP</i>					
1924A	93	7	30	16	54
1928	100	0	40	18	41
1932A	99	1	38	18	43
<i>DDP/DVP</i>					
1924A	10	90	34	34	33
1928	13	87	33	33	33
1932A	12	88	33	30	37
<i>DNVP</i>					
1924A	6	94	41	19	39
1928	11	89	41	20	39
1932A	14	86	38	27	35
<i>NSDAP</i>					
1924A	20	80	39	27	35
1928	30	70	40	22	37
1932A	17	83	39	19	42

Row percentages estimated by means of multiple ecological regression analysis. Basis: 865 county units.

Reading example: In May 1924, about 90 percent of the SPD voters were non-Catholic, approximately two-third were blue-collar workers, 20 percent white-collar workers, etc.

Náboženské kritérium je relativně dobře odůvodnitelné a srozumitelné, nicméně nemůže podat všeobjímající vysvětlení. Protestanté nemuseli nutně volit NSDAP čistě z náboženských důvodů, ale také z důvodů ekonomických či sociálních. Netvrdím tedy, že voličské chování bylo formováno pouze náboženskými preferencemi. Z výše uvedeného lze dedukcí dojít pouze k takovému závěru, že katolické voličstvo bylo méně roztržité a méně náchylné k nacistické

¹⁹⁵ Falter, *The Social Bases of Political Cleavages in the Weimar Republic, 1919-1933*, viz tabulka na str. 212

propagandě, protože jeho silný společný znak již ztělesňovala a reprezentovala strana Centrum. Nijak tím však nezastírám, že důvodů mohlo být více, protože nemůžeme zaměňovat příčiny a následky. Náklonnost protestantských voličů k NSDAP mohla stejně tak pramenit i z rozdílných dopadů hospodářské krize na katolický jih a protestantský sever Německa.

Třídní či stratifikační pohled na elektorát nabízí ještě o poznání složitější a proměnlivější obraz. Na vině jsou již popisované ekonomické faktory, které způsobily změny ve společenském, ekonomickém i politickém postavení, a ve výsledku také ve volebních preferencích jednotlivých skupin. Co do počtu hlasů, těžila NSDAP především ze tří skupin obyvatelstva: zemědělců, dělnické a střední třídy. Přínos bohatých podnikatelských kruhů a vyšší střední třídy tkvěl spíše v legitimizaci strany navenek a v otázce jejího financování.

Jak už bylo řečeno, německá střední třída byla tvrdě zasažena nejdříve válkou a posléze inflací. Škody však nebyly rozhodně distribuovány rovnoměrně. Föllmer v této souvislosti poznamenává, že poválečná krize vrazila mnoho klínů nejen mezi jednotlivé třídy, ale také do nich. Inflace znehodnotila jakékoliv úspory a finanční kapitál, což těžce poškodilo penzisty a drobné podnikatele. Nastalá ekonomická situace také vyžadovala schopnost se přizpůsobit novým podmínkám, což rozdělilo především starou a novou střední třídu. Stará třída, zejména pak drobní podnikatelé a obchodníci, patřila ke skupinám nejvíce reagujícím na nacistický program a propagandu. Ve volbách na tom trály zejména liberální strany, jež postupně z politického spektra téměř vymizely.¹⁹⁶

Podpora ze strany dělnické třídy se rekrutovala spíše z tzv. „modrých límečků“, tedy dělníků vykonávajících fyzickou, manuální práci.¹⁹⁷ V rámci této sociální skupiny hrála pochopitelně velkou roli míra organizovanosti v odborech. Zatímco větší podniky zpravidla disponovaly určitou organizací odborového typu, malé podniky o jednotkách či nižších desítkách zaměstnanců nikoliv. Právě zisk těchto voličů byl důležitou součástí nacistického narativu představujícího NSDAP jako stranu, jež překonává třídní rozdíly a ztělesňuje národní jednotu.¹⁹⁸ Účast v odborových organizacích navíc nebyla jedinou překážkou pro nacistické propagandisty. Část dělnické třídy zastávající marxisticko-leninistické postoje se ukázala být neméně odolnou. Svou roli zde hrály rozpory ideologické, neboť zastánci marxistické teorie neviděli v nacistické ideologii účinný prostředek řešení skutečných třídních konfliktů nebo jiných střetů zájmů.¹⁹⁹

Farmáři a další zemědělci představují další část populace, která velmi pozitivně reagovala na cílenou nacistickou kampaň. Zemědělská krize let 1927-1928 vedla představitele NSDAP

¹⁹⁶ Föllmer, *Middle Classes*, Oxford Handbook of Weimar Republic, str. 460

¹⁹⁷ Viz tabulka výše

¹⁹⁸ Childers, *The Nazi Voter*, str. 265

¹⁹⁹ Heinrich August Winkler, *German Society, Hitler and the Illusion of Restoration 1930-33*, str. 2

k rozhodnutí zaměřit svou pozornost právě na tyto voliče. Zde se v plné kráse ukázala schopnost Hitlera a dalších vedoucích osobností správně vyhodnotit socioekonomickou situaci a napnout síly správným směrem. Změny v programu, jež byly vůči zemědělcům vstřícné, a rozsáhlá kampaň přinesly nevídané zisky, a to především na severu a severo-východě země. Zemědělsky významné oblasti východního Pruska a regiony jako Šlesvicko-Holštýnsko reagovaly velmi pozitivně na antikapitalistickou rétoriku. Relativní ohlas mělo i vyobrazení bohatších Židů jako viníků, anebo hrozba bolševismu. Možná největším zdrojem polarizace však byla populistická konstrukce my – oni, která v tomto případě spočívala v dělení na krizemi postižené zemědělce a jakousi výmarskou elitu, jež na jejich ochranu nedělá vůbec nic.²⁰⁰ Tato elita byla pochopitelně silně asociována s vládou, neboť takový přístup je uložen v samotném jádru tohoto druhu opozičního populismu. Svou roli nepochybně sehrála i nacistickou propagandou hojně akcentovaná idea „krve a půdy“²⁰¹, jejíž autorem byl nacistický politik a po roce 1933 ministr zemědělství - Richard Walther Darré. Tento narativ často vykresloval rolnictvo jako první mezi třídami, ztělesnění árijských hodnot, jako prototyp pravých Němců a díky tomu základ pro vzkříšení árijské rasy.²⁰² Dle stejné logiky pak měla NSDAP představovat stranu, která jako jediná opravdu autenticky hájí zájmy rolníků a hodlá z nich utvořit páteř nové německé společnosti.

2.3.4.3. Věcné důvody vzestupu NSDAP

V předchozích odstavcích jsem postupně nastínil časovou osu i jednotlivé dělicí linie v tehdejší společnosti. Nyní bych rád navázal popsáním některých okolností, které možná nepřinesly přímo kvantifikovatelný volební zisk, ale pomáhají nám nalézt odpověď na klíčovou otázku: „Jak se NSDAP dokázala stát nejsilnější parlamentní stranou?“ Zdálo by se tedy, že jde o kategorii zbytkovou, neucelenou. Pravda je to pouze částečně. Dále představené důvody možná nepůsobí na první pohled jako provázané a logicky uspořádané, jsou ale součástí celkového obrazu tehdejšího nacistického nástupu k moci, k němuž více či méně přispěly. Jelikož seznam takových dílčích faktorů může být poměrně dlouhý, zvolil jsem pouze několik z nich – organizace, flexibilita, energie, média a násilí.

Míra organizovanosti německé společnosti byla na tehdejší dobu obdivuhodná. Tradice různých spolků a jiných forem občanského sdružování sahá hluboko do devatenáctého století. V devatenáctém století ale současně někteří autoři spatřují kořeny později výmarských

²⁰⁰ Benjamin Ziemann, *Agriculture and Rural Society*, in: *Oxford Handbook of the Weimar Republic*, str. 512-513

²⁰¹ Německy „Blut und Boden“

²⁰² Robert Gellately, *Hitler's True Believers: How Ordinary People Became Nazis*, str. 137-138

problémů. Berman například shledává největším deficitem tehdejší německé politiky a společnosti nedostatek sociální koheze. Dle této autorky přispěly slabé politické instituce k prohloubení dělicích linií ve společnosti, namísto k politickému překlenutí těchto sociálních a třídních rozdílů. Obě popsané skutečnosti způsobily, že do poválečné éry vstupovala Výmarská republika s velmi dobře organizovanou a politicky aktivní společností (volební účast se zpravidla pohybovala okolo 80 %), ale hluboce rozdělena podél ekonomických a náboženských linií. Rozmach společenské organizace a sdružování za těchto okolností probíhal uvnitř těchto ustálených společenských hranic, a tudíž ještě napomáhal udržovat tuto vertikální separaci v chodu. Berman spatřuje dvě největší pochybení na straně demokratických stran v příliš úzce zaměřených stranách chránících pouze partikulární zájmy (hospodářské, katolické, atd.), a současně v jejich neschopnosti se adaptovat na éru masových stran a „masové politiky“.²⁰³ Nemyslím si, že by se tyto výtky daly uplatnit plošně, bez výjimky. Například SPD je podle mého názoru stranou, která by tvář v tvář této kritice obstála. Není ale pochyb o tom, že schopnost NSDAP vystavět stranu na lokálních a regionálních organizacích, které se často překrývaly nebo jinak vycházely z již existujících občanských uskupení, výrazně přispěla k jejich schopnosti překlenout socioekonomické rozdíly a rozkročit se nad velkou částí tehdejší společnosti. Lokální podporovatelé a agitátoři hráli v tomto ohledu klíčovou roli.²⁰⁴ Nacisté dokázali dokonale využít hustě organizované výmarské společnosti, přenést tuto organizovanost do politické sféry a přetavit tento krok v politický úspěch.

2.3.4.3.1. Flexibilita

Další vlastnost, kterou nacisté vynikali oproti svým politickým konkurentům, byla vysoká míra flexibility. Schopnost NSDAP přizpůsobit svůj program a podřídit svoji aktivitu vytyčenému cíli umožnila získat a udržet voliče napříč společenským spektrem. V této práci již byly připomenuty milníky jako opuštění myšlenky nelegální, násilné revoluce a její nahrazení „revolucí legální“, možná přesněji kvazilegální.²⁰⁵ Další ukázkou názorové pružnosti byla kampaň soustředěná na zemědělce a směřovaná do rurálních oblastí. Nacisté zde minimálně v některých bodech popřeli svůj dosavadní program, a to přesně s cílem využít nastalé nespokojenosti a vytěžit z těchto regionů další podporu. Program NSDAP před volbami let 1930 nebo 1932 bude povědomý především těm čtenářům, kteří disponují bližší zkušeností s některými populistickými hnutími

²⁰³ Sheri Berman, *Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic*, World Politics, 1997, Vol. 49, Nr. 3, str. 401-429

²⁰⁴ Richard Hamilton, *Who Voted for Hitler*, str. 311-313

²⁰⁵ Uvozovky jsou zde psány proto, že ani převzetí moci v letech 1933-1934 neproběhlo plně v souladu s ústavou, volebním zákonem a dalšími právními předpisy země. Ve srovnání s plánovaným pučem lze tuto cestu ale označit za rádobu legální, nebo alespoň legálnější, pokud lze tento termín pro převrat vůbec použít.

dnešní doby. Sliby učiněné voličům si při bližším zkoumání začaly velmi rychle odporovat (to platilo především pro voliče z různých společenských tříd) a důraz na ně kladený se velmi lišil v závislosti na tom, v jakém regionu a ke komu zrovna strana promlouvala.²⁰⁶ Nacistický program ale disponoval i body, jež nacházely širší odezvu. V případě farmářů a dalších zemědělců šlo především o především obecněji formulované konzervativní, antikapitalistické a iliberální hodnoty.²⁰⁷

Akcentace určitých témat v závislosti na cílové skupině je běžným nástrojem politiky, a už vůbec není pouze nástrojem populistickým. Nacisté však tento postup využili do krajnosti, protože bez něho by se jim pravděpodobně nikdy nepodařilo dosáhnout takových volebních zisků napříč populací. To platilo dvojnásob v případě radikálního antisemitismu, jenž začal promptně mizet z veřejné komunikace strany na přelomu dvacátých a třicátých let. Důvodem byla snaha oslovit movitější buržoazní kruhy nebo umírněnější pravicové voliče. Pro mnoho z nich byla agresivní antisemitská rétorika důvodem k hledání alternativ, a po jejím (byť opravdu jen částečném) utlumení byli následně ochotni volbu NSDAP opět zvážit. Při pohledu ze vzdálenější perspektivy tak vidíme jasnou tendenci adaptovat se na jakoukoliv situaci, jakoukoliv společenskou náladu s cílem získat co nejvíce hlasů, a to jak programových, tak protestních. Nacisté byli v tomto boji nesmírně úspěšní. Nezodpovězenou otázkou asi navždy zůstane, zda v tom hrála větší roli ekonomická krize, nacistická aktivita či dlouhodobě špatná krátkodobá paměť nás všech, tedy voličů.

2.3.4.3.2. Energie

Vlastností, kterou nacistickému hnutí rozhodně nelze upřít, byla jeho akceschopnost a energické vystupování. Energické působení lze spatřovat ve dvou směrech – dovnitř strany a navenek vůči potenciálním voličům. Uvnitř NSDAP se důraz na maximální aktivitu a intenzivní činnost ve prospěch strany snoubí s požadavkem bezmezné oddanosti vůdci, straně i samotné věci. Tato obrovská činnost celou stranickou strukturu, od lokálních buněk, přes regionální centra až po nejvyšší vedení. Jednou z Hitlerových největších devíz byl místy až příliš energický mluvený projev, který mohl leckomu přijít fanatický či směšný, ale rozhodně nebyl vágní či neautentický. Jeho schopnost přesvědčit a strhnout dav byla strůjcem Hitlerova vnitrostranického, a také následně politického úspěchu. Směrem k voličům se pak energie strany demonstrovala prostřednictvím neúnavné propagandy, spektakulárních přehlídek vojenského

²⁰⁶ Childers, *The Nazi Voter*, str. 268

²⁰⁷ Karl Dietrich Bracher, *German Dictatorship*, str. 154-155

charakteru a velké sítě lokálních organizací a podporovatelů, která pomáhala udržovat v chodu neustálou politickou agitaci, zacílenou na konkrétní oblast.

Nabízí se otázka, proč může být toto vše důležité. Pro nalezení odpovědi je užitečné se snažit představit si realitu tehdejší doby. Všechny tyto charakteristické znaky totiž navenek vytvářely dojem strany, která je energická, a v kontrastu s politickou reprezentací země také akceschopná. To mohlo být atraktivní zejména pro mladé voliče, protože hnutí bylo velmi dynamické a pro mladší generace přitažlivé i svou demonstrovanou silou, zápalem pro věc a odporem vůči režimu. To se projevilo i početně, neboť čtyřicet procent členů strany bylo v roce 1931 mladších 30-ti let.²⁰⁸ Nesmíme zapomínat také na ostrou polarizaci mezi extrémní levicí a pravicí. Starším voličům naopak mohla imponovat deklarovaná schopnost strany dotahovat věci do konce, dělat opravdu viditelné změny.²⁰⁹

2.3.4.3.3. Násilí

Posledním, ale nikoliv nejméně významným dílčím faktorem byla násilná a militantní povaha nacistického hnutí. Dědictví první světové války, ale i teprve mladé, rodící se demokracie, přineslo politickou kulturu, ve které se násilné střety mezi sympatizanty zneprátelených stran staly jakýmsi trpěným standardem. Právě určitá tolerance násilí ze strany veřejnosti jako legitimního prostředku politického boje je poučením pro dnešní dobu. Politická kultura je důležitým nepsaným systémem pravidel, který pomáhá zajišťovat racionální diskuzi. Musíme být připraveni zasáhnout v případě, že je tento systém podryván nebo deformován. Absence jakýchkoliv pravidel, byť i nepsaných, by sloužila jako katalyzátor vyostření politického boje, jehož integrální součástí by bylo násilí. Následná regulace je totiž násobně obtížnější, protože není vždy jednoduché legálními prostředky postihnout pravého pachatele. Politicky motivované násilí ve Výmarské republice nebylo často centrálně organizováno, což přišlo vhod obzvláště v dobách upevňování moci.²¹⁰ Politické špičky, proti kterým se teoreticky mohl zvednout odpor ze strany veřejnosti, tak mohly kdykoliv dát od akcí „svých“ jednotek ruce pryč, čehož využili především nacisté v dobách svého vzestupu na začátku třicátých let.²¹¹

Demobilizace miliónů vojáků poválečnou situaci významně zhoršila a vyostřila. Rázem totiž mnoho stran disponovalo svými paramilitárními jednotkami, jež měly často rozsáhlé bojové

²⁰⁸ Ibid., str. 146

²⁰⁹ Richard Hamilton, *Who Voted for Hitler*, str. 318. Autor zde hovoří o této dynamice hnutí v souvislosti s podporou střední třídy, tento princip lze však podle mého názoru aplikovat na hnutí jako celek, bez ohledu na kontext.

²¹⁰ Bessel, *Nazi Capture of Power*, str. 13

²¹¹ Nijak tímto nepopírám, že násilí rozpoutané nacisty po převzetí moci bylo v mnoha ohledech ještě horší. Řeč je pouze o Výmarské republice.

zkušenosti a disciplínu, obojí často srovnatelné s řádnými silami oficiální německé armády. Pro jednotky SA to platí obzvláště. V roce 1932, kdy byla vidina občanské války vlivem Papenova kancléřství a výsledků posledních voleb čím dál reálnější, panovala v armádním štábu legitimní obava z poměru sil mezi státem a paramilitárními organizacemi spojenými s NSDAP nebo KPD.²¹² Z dnešního pohledu se jedná o věc téměř nepředstavitelnou, nicméně ve výmarských podmínkách až hrozivě reálnou. Na vině byla kombinace poválečné demobilizace a uvalení přísných omezení na německé vojenské síly. Počet profesionálních vojáků byl redukován pouze na 100 tisíc, a to vzhledem k počtu obyvatel a poválečné destabilizaci země opravdu nebylo mnoho.²¹³ Pro srovnání jednotky Sturmabteilung (SA) v roce 1932 disponovaly silou přibližně 400 tisíc mužů.^{214, 215} Jednalo se o logický a legitimní požadavek vítězných mocností, a zejména Francie, ale přispělo to určitou měrou i k vytvoření mnoha paramilitárních sil napříč politickým spektrem, což ve vysoce polarizované a časem se radikalizující společnosti nevěštilo nic dobrého. Oddíly Sturmabteilung (SA) těžily především ze dvou hlavních zdrojů – válečných veteránů soustředěných okolo jednotek Freikorps, a z mladých mužů, jejichž motivace byla často velmi různá. Je však jisté, že vyrůstát v období, které bylo tolik poznamenáno válkou, ve kterém bylo tolik vzpomínáno hrůz i hrdinských válečných činů, nebylo zcela určitě jednoduché. Nacistická strana nabízela cestu, jak k události formující celou tuto éru zaujmout jasný, radikální postoj a „zvolit si správnou stranu dějin“. Lidská potřeba vidět složité věci jednoduše, často až černobíle, je trestuhodně podceňována i dnes.

2.3.5. Shrnutí

Dodnes mnoho z nás shledává neuvěřitelným fakt, že NSDAP dokázalo zvítězit v demokratických volbách. Proběhlo mnoho pokusů detailně rozebrat a pojmenovat důvody, proč se tomu tak stalo. Snahou bylo často také jasně identifikovat konkrétní sociální skupinu, třídu či etnikum, které tento politický výsledek „zavinily“. Čím více se však do tématu ponoříme, tím děsivějších závěrů dojdeme.

Na předchozích stránkách jsem se pokusil popsat některé aspekty německé společnosti, jež shledávám zajímavými či relevantními pro naše téma. Nyní přišel čas pokusit se tyto aspekty shrnout a zasadit do kontextu celé práce. Poválečný chaos a hyperinflační krize připravily dobré podmínky pro růst radikálních hnutí s cílem získat moc. Versailleská smlouva do této výbušné

²¹² V případě komunistických sil byl počet i výzbroj jejich jednotek podstatně menší, nicméně velmi radikální a ochotný případně vést otevřený boj s nacistickými silami, anebo v určitých situacích i s německou armádou.

²¹³ Řečeno spolu s Divadlem Jára Cimrmana.

²¹⁴ Chris McNab, *Hitler's Masterplan: The Essential Facts and Figures for Hitler's Germany*, str. 148

²¹⁵ Samotný počet pochopitelně není jediným rozhodujícím faktorem boje, svou roli hrají také výzbroj, trénink, disciplína a bojové zkušenosti. Přesto jde o obrovskou přesilu.

směsi přidala ještě ostrý nacionalistický tón, který útočil na přijetí mírových podmínek, a tím také přímo na republiku reprezentovanou demokratickými stranami výmarské koalice. Ekonomická krize rozdrtila střední třídu, jeden z hlavních pilířů republiky, a to se výrazně propsalo i do jejích volebních preferencí. Po celá dvacátá léta byli příslušníci nižší střední třídy a zemědělci ohroženi rychlým rozvojem ekonomiky a stále menší schopností konkurovat velkopodnikům či zahraniční konkurenci.²¹⁶ Zlatá léta republiky přinesla zdánlivou stabilizaci situace, nicméně trvala příliš krátce na provedení hlubších změn k lepšímu. Na to, aby demokracie byla schopna zapustit hlubší kořeny, bylo příliš málo času. Ke konci dvacátých let se navíc začaly projevovat i další, dlouhodobější problémy republiky, a to především ekonomického rázu. Nezaměstnanost a zemědělská krize hrály do karet opozičním stranám, neboť uvolnily do politického prostoru obrovské množství protestních hlasů, jež hledaly své reprezentanty. Politický systém, opakovaně generující zejména minoritní, a vždy velmi křehké koalice, zklidnění situace příliš nepomáhal, spíše naopak. De facto vyřazení Reichstagu z funkce bylo jedním z prvních kroků k demontáži republiky. Německá společnost však mnohdy tuto skutečnost nevnímala jako *a priori* špatnou. Relativně čerstvá zkušenost s císařstvím a antipatie vůči konkrétním stranám, anebo republice jako takové, dělaly z autoritativnější formy vlády legitimní možnost. Otázkou bylo, kdo se takových nálad nejlépe chopí.

Nacistický elektorát byl velmi různorodý, přesto v něm můžeme najít určité opěrné body. Prvním byla nepochybně převaha protestantských voličů. Druhý pilíř představují zástupci střední třídy, a to zejména té starší a nižší. Jedná se o skupinu nejvíce zastoupenou, ale významnou měrou přispěla také dělnická třída, především z menších podniků.²¹⁷ Rurální oblasti převládaly nad velkými městy. Oproti rozšířenému vnímání nacistické strany jako strany mladé, její voličstvo tvořily mnohdy osoby středního věku či starší.²¹⁸ Možným vysvětlením může být rozdíl mezi voličem a členem strany, ale toto tvrzení není podloženo daty. Silnou pozici sehrálo také militantní křídlo strany tvořené jednotkami SA a SS. Následná aliance s organizací Stahlhelm tento fakt pouze podtrhla. Volební úspěch NSDAP vycházel také ze dvou různě dlouho trvajících trendů. Prvním byla dlouhodobá a intenzivní práce na uskutečnění revoluce „legální cestou“, jež trvala ve své podstatě již od procesu s Hitlerem po neúspěšném pivním puči. Výsledky se dostavovaly pomalu, zato však jistě. Druhým faktorem byla schopnost dobře reagovat na společenské problémy a nálady, dobře je zpracovat a silnou propagandou a kampaní zmobilizovat voliče, kteří by za jiných okolností NSDAP nevolili. To vše vyžadovalo

²¹⁶ Childers, *The Nazi Voter*, str. 265-266

²¹⁷ Robert Gellately, *Hitler's True Believers: How Ordinary People Became Nazis*, str. 137

²¹⁸ Childers, *The Nazi Voter*, str. 260-266

programovou flexibilitu a velmi dobře fungující vnitrostranickou strukturu. To vše nacisté zvládli, a proto také volby let 1930 a 1932 přinesly pro demokracii značně znepokojivé výsledky. Asi nejlépe tedy provázanost sociálních a ekonomických faktorů shrnuje Robert Gellately:

*„Spojené dohromady, nacionalismus, socialismus a antisemitismus, spolu s touhou po „životním prostoru“, i když časem zkreslené tak, aby vyhovovaly potřebám hnutí, tvořily základní jádro Hitlerovy doktríny. Bez ohledu na to, jak moc byla každá z těchto myšlenek samostatně mocná a jak výbušnými se staly ve spojení s okamžitým násilím, pravděpodobně by nacismus nemohl uspět bez dvojité hospodářské katastrofy inflace v roce 1923 a Velké hospodářské krize začínající v roce 1929. Byly to tyto hospodářské a sociální pohromy a jejich fatální následky, které vedly tolik obyčejných lidí k tomu, aby se stali nacisty. Nebyli v tom sami, protože ve volbách v roce 1932 většina lidí hlasovala pro strany, které odmítaly ústavu Výmarské republiky a místo toho doufaly v nějakou formu autoritativní diktatury. Většina voličů také chtěla strany, které podporovaly „socialismus“ v jedné či jiné formě. Hitler a nacisté byli tedy z velké části součástí ještě většího protidemokratického, socialistického a antisemitského hnutí v zemi.“*²¹⁹

Jaké jsou tedy ony „děsivé závěry“? Především to, že navzdory naší tendenci nahlížet na nacistickou epochu jako na nežádoucí exces, realita je daleko smutnější. Voliči, podporovatelé a členové NSDAP byli často spíše běžní lidé bez jakýchkoliv sklonů k násilí, než vraždící monstra vyžadující psychiatrickou péči. Pravdou je, že mnoho z těchto lidí volilo na protest proti kvalitě života, který jim údajně republika přinesla. Mnoho voličů slyšelo na protivládní a nacionalistický apel. Pravdou je, že pokud na společnost, která není silně demokratická, dolehnou ekonomické tlaky, obrátí se často proti systému jako takovému. Pokud navíc politický systém dlouhodobě ztěžuje jakoukoliv akceschopnost, není příliš jednoduché zjednat nápravu. Ústavní práva v takovém případě zůstávají pouze na papíře, což znovu torpéduje samotné základy liberálně demokratického zřízení. Pokud současně existují protestní a/nebo populistická hnutí, která umí situace využít a disponují k tomu potřebnými nástroji, je schopnost demokracie bránit se značně omezena.

²¹⁹ Robert Gellately, *Hitler's True Believers*, str. 316-317. Přeloženo s pomocí jazykového modelu Chat GPT, verze 3.5

2.4. Mezinárodní politika a její vliv

Mezinárodní vztahy a jejich vliv na domácí politiku každé země jsou nesporně jedním z faktorů, které není možné v této práci opomenout. Jelikož jsem mnohé z těchto vlivů již více či méně podrobně nastínil v předchozích kapitolách této práce, omezím se v následujících odstavcích pouze na stručný přehled těch nejrelevantnějších případů, kdy vnější faktory významně formovaly německou domácí politiku a probíhající boj o její demokratickou podobu.

Versailleská mírová smlouva je bezesporu jednou z prvních událostí, které nám vytanou na mysl. Její vliv na meziválečný vývoj Německa byl opakovaně zkoumán a velmi podrobně diskutován. Jak jsem již naznačil výše, spatřuji zde dvě základní roviny, ve kterých lze tento vliv zkoumat. První rovina se zabývá přímými následky v podobě nejrůznějších ekonomických i politických sankcí, a to včetně ztráty mnoha zámořských i kontinentálních území.²²⁰ To vše pochopitelně přineslo nejen ekonomicky nebo geograficky kvantifikovatelné ztráty, ale také určité volání ze strany společnosti po restauraci předchozího vlivu a znovunabytí statusu velmoci. Právě dopady této dohody na německou společnost byly možná důležitější než konkrétní finanční ztráty. Mezi nepřímé důsledky Versailleské smlouvy totiž můžeme řadit přispění k větší podpoře nacionalistických stran, agresivní politice odporu vůči vítězným mocnostem a po roce 1933 i expansionistické politice směrem do zahraničí. Smlouva přispěla ke společenskému paradigmatu, ve kterém jakýkoliv ústupek či hledání kompromisu v zahraniční politice automaticky generoval širokou nespokojenost a byl mnohými vnímán jako akt vlastizrady. Myerson explicitně popisuje tento efekt jako „toxický“.²²¹ Jedním z příkladů turbulentního poválečného vývoje a velkého celospolečenského odporu vůči vítězným mocnostem je okupace Porúří v roce 1923. Politika pasivní resistance sice nakonec slavila částečný úspěch na mezinárodním poli, avšak jak tomu v případě Výmarské republiky bylo opakovaně, ekonomická cena za zahraniční politiku byla extrémně vysoká.

Vztahy s mezinárodním společenstvím byly nadále zdrojem napětí uvnitř republiky. Výsledky konference v Locarnu, vstup Německa do Společnosti národů a nadstandardní vztahy s SSSR byly vyjádřením postupného návratu Německa do prostředí světové diplomacie. Zahraniční politika ale ne vždy je schopná ovlivnit výsledky její domácí varianty. V případě Výmarské republiky to bylo silně patrné na během diskuze o přijetí a vyjednávání Youngova plánu, jenž znamenal další dílčí ústupky z reparačních podmínek a sankcí stanovených Versailleskou mírovou smlouvou. Přestože se jednalo o významný posun směrem k uzavření této

²²⁰ Ze zámořských oblastí zejména relativně nedávno nabyté kolonie v oblasti dnešní Namibie, Kamerunu a Tanzanie-Rwandy.

²²¹ Myerson, *Political Economics and the Weimar Disaster*, str. 191-192

kapitoly německých dějin, byl podroben silné kritice ze strany NSDAP i dalších protivládně naladěných aktérů, a navíc prezentován jako další důkaz o zradě páchané na německém národu a jeho zájmech. Versailleské dědictví bylo příliš silné na to, aby bylo zapomenuto. Až do posledních měsíců své existence tak společnost rozdělovala otázka poválečného uspořádání, a všechny kroky v tomto ohledu podnikané tuto problematiku pouze oprášily a znovu vynesly na světlo. Dílčí úspěchy Gustava Stressemanna²²² a vůbec celého výmarského ministerstva zahraničí tak sice přinesly narovnání zahraničních vztahů, a dokonce výrazné snížení reparačních splátek, ale nezvládly se již odrazit v rozhodování voličů doma. To bylo pro soudobou vládu obzvláště nemilou zprávou, protože domácí politice dominovala právě probíhající Velká hospodářská krize.

²²² Až do jeho smrti v roce 1929.

3. Výmarská republika jako ponaučení (nejen) pro českou současnost

V dnešní době je pro nás jen těžko představitelné, že by naše západní, liberální demokracie došla rychlého konce. Naše představy o změně politického systému jsou stále formovány historickou zkušeností uplynulého století. Proto také představa, že dojde ke komunistickému převratu nebo k nastolení vlády armádních špiček, je pro nás na míle vzdálená, místy až úsměvná. Přílišná sebejistota a zdánlivá odolnost našeho politického systému však nebezpečně překrývají fakt, že převraty 21. století již neprobíhají ostřelováním Bastily. O osudu stávající vlády se už nerozhoduje na barikádách, ale velmi často u volebních urn nebo (a stále častěji) v nevyzpytatelném prostředí internetu.

Historie se neopakuje, ale zato se často rýmuje. Těžko by se hledal vhodnější citát ilustrující období po roce 2008, které je mnohdy charakterizováno jako „krize liberální demokracie“. Ekonomické, migrační a jiné krize vystavily nepochybně demokratické systémy těžkému testu, oproti autoritářským režimům ještě umocněnému povahou liberálně – demokratické formy vlády. Každá taková krize nutí demokratické režimy znovu a znovu řešit odvěký konflikt mezi požadavkem akceschopnosti, jež má mnohdy za důsledek volání po zvolení diktátora (nikoliv nutně dnešního, ale spíše římského typu), a obhajobou základních hodnot liberální demokracie, jmenovitě racionální diskuze, ochoty nalézt kompromis a závazku dodržovat, ctít a chránit základní lidská práva a svobody. Do hry vstupují nejrůznější faktory, které vychylují veřejné mínění i pomyslné misky vah vždy na jednu, nebo na druhou stranu.

Studium historie skýtá zdroj ponaučení pro současnost i budoucnost. Rozhodně nejsem příznivcem nekritického přejímání minulých zkušeností a kreslení historických paralel bez jakékoliv snahy o hlubší porozumění kontextu. Přesto jsem toho názoru, že nás Výmarská republika, a především její neslavný konec, mohou naučit mnohé. Na předchozích stránkách jsem se pokusil nahlédnout pád mladé německé demokracie optikou několika hlavních oblastí tehdejšího života – právního rámce, ekonomiky, společnosti a mezinárodní politiky. Jde o analýzu značně nedokonalou, a proto nezbyvá než doufat, že přesto poskytne dostatečnou oporu této závěrečné pasáži mé práce. Nyní zbývá jen pokusit se zodpovědět poslední zásadní otázku: „Jaké lekce a ponaučení nám může dnes Výmarská republika a její osud poskytnout?“

Za tímto účelem jsem se rozhodl aplikovat poznatky získané studiem kolapsu Výmarské republiky na prostředí naší, české liberální demokracie. V následujících odstavcích bude proto mou ambicí zhodnotit, jaká ponaučení jsme již úspěšně převzali a zakomponovali do naší každodenní reality, a jaká by stálo za to aspoň znát a mít na paměti. Stranou z logických důvodů

ponechám některé výše diskutované aspekty výmarské demokracie, protože je shledávám jako obtížně přenositelná, nebo jednoduše irelevantní. Z tohoto důvodu nebudu věnovat příliš mnoho prostoru posouzení mezinárodní situace jako destabilizujícího faktoru, neboť bych se pouze snažil srovnávat nesrovnatelné a hledal bych příliš aktivně paralely v místech, kde jich je vskutku pomálu. Ze stejných pohnutek nehodlám rozebírat do detailu i ekonomické krize, ale budu o nich hovořit pouze v obecné rovině, jako o jednom z faktorů, který může politický systém vystavit velkému tlaku. Jádrem této kapitoly proto budou dva poměrně široké pojmy, které se pokusím rozebrat detailněji – ústavní systém a společnost.

3.1. Ústava a ústavní systém

Začnu od lekce nejobecnější. Konec Výmarské republiky patří mezi příklady meziválečných pokusů o demokracii, které vedly ke zrodu doktríny „bránící se demokracie“ či „militantní demokracie“. Rok 1933 byl ukázkovým završením procesu autokratizace, jak s ním pracuje například Anna Lührmann.²²³ Přiložené schéma přehledně zachycuje dva hlavní komponenty umožňující autokratizaci, jmenovitě existenci slabé opozice a slabého institucionálního rámce. Stejně jako vidíme ve zmíněném grafu, také v Německu se dvacátá léta a začátek let třicátých nesly ve znamení postupného oslabování demokratických sil a odstraňování pojistek, jež by mohly teoreticky stát v cestě diktatuře.

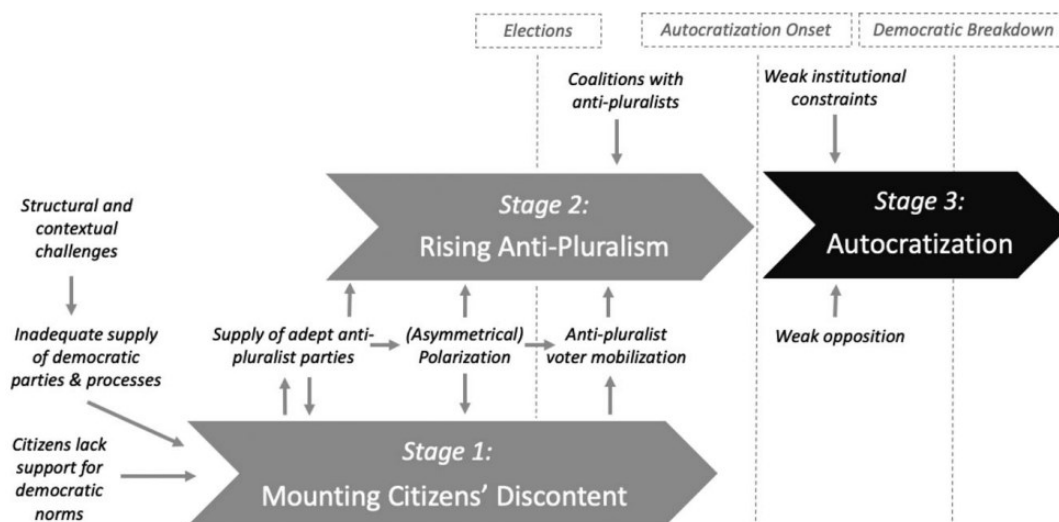

Figure 1. The autocratization sequence.

224

Jak už název „bránící se demokracie“ napovídá, tato doktrína vznikla převážně v reakci na často nelichotivý osud států, které implementovaly demokracii bez ustavení jakýchkoliv ochranných

²²³ Anna Lührmann, *Disrupting the autocratization sequence: towards democratic resilience*, Democratization, str. 1017-1039

²²⁴ Ibid., str. 1018

mechanismů. Naděje některých stoupců ryziho proceduralismu, že se demokracie udrží jaksi sama, bez aktivní obrany jednoduše proto, že jde o nejlepší formu vlády, vzala za své poměrně rychle. Meziválečné ústavy často budovaly robustní, a na tehdejší dobu velmi propracovaný ústavní rámec, který se ale ukázal jako neobyčejně křehký tváří v tvář přímému útoku z řad odpůrců systému. Na vině byla mnohdy právě absence mechanismů, které by dokázaly reagovat na hrozby systémové povahy a pomáhaly udržovat jakési základní demokratické instituce a procesy v chodu. Bez nich je totiž demokracie nechána napospas svým odpůrcům, plně v souladu s tzv. „demokratickým paradoxem“. Ten upozorňuje na fakt, že demokratické formy vlády zpravidla dávají svým nepřátelům do rukou nástroje ke svému svržení. Výmarská republika nás učí, že demokracie pro nedemokraty může nakonec zničit demokracii.²²⁵

Konstitucionalismus však od té doby ušel dlouhou cestu a již od začátku druhé poloviny dvacátého století můžeme pozorovat inkorporaci různých obranných mechanismů do ústav jednotlivých států. Mezi nejznámější nástroje patří doktrína materiálního ohniska ústavy, anebo existence klauzulí věčnosti.²²⁶ Jinými slovy obohacení ústavních listin o definice náležitostí a principů natolik zásadních, že zasluhují ochranu za všech okolností. V českém právním řádu takovou ochrannou klauzuli představuje článek 9, odst. 2: „Změna podstatných náležitostí demokratického právního státu je nepřipustná.“ Tento princip byl opakovaně zdůrazněn i v judikatuře Ústavního soudu, mimo jiné pak v notoricky známém nálezu v kauze Melčák, v souvislosti s odůvodněním práva ingerence Ústavního soudu ve věci přezkumu ústavního zákona přijatého Parlamentem.²²⁷ Pravděpodobnou inspirací pro českou klauzuli věčnosti bylo obdobné ustanovení německého Základního zákona, který v reakci na konec republiky v roce 1933 stanoví obdobně: „Změna tohoto základního zákona, která se dotýká rozčlenění Spolku na země, zásadního spolupůsobení zemí při zákonodárství nebo zásad stanovených v čl. 1 a 20, je nepřipustná.“²²⁸ Události dvacátých a třicátých let byly nepochybně důvodem, proč se zákonodárce rozhodl určité principy explicitně chránit jako fundamentální a neměnné.

²²⁵ Parafráze demokratického paradoxu a dalších paradoxů uvedených v Michal Urban, Jan Kysela, Stát a společnost – spojené nádoby, in: Jan Kysela, Kolos na hliněných nohou, str. 227-228, poznámka pod čarou č. 820

²²⁶ Oba pojmy se významově překrývají a často se můžeme setkat s jejich vzájemně zaměnitelným použitím. Přesto mezi nimi určité rozdíly jsou, na což upozorňuje například Pavel Molek, Materiální ohnisko ústavy: Věčný limit evropské integrace?, str. 137-139

²²⁷ Pl. ÚS 27/09 ze dne 10. 9. 2009

²²⁸ Článek 79 odst. 3, Základní zákon Spolkové republiky Německo ze dne 23. května 1949. Na existenci tohoto ustanovení upozorňuje také Molek, Materiální ohnisko ústavy, str. 138

3.1.1. Dělbá moci v Ústavě

Již dříve jsem popisoval problematiku dělby moci ve Výmarské republice a její praktické důsledky. Největší ponaučení stran dělby moci spatřuji na tomto místě dvě. Prvním je absence efektivního přezkumu ústavnosti a obecně nepříliš silné postavení justice při řešení zásadních systémových otázek. Druhým nepříliš dobře řešená kohabitace prezidenta a parlamentu, jakožto dvou „suverénů“ vybavených poměrně širokou paletou pravomocí. A jak si z hlediska dělby moci vedeme dnes my?

Pokud se přidržíme přirovnání Jana Kysely, že fungující dělba moci představuje cosi na způsob kanárka v uhelném dole, dalo by se s úlevou konstatovat, že kanárek v našem, českém dole je stále ještě naživu.²²⁹ Český ústavní rámec lze obecně hodnotit jako uspokojivý a relativně dobře fungující, a případné nedostatky či diskutabilní prvky rozhodně nedosahují takové intenzity, jež by naznačovala pád liberálně-demokratického zřízení.

Jestliže Výmarská republika čelila nedostatečné možnosti soudního přezkumu ústavnosti jednotlivých kroků legislativy či exekutivy, Česká republika tím rozhodně netrpí. Ústavní soud byl již od začátku stylizován do role instituce, jejíž posláním je závazně rozhodovat v otázkách nejvyššího významu státu a ústavních hodnot. Převažuje názor, dle něhož jde o soud silný, a s tímto hodnocením je nutné souhlasit.²³⁰ Disponuje velmi silným nezávislým postavením v rámci soudní moci i klasické mocenské triády, a těší se také extenzivním pravomocem garantovaným Ústavou.²³¹ Hraje nezastupitelnou roli v konceptu „bránící se demokracie“, a to nejen v roli negativního zákonodárce, ale také jako instance rozhodující o žalobě na prezidenta republiky pro velezradu.²³² V tomto ústavním „designu“ se opět odráží vliv německého konstitucionalismu a jurisprudence, neboť silný Spolkový soud byl taktéž založen s cílem předejít aférám typu pruského puče a jemu podobným. Dnešní diskuze se tak spíše vede na téma opačné. Jádrem debaty není pasivita či malá pravomoc soudu, ale spíše hledání hranice, za kterou začíná soudcovský aktivismus nebo přílišná judicializace politiky.²³³ Spíše řešíme, co by ještě Ústavní soud a potažmo jednotlivé instance soudní soustavy mohly a měly rozhodovat, než zda zaujímají plnohodnotné postavení v rámci dělby moci.

²²⁹ Jan Kysela, Dělbá moci v Ústavě České republiky, Ústava České republiky pohledem dělby moci, in: Vojtěch Šimíček, Dělbá moci, str. 11

²³⁰ Jan Malíř, Institucionální zdrženlivost ústavních soudů se zřetelem k Ústavnímu soudu ČR, in: Jana Ondřejková, Ústavní soud ČR: strážce ústavy nad politikou nebo v politice?, str. 44

²³¹ Viz například článek 87 Ústavy ČR, ústavní zákon č. 1/1993 Sb.

²³² Štěpán Výborný, Koncept bránící se demokracie v judikatuře Ústavního soudu ČR, str. 157-158. Autor zde nicméně pracuje s definicí obecných mechanismů obranyschopnosti demokracie Karla Loewensteina, nikoliv s teorií Carla Schmitta zaměřenou na materiální jádro ústavy.

²³³ Ibid., str. 44 – 127, obdobně také Ivo Pospíšil, Activist Constitutional Court as Utility Tool for Correcting Politics. Structure, Composition and Case-law, in: Astrid Lorenz, Hana Formánková, Czech Democracy in Crisis, str.133-155

Zda je míra aktivismu Ústavního soudu natolik vysoká, že může být teoreticky vnímaná jako jiný druh hrozby, je podle mého názoru otázkou další probíhající diskuze. Nemyslím si však, že tomu tak je. Pro téma této práce je důležité, že doposud soud žádný záměr rozšiřovat své pravomoci či dokonce zasahovat do demokratického základu (materiálního ohniska Ústavy) nedeklaroval, a to je z hlediska přežití systému klíčové. Spíše jsme svědky aplikace doktríny „sebeomezování“, jež pomáhá nakládat s rozsáhlými způsoby, který je dlouhodobě udržitelný. Varovné signály nicméně mohou představovat vývoje událostí v Polsku či Slovensku, kde ovládnutí justice činilo nebo činí jeden z klíčových kroků na cestě k neomezené moci.²³⁴

Druhým neuralgickým bodem výmarského systému byl vztah exekutiva – legislativa, který byl asi nejviditelnějším zdrojem demontáže demokratické vlády na počátku třicátých let. Silné postavení přímo voleného prezidenta vybaveného výjimečnými pravomocemi pro případ krize mělo být vyvažováno parlamentem disponujícím kontrolními nástroji vůči exekutivě (zejména vládě) a velkým vlivem na zákonodárny proces.²³⁵ Nefunkčnost Reichstagu a obsazení role prezidenta generálem Hindenburgem, který nechoval v příliš velké úctě demokratické hodnoty mladé republiky, vytvořily chaotickou situaci, ve které dělba moci ve státě byla silně vychýlena z normálu. Zákonodárny sbor, paralyzovaný extremistickými stranami zleva i zprava, nebyl téměř schopen plnit funkci legislativní, a již vůbec roli kontrolní. To umožnilo Hindenburgovi a úzkému kruhu jeho spolupracovníků převzít iniciativu a de facto vládnout prostřednictvím prezidentských dekretů, původně určených pro krizovou legislativu. Pohnutky byly jistě také praktického rázu, tedy reálně vládnout a suplovat neschopnost parlamentu nalézt jakoukoliv shodu. Není však pochyb, že do takového jednání promítli i vlastní světonázor a vnímali jej jako možnost strhnout demokratickou republiku zpět k monarchii, anebo jiné formě autoritářské vlády.²³⁶

Česká republika je v tomto ohledu systémem stabilním, institucionálně o mnoho lepším, než byl ten výmarský. Osvědčila se stabilizační funkce horní komory parlamentu, přestože Senát byl a je považován některými politickými představiteli za obsoletní, nebo dokonce té „pravé či

²³⁴ Ustavování a následné rušení Speciální prokuratury na Slovensku, anebo snaha o menší nezávislost soudní moci pomocí zřízení vládou ovlivnitelných kontrolních orgánů v Polsku.

²³⁵ Vládu v tomto případě ponechávám stranou ne proto, že by byla nedůležitá, ale spíše z toho důvodu, že v rámci dynamiky výmarského systému byla jaksi chycena mezi dvěma mlýnskými kameny. Z hlediska pádu demokracie proto sledávám důležitějším osu prezident – parlament, protože právě na ní došlo k vychýlení mocenské rovnováhy.

²³⁶ Slovo „zpět“ zde možná neúmyslně naznačuje nějaký pohyb na ose pokročilosti, tedy od více rozvinuté či modernější vlády ke zpátečnické monarchii/jiné -archii. Takové hodnocení však nemám v úmyslu vynášet, zpět k monarchii mělo spíše naznačovat určitou nostalgii tehdejších konzervativně - pravicových elit po restauraci monarchie a obnovení dřívějších, pro některé rozhodně srozumitelnějších a méně chaotických pořádků. Navíc monarchie per se nepředstavuje a priori „špatnou“ či nedemokratickou formu vlády, například její konstituční varianta může být perfektně v souladu s požadavky na liberální demokracii moderního typu, jak ukazují příklady některých skandinávských zemí (Norsko, Švédsko) či Velké Británie.

efektivní“ demokracii překážející.²³⁷ Hojně diskutovanou a pro mnohé z diskutujících kontroverzní změnou bylo zavedení přímé volby prezidenta, jež částečně zbavila prezidenta parlamentního vlivu, a také posílila jeho mandát a postavení v našem politickém systému. Přímá volba s sebou nepochybně nese některé destabilizující prvky, mezi nimi například velkou polarizaci společnosti, kdy menšina zpravidla po celý prezidentský mandát žije s vědomím, že její kandidát byl poražen. Jan Kysela na rámec toho, a odkazuje na Margit Tavits, dodává následující:

„Občané přímé volby často chtějí a také se jich v solidní míře účastní, jakkoliv je tu riziko deziluze z nesplněných očekávání: hlava státu je v parlamentním režimu spíše proto, aby byla, než aby něco hmatatelného dělala. Voliči každopádně očekávají aktivitu, tedy viditelnost.“²³⁸ Právě viditelnost a aktivita mohou být problematickými, protože takto zvolená hlava státu může cítit tlak na co nejaktivnější výkon funkce, nebo jinou cestu, jak demonstrovat svým voličům, že ve funkci neprokrastinuje, ale naopak se snaží ji vykonávat co nejvíce. Bohužel „co nejvíce“ v tomto případě nemusí znamenat „co nejlépe“. To ale neznamená, že to tak z perspektivy mnoha voličů nemůže vypadat.

Problém je v této situaci vícevrstevný. Začíná už u samotné povahy voleb, která většinovým dvoukolovým systémem zatím vždy měla za následek velkou polarizaci společnosti a tvorbu táborů „my versus oni“, přičemž druhá strana nebyla pouhým názorovým oponentem, ale nositelem těch nejhorších vlastností a charakteristik. Tento efekt ještě amplifikovala dnes již standardní podoba předvolebních kampaní a televizních debat, kterým místo konstruktivního měření sil v relevantních oblastech dominoval spíše hon za vítězstvím v povrchním závodu oblíbenosti. Pokud i sama společnost uzná tento rámec jako vhodný k volbě vrcholného představitele státu, nejde tolik o to ukázat vlastní kvality a postoje v klíčových oblastech výkonu funkce, ale spíše o to nastolit „svá“ témata a ideálně očernit soupeře natolik, že kromě diskreditace obdrží i nemalé množství výhrůžek smrti. Nedělám si iluze o křišťálové čistotě předchozích prezidentských voleb, prováděných parlamentem.²³⁹ Žádná volba není zárukou toho, že budou zvoleni jen ti ctnostní, ušlechtilí kandidáti. Přesto není příliš těžké domyslet, jak (ne)přínosná je přímá volba a agresivní kampaň s ní často spojená pro sociální kohezi a fungování systému, jenž je založený na hledání kompromisu.

²³⁷ Pro ilustraci vzpomeňme mimo jiné odkládání ustavení Senátu, předpokládaného Ústavou, anebo více recentní výroky Andreje Babiše o „zbytečnosti“ této instituce.

²³⁸ Jan Kysela, *Dělbá moci v kontextu hledání dobré vlády*, str. 190

²³⁹ Nepříliš korektní zákulisí těchto voleb se zvláštním ohledem na ty z roku 2003 popisuje například Petr Pithart na mnoha místech. Viz například jeho příspěvek do knihy *Proč?*, str. 102-118, nebo obsáhlý rozhovor s Andreou Procházkovou pod názvem *Podnik s nejistým koncem*, str. 417-421

3.1.2. Volební systém

Další ponaučení z vývoje a pádu Výmarské republiky se skrývá v podobě voleb do parlamentu, přesněji v tom, jak jsme schopni vyvážit již zmíněný požadavek na co nejpřesnější reprezentaci daného elektorátu oproti požadavku na jakousi bazální efektivitu zákonodárského tělesa. Již zmíněné příklady Výmarské republiky a Izraele naznačují, že příliš nízká uzavírací klauzule je jedním z důležitých nástrojů pro regulaci roztržičnosti parlamentu, a tím nepřímo i její schopnosti usnášet se na důležitých otázkách.

Český volební systém pracuje hned s několika nástroji tohoto typu. Z hlediska samotných voleb do Poslanecké sněmovny jde především o poměrný systém s relativně vysokou uzavírací klauzulí a od roku 2021 Imperialiho kvótou, jež nahradila dříve užívanou metodu d'Hondtova dělitele.²⁴⁰ Obě zmíněné metody výpočtu favorizují při přerozdělování mandátů větší a úspěšnější strany, a proto by se dalo říci, že pomáhají klást důraz o něco více na koherenci mocenských bloků a možnost vítěze realizovat svou politiku, než na co nejpřesnější transformaci vůle voličů do obsazení sněmovny. Takový systém je rozhodně volbou racionální, která má jasně daný cíl a není středem větší kritiky. Stabilita v tomto případě ale přichází za cenu mnoha propadlých hlasů a pocitu některých voličů, že jejich hlas nejen že nemá váhu,²⁴¹ ale navíc není vůbec zohledněn. U vyšších uzavíracích klauzulí je dobré toto mít na paměti, neboť propadlé hlasy u voleb mohou výrazně zkreslovat naši percepci rozložení nálad a názorů ve společnosti, což může vést k našemu překvapení v jiných volbách či obecně v jiných situacích.

Volební systém tedy paralýzu parlamentu po vzoru Výmarské republiky nejspíše nezpůsobí, nebo k tomu minimálně nijak excesivně nepřispívá. Avšak přehnaný optimismus také není na místě, protože stejného, nefunkčního parlamentu, nemusíme dosáhnout jen fragmentací promítnutou do zákonodárského sboru. Jak se ukazuje nejen v České republice, bohatě stačí vhodná kombinace jednacích řádů, dávajícího menšině (opozici) nástroje zabraňující bezuzdné tyranii většiny, a nekonstruktivní opozici ochotné je využít za každou cenu. Aktuální podoba a fungování Poslanecké sněmovny to ukazuje více než jasně.²⁴² Obstrukce dokázaly již více než jednou sněmovní jednání zcela znehybnit, a některé schůze často připomínají spíše

²⁴⁰ Zmiňovaná novela ale přinesla v některých ohledech také zmírnění, například snížením minimálního volebního zisku koalic pro vstup do Poslanecké sněmovny. Dřívějších 10% a 15% pro dvou-, respektive tříčlenné koalice, nahradilo 8 a 11 procent. Viz zákon č. 189/2021 Sb., kterým se mění zákon č.247/1995 Sb. o volbách do Parlamentu České republiky

²⁴¹ Jakási racionální apatie na straně voličů

²⁴² Řeč je o volebním období 2021-2025, tedy o vládě tzv. „pětikoalice“ a její kohabitaci s opozicí představovanou stranami ANO a SPD. Nárůst obstrukčního jednání však můžeme pozorovat i v předešlých volebních obdobích, jak ukazuje například Jan Wintr, Proměny parlamentní kultury, především strany 137-319

soutěže v recitaci na čas než jednání hlavního zákonodárného orgánu moderní demokracie.²⁴³ Nejedná se však o problém ryze český, například americkou politickou scénu již delší dobu sužuje několikanásobný nárůst počtu tzv. filibusterů, tedy projevů senátorů chráněných právem být slyšet a probíhajících v souladu s pravidly jednání, které představují velmi mocný obstrukční prostředek.²⁴⁴ Probíhající diskuze o zrušení či modifikaci filibusteru se na jedné straně musí vypořádat s požadavkem na ochranu menšiny a její právo účastnit se a vyjádřit se k legislativě prosazované vládnoucí většinou, a na druhé straně se zájmem společnosti na hladkém fungování ústavou předvídaných politických procesů a mechanismů. Každý, kdo je aspoň trochu obeznámen s debatou o novelizaci jednacího řádu dolní komory českého parlamentu, jistě shledá americkou zkušenost velmi podobnou. Není to náhodou, protože konkrétní podoba politického systému zde nehraje příliš velkou roli. Platí, jak tomu mnohdy u ústavních pravidel bývá, že funkčnost demokracie je přímo úměrná schopnosti zdrženlivého a racionálního nakládání s nástroji, jež mají jednotlivé strany v rukou.

Poslední zastavení v rámci ústavního systému bude věnováno krátké poznámce na téma politické kultury. Výmarská republika nepochybně existovala ve velmi turbulentní době, která se také odrážela ve vztahu společnosti k násilí jako prostředku řešení sporů. Vzhledem k tomu, že obě doby nejsou příliš dobře srovnatelné téměř z jakéhokoli hlediska, omezím se pouze na nezáživné konstatování, že na politické kultuře záleží více, než si občas připouštíme. Politika je součástí veřejného prostoru, a má velký formativní vliv na společnost stejně tak, jako má společnost velký formativní vliv na politiku. Pokud z nějakého důvodu začne kultura politických jednání a vystupování upadat nebo vykazovat jiné znaky deteriorace, je dobré ptát se proč. Bez ohledu na to, zda se jedná o úpadek charakteristický pro čistě politického prostředí, nebo pouze věrné zachycení společnosti v osobách jednotlivých aktérů, měla by panovat shoda na tom, že se jedná o jev z hlediska přežití systému nežádoucí.

Co sledujeme, je rapidní zhoršení formy i obsahu vyjadřování ve veřejném prostoru, a politici v tomto ohledu nepředstavují výjimku, možná spíše naopak. Jako reprezentanti lidu, tedy teoreticky nejlepší zástupci všech možných sociálních skupin, by měli politici vnímat silnou odpovědnost za to, jak se ve veřejném prostoru chovají, jak vystupují a co říkají.²⁴⁵ Měli by umět dohlédnout nejen okamžitých důsledků svého jednání, ale také dlouhodobých dopadů na společnost a veřejný dialog. Bohužel se často stává, že dojde pouze k první z variant. Stále

²⁴³ Na mysli mám například jakousi prapodivnou soutěž o nejdelší projev, vedenou opozičními poslanci. Výjimkou nejsou ani projevy trvající okolo deseti hodin.

²⁴⁴ K nárůstu počtu filibusterů ve srovnání se 20. stoletím, a to zejména od dob Obamova prezidentství (tedy od roku 2008 dále), viz Daniel Ziblatt, Steven Levitsky, *Jak umírá demokracie?*, kap. 7, nebo také Yascha Mounk, *Lid vs Demokracie*, str. 130-131

²⁴⁵ To samé pochopitelně platí i pro další osobnosti veřejného prostoru, umělce, sportovce či novináře.

obtížněji získatelná pozornost publika vede k čím dál tím křiklavějším, kontroverznějším a mnohdy i vulgárnějším projevům, často mylně obhajovaným s poukazem na svobodu slova. Postupně berou za své i nepsaná pravidla a standardy mluveného projevu. Málokdo z nás by před dvěma dekádami myslel, že uslyší prezidenta opakovaně pronášet na veřejnosti vulgarismy, anebo bude ve sněmovně svědky „zápasu ve Volného stylu“.²⁴⁶ Tématem této práce je eroze demokratického režimu, a v tomto bodě není politická kultura přímým aktérem takového procesu. Výmarská republika nám ale ukazuje, že nevalná kvalita politické kultury a veřejného dialogu může být katalyzátorem změn na cestě do náruče autoritářství, protože je častým symptomem rozpadu demokratické rozpravy, která je esenciální pro její přežití. Stále platí, že „je-li možné ve veřejném prostoru říct cokoliv bez následků, vyplývá z toho, že na ničem nezáleží.“²⁴⁷

3.1.3. Shrnutí

Český ústavní systém se za svou středně dlouhou existenci ukázal relativně odolným a kvalitně nastaveným. Při různých ústavních krizích zpravidla zafungovaly brzdy a pojistky tak, jak měly. Ústavní soud tímto způsobem částečně zrušil novelu volebního zákona z pera ODS a ČSSD v dobách tzv. „opoziční smlouvy“, která tyto dva subjekty podstatně zvýhodňovala směrem do dalších voleb, což hrozilo uzavřením a zakonzervováním politického systému. Nejde však jen o Ústavní soud, ale i o další ochranné mechanismy. Ústavní systém tak například dokázal přečkat dvě volební období Miloše Zemana, který neváhal testovat hranice Ústavy, přičemž v některých případech šlo „pouze“ o velmi extenzivní výklad ústavních článků, v jiných však již o přímé porušení smyslu a litery ústavních zákonů.²⁴⁸ Na druhé straně ale fakt, že se ústavní systém osvědčil, rozhodně nemá být závdavkem k bujarým oslavám, protože mnohé škody napáchané pramalou zdrženlivostí při nakládání s ústavními pravomocemi se projeví až s odstupem. Testování hranic a pohyb v „šedé zóně“ ústavního pořádku dláždí cestu pro kohokoliv, kdo v budoucnu bude chtít svou moc rozšiřovat dále. Lidé, jež takto napínají ústavní limity moci, bývají jen ojediněle hluboce přesvědčenými demokraty. Pomoc se bude těžko hledat také u občanské společnosti. Jakmile si společnost zvykne, že některé věci se dějí bez adekvátní

²⁴⁶ Jak trefně poznamenává Marian Kokeš, Dělba moci či boj o moc a dominanci v rámci zákonodárného procesu mezi vládou a parlamentem?, in: Vojtěch Šimíček, Dělba moci, str. 37

²⁴⁷ Tomáš Klvaňa, Možná přijde i diktátor, str. 195

²⁴⁸ Namátkou můžeme zmínit například vládu kabinetu Jiřího Rusnoka bez důvěry, otálení se jmenováním či naopak odvoláním ministrů, milost pro Miloše Baláka nebo mnohdy kontroverzní reprezentaci v zahraniční politice, která byla mnohdy v rozporu nejen s pozicí vlády, ale dokonce i bezpečnostně - politickými zájmy České republiky.

odezvy, těžko se bude mobilizovat v situaci, kdy nevidí v minulém a současném jednání zásadní rozdíl.

V rozsahu tohoto krátkého textu není v mých silách hlouběji analyzovat další otázky spojené s kvalitou ústavního systému, proto se omezím na pouhou zmínku o těch nejdůležitějších a odkážu čtenáře na jiné, lepší zdroje. Mezi takové otázky patří například otázka státního zastupitelství, jeho formální zakotvení do struktur ministerstva spravedlnosti, a s tím nerozlučně spojená otázka míry jeho nezávislosti.²⁴⁹ Další může být volání po zkvalitnění českého legislativního procesu, a to jak v případě legislativy standardní, tak krizové.²⁵⁰ Ani jedna z těchto otázek nepředstavuje přímé ohrožení české liberální demokracie, a proto není nutné je zde dále rozvíjet. Přesto však nejsou zcela bezvýznamné a je dobře, že o nich probíhá diskuze, protože musíme mít na paměti, že každá eroze začíná pomalu, kousek po kousku.

3.2. Společnost

Zatímco český ústavní systém můžeme považovat za relativně zdařilý, společnost je organismus krajně nestálý a proměnlivý. Opět se pokusím vyvarovat jakémukoli rozsáhlejšímu srovnávání výmarské a české společnosti, protože jde o jiné demografické celky i jinou dobu. Přesto jsem přesvědčen, že určité principy jsou platné bez ohledu na to, v jaké době, společenství i systému žijeme. Několik takových principů, extrahovaných z předchozího pojednání o meziválečné německé společnosti, hodlám dále rozebrat detailněji.

Na to, aby společnost byla schopná být hnací silou a oporou liberálně demokratického zřízení, musí dlouhodobě splňovat určité základní požadavky. Vycházejí z tehdejší výmarské společnosti, vidím čtyři hlavní, přenositelné principy:

1. Důvěra v demokratické instituce a demokracii jako takovou
2. Práce s informacemi
3. Míra ekonomické nerovnosti
4. Sociální koheze

Všechny tyto čtyři pojmy nestojí samy o sobě, ale často spolu mohou interagovat nebo se za určitých okolností překrývat. Sociální koheze určitě souvisí s ekonomickou nerovností, stejně jako důvěra v demokracii a její instituce může být silně ovlivněna schopností společnosti přijímat a analyzovat informace, nebo její ekonomickou strukturou.

²⁴⁹ Podrobněji například Jan Kysela, *Dělba moci v kontextu věčného hledání dobré vlády*, str. 221-222

²⁵⁰ Kritiku současného stavu a návrhy na jeho zlepšení rozvíjí především Jan Wintr, viz *Proměny parlamentní kultury*, str. 307-320, nebo *Úvaha nad vhodným nastavením nouzového stavu v českém právním řádu*, in: Vojtěch Šimíček, *Dělba moci*, str. 123-137

3.2.1. Důvěra v demokracii a demokratické instituce

Jak jsem již nastínil dříve, výmarská demokracie došla svému konci i díky tomu, že velká část společnosti zdaleka nepovažovala demokracii za nejlepší nebo nejefektivnější formu vlády. Slabá důvěra občanů ve stát, jeho instituce a politický systém může významně podkopat snahu o etablování demokracie jako jasně dané formy vlády. Výrazně také limituje aktivizaci společnosti na obranu liberálně demokratických hodnot tehdy, když je to nutné. Důvěra je entita, která se výrazně liší v závislosti na mnoha proměnných. Mnoho z těchto proměnných má ve vztahu k demokracii demografický a socioekonomický charakter. Věk, dosažené vzdělání nebo místo bydliště jsou základními daty téměř každého sociologického průzkumu. Nicméně jejich výsledky zpravidla nebývají příliš optimistické.

Mnoho z nás má tendenci číst politickou situaci tak, že starší voliči bývají obecně náchylnější k volbě populistických či antisystémových stran. Často je taková úvaha podepřena argumenty, že starší generace jsou citlivější k populistickému stylu komunikace, a to zejména v prostředí internetu, se kterým mnozí nemají příliš velkou zkušenost. V případě hnutí ANO, KSČM nebo SPD pak je často argumentováno přísliby štedré sociální politiky (zvyšování důchodů, snížené jízdné apod.), která u starších osob zejména v rurálních oblastech nachází odezvu. To vše je ale pravda jen částečně. Složení elektorátu jednotlivých stran občas určité znaky tohoto typu naplňuje.²⁵¹ Následná dedukce ve smyslu „mládí nás spasí“ je však prozatím mylná.

Podpora demokracie jako jednoznačně nejlepší formy vlády rozhodně s každou další generací neroste, naopak se v některých případech snižuje. Jak ukazuje Yascha Mounk, žitá zkušenost z doby, kdy o demokracii bylo třeba bojovat, je dost možná nedoceníitelná. Demonstruje to na mladších generacích, které oproti těm starším výrazně snadněji akceptují možnost autokratické formy vlády za relativně přijatelnou nebo vyloženě dobrou.²⁵² V českém prostředí sice není mladá generace tou k demokracii skeptičtější, nicméně data nedávají přílišný důvod k přehnanému optimismu. Rozdíly mezi generací vyrůstající v době komunismu a mladou generací vyrůstající ve svobodném státě totiž nejsou zdaleka tak velké, jak bychom očekávali. Přes dvacet procent mladých respondentů ve věku 15-24 let dokonce vnímá autokratickou formu

²⁵¹ Například povolební analýza PAQ Research voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2021, dostupné online zde: https://www.paqresearch.cz/post/analyza_volby_2021/, nebo interaktivní mapa Josefa Šlerky na serveru [investigace.cz](https://www.investigace.cz/), dostupná zde: <https://www.investigace.cz/volby-v-sitich-jeste-jedna-volebni-mapa/>

²⁵² Yascha Mounk, data citovaná na str. 119-125

vlády bez kontroly parlamentu jako vhodnou pro Českou republiku.²⁵³ Děsivým zjištěním je, že oba autoři provedli svá šetření velmi nedávno. Fakt, že nálada a postoje občanů jsou proměnlivé, nepřináší v tomto případě příliš velké uklidnění. Navíc nemusí jít o pád demokracie jako takové. Silná akcentace lidskoprávních témat a vyhloubení společenských příkopů na jejich půdorysu může mít podobně devastující následky. Ty demonstruje právě Mounk, když hovoří o neliberální demokracii, tedy demokratické formě vlády, kde je liberální složka silně omezena.²⁵⁴ Upozorňuje, že jsme po dlouhou dobu měli tendenci vnímat liberální a demokratickou složku systému jako vzájemně komplementární, až nerozlučné. Události posledních dekád nám ukazují, že tomu tak nemusí bezpodmínečně být.²⁵⁵

3.2.2. Práce s informacemi

Dosud nevyřešeným tématem, ke kterému se neustále z různých směrů vracíme, je odolnost společnosti vůči zjednodušeným a emočně nabitým řešením komplexních problémů. Taková odolnost se však nedostaví sama od sebe, stojí na součinnosti občanského vzdělávání, kvalitního zpravodajství a médií obecně, a v neposlední řadě také na schopnosti občanů informace přijímat, zpracovávat a vyhodnocovat.²⁵⁶

Pokud zkoumáme výmarskou společnost a její veřejný prostor, můžeme pozorovat silné hlasy stranicky příslušného tisku, a také rozhlas jakožto novou technologii masové komunikace. Zatímco rozhlasové vysílání podléhalo relativně přísné kontrole, vydávání novin s úzkými vazbami na konkrétní strany nikoli. Když se podíváme na styl i obsah novin jako byly nacistické deníky *Der Angriff* nebo *Völkischer Beobachter*, nebo na druhé straně komunistický *Die Rote Fahne*, vidíme především veliký polarizující efekt a útoky na své oponenty, které by v dnešní době jen s obtížemi mohly tvořit část hlavního mediálního proudu.²⁵⁷

V dnešní době tento méně hlídaný prostor pro expresivní a nenávistné projevy nabízí především rozličné sociální sítě. Problematika odpovědnosti za sdílený obsah je předmětem vášnivých debat, které by vydaly na obsáhlejší knihu. Polarizační efekt je velmi podobný, mimo jiné proto, že umožňují shlukování lidí se stejnými názory, kteří se následně vzájemným

²⁵³Daniela Ostrá, Kateřina Merklová, Volby, demokracie a instagramová generace, in: Pavel Šaradín, Češi a demokracie v digitální době, str. 76

²⁵⁴Mounk zmiňuje jako příklad Polsko

²⁵⁵Yascha Mounk, Lid vs Demokracie, str. 37

²⁵⁶V této části slova člověk/lidé a občan zaměňuji poměrně často. Ačkoliv by se teoreticky dalo hovořit o všech lidech jako příjemcích informací, tak z hlediska elektivních demokracií a jejich přežití preferuji spíše redukování lidu na občany, jakožto osoby vybavené voličským oprávněním.

²⁵⁷Pro základní představu doporučuji aspoň krátké úryvky a titulky z německého tisku v knize *Než přišel Hitler: Poslední zima Výmarské republiky*

působením mohou dále radikalizovat.²⁵⁸ Ve srovnání s deníky krajní pravice a levice z meziválečného období jde pouze o méně sofistikovanou, uživatelsky příznivější a z hlediska kontroly volnější formu komunikace.

Srovnání meziválečného tisku a sociálních sítí pochopitelně není spravedlivé, a ani příliš dobře možné. Pokulhává v mnoha ohledech, zejména proto, že jde o úplně jiný model komunikace v jiné době. Jde mi spíše o to ukázat, že tyto katalyzátory společenské polarizace není radno podceňovat, a to je dle mého názoru princip přenositelný v čase. Bez ohledu na to, zda jde o nenávistné a antisemitské výkřiky v Der Angriff, nebo o fungování některých neofašistických, rasistických či konspiračních hnutí v online prostoru, vždy bychom měli mít zájem na schopnosti většinové společnosti tyto aktivity rozeznat a náležitě odsoudit.

Česká společnost v tomto ohledu dosahuje dosti ambivalentních výsledků. Na jednu stranu se v mezinárodním srovnání těšíme velmi dobrému postavení co do nezávislosti a kvality tisku.²⁵⁹ Na druhou stranu schopnost samotné společnosti nepodléhat dezinformacím a konspiračním teoriím není z nejvyšších. Takzvané „tvrdé jádro“ je sice poměrně malé, okolo šesti procent, ale existuje zde poměrně široká skupina obyvatel, kteří jsou vůči dezinformacím zranitelnější, anebo apatičtí.²⁶⁰ Je alarmující, že 36 % Čechů se ztotožňuje s myšlenkou, že pandemie onemocnění covid-19 byla „součástí většího plánu, jak kontrolovat společnost“, nebo že více než polovina respondentů vyjádřila ve velkém průzkumu Slovenské akademie věd²⁶¹ důvěru v některou z prezentovaných konspiračních teorií.²⁶²

Důvěra v demokracii a ústavní instituce bohužel není o mnoho větší. V průměru okolo 40 % občanů pravidelně v průzkumech odpovídá, že „za určitých okolností může být autoritativní forma vlády lepší než demokratický“ nebo „pro lidi, jako jsem já, je jedno, zda máme demokratický nebo nedemokratický režim“, jak ukazuje přiložený graf.^{263, 264}

²⁵⁸ V angličtině existuje velmi přiléhavý pojem „echo chambers“, tedy ozvěnové komory

²⁵⁹ Rozsáhlá analýza zpracovaná organizací Reportéři bez hranic, dostupná zde: <https://rsf.org/en/index>

²⁶⁰ Viz společný projekt serveru iRozhlas.cz a institutu SYRI s názvem Společnost nedůvěry, údaje o tvrdém jádru dostupné například zde: https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/spolecnost-neduvbery-shrnuti-rok-dezinformace-vyzkum-cesko_2312300500_pik

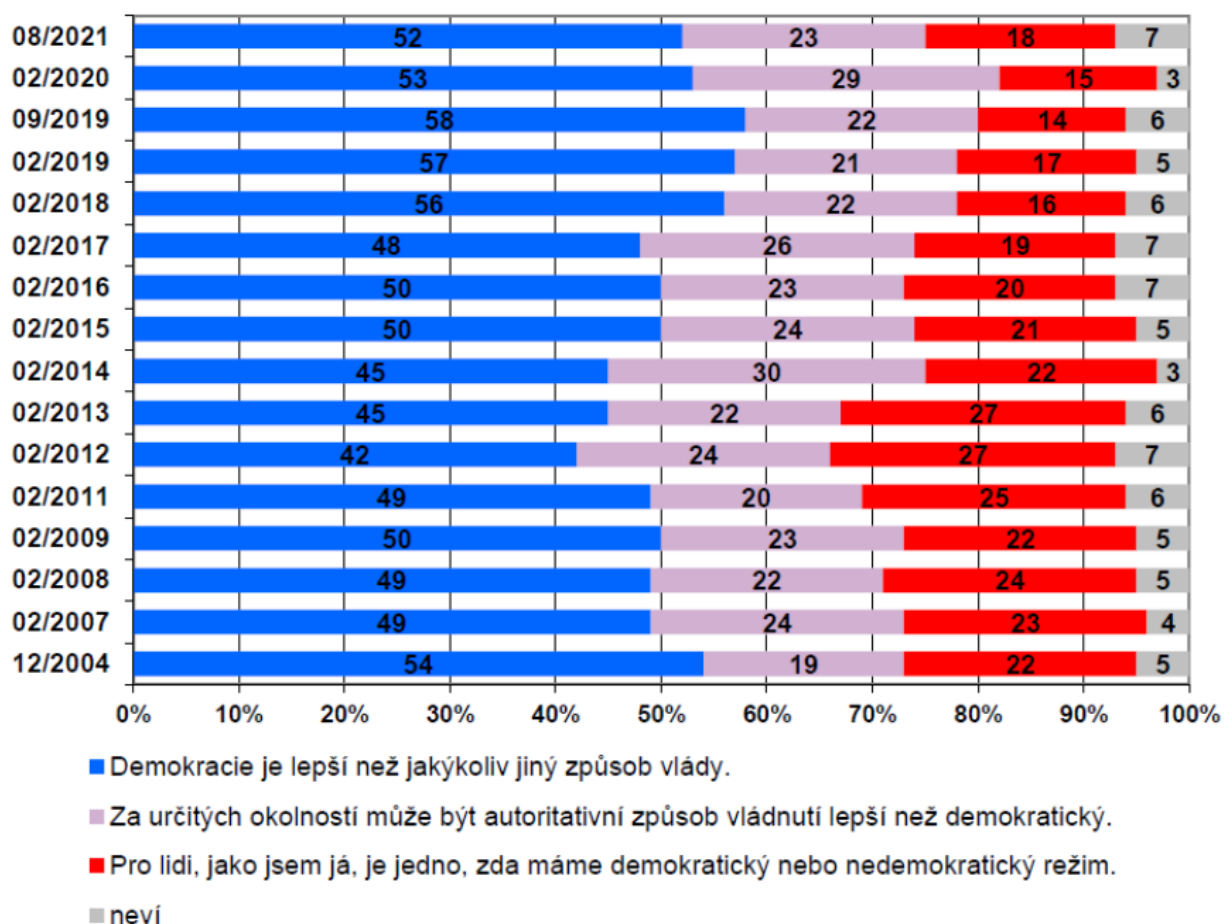
²⁶¹ Prezentovaný údaj pochází ze zmíněného průzkumu Slovenské akademie věd mezi občany zemí Visegrádské čtyřky, dostupný například zde: https://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=services-news&source_no=20&news_no=11756

²⁶² Některé otázky byly formulovány dosti obecně, ale v žádném případě nešlo jakkoli podložené či odůvodněné teorie.

²⁶³ Dlouhodobý výzkum Centra pro výzkum veřejného mínění(CVVM), dostupný například zde: <https://cvvm.soc.cas.cz/cz/tiskove-zpravy/politicke/demokracie-obcanska-spolecnost/5513-ceska-verejnost-o-fungovani-demokracie-a-nedemokratickych-alternativach-politickeho-systemu-srpen-zari-2021>

²⁶⁴ Data se však vzhledem k množství respondentů a aktuální situaci mohou významně lišit. Například projekt Společnost nedůvěry uvádí v totožném měření „jen“ 32% odpovídajících tímto způsobem, při 15% respondentů odpovídajících „Nevím“. Pro více informací dostupné zde: https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/spolecnost-neduvbery-informacni-gramotnost-konspirace-dezinformace-stat-politika_2306160500_pik

Postoj k demokratickému režimu – podíl občanů souhlasících s výroky (časové srovnání v %)²

Při pokusu o syntézu náchylnosti k dezinformacím a oddanosti demokracii jako nejlepší formě vlády je zajímavé, že každé z kritérií dostává do popředí jinou skupinu obyvatelstva. Zatímco data prezentovaná Yaschou Mounkem naznačují, že s nižším věkem je spojena i méně výrazná adherence k demokratické formě vlády, dezinformacím v online prostoru podléhají daleko snáze starší lidé. Z některých výzkumů dokonce vyplývá, že mladí Češi si vedou dobře i v mezinárodním srovnání. Taková konstelace je z hlediska vývoje obousměrná. Může přispívat k vytvoření umírněné, vyvážené společnosti, kde každá věková skupina má své slabé a silné stránky, které však ve výsledku nepůsobí významné škody. Anebo může jít o svého druhu smrtící koktejl, kdy v krizovém okamžiku dochází k dezorientaci starších generací, které nejsou dobře schopny určit, co je pravda, zatímco jejich mladší spoluobčané zase neshledávají určité hodnoty natolik zásadními, aby za ně stálo bojovat.

Jak shrnují někteří odborníci, „Česko dosahuje v žebříčcích svobody tisku relativně vysokých hodnot, avšak kvůli střední nebo nízké míře důvěry společnosti a médií pronikají do veřejného diskurzu dezinformace. Jedním z důvodů je možná to, že ačkoli se země tradičně vyznačuje silnou občanskou společností, Češi nejsou v online prostoru dostatečně aktivní, aby

mohli čelit falešným narativům v jejich kořenech.“²⁶⁵ Právě tato neschopnost účinně omezit dezinformace v našem veřejném prostoru, a to jak na úrovni legislativní/vládní, tak na úrovni společenské, umožnila jejich rozšíření a posílení jejich tvůrců a distributorů. To má za následek silnou polarizaci a radikalizaci společnosti, která především za poslední dekádu hloubila příkopy podél linií vytyčených dezinformátory. Často navíc jde o témata, jejichž mediální obraz výrazně překračuje reálné dopady na naše životy (migrace), anebo mají jasný bezpečnostní nebo morální rozměr (ruská agrese na Ukrajině).

Při přemýšlení o tom, jak zacházet s moderními technologiemi a jejich vlivem na společnost, nemůžeme brát v úvahu pouze tendenci bezmezně věřit konkrétní informaci nebo teorii, ale také schopnost lidí existenci určitého konspiračního jevu připouštět a celou diskuzi relativizovat. Radikální popření určitých hodnot často demokracii ohrožuje úplně stejně, jako jejich pouhá relativizace. Není tedy nutné, aby lidé věřili něčemu úplně jinému, kontradiktornímu k základním demokratickým hodnotám. Stejně nebezpečné může být, když je široká veřejnost nebude pokládat za důležité, nebo aspoň hodné aktivní obrany. Právě taková forma apatie a pasivity dláždí cestu k moci dostatečně schopným a mazaným demagogům.

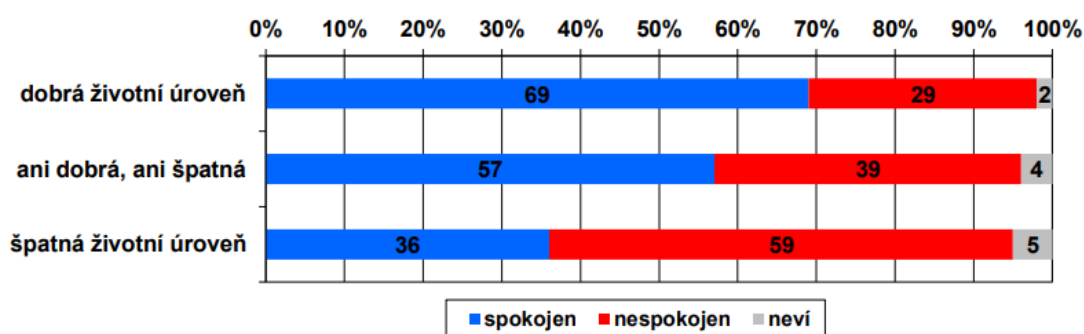
3.3. Vliv ekonomiky na politický systém

Hyperinflační šok z roku 1923 a Velká hospodářská krize nám ukazují, jak může dolehnutí ekonomických krizí napáchat nenapravitelné škody na liberálně demokratickém systému. Proto vliv ekonomických faktorů nemohu opomenout ani v této kapitole. Česká ekonomika si nestojí z hlediska dlouhodobých výsledků vůbec zle, byť si asi každý z nás dovede vybavit oblasti, ve kterých by určité zlepšení bylo ku prospěchu. Jelikož detailní ekonomická analýza je výrazně nad mé laické schopnosti, připojím a připomenu v této části pouze několik obecných poznámek. Ekonomika má v našich životech nezastupitelnou roli, bez ohledu na to, jaké jsou konkrétní projevy. Proto asi nepřekvapí, že lidé mají tendenci vidět svět prizmatem kvality svého života. Na předchozích stránkách jsem hovořil o teorii odpovědnosti, tedy jevu, kdy aktuální ekonomická situace je voliči často připisována vládě, která je zrovna u moci. Málokdo při tomto rozhodování bere ohled na to, zda hypotetická hospodářská recese pramení ze strukturálních vad ekonomiky, nezodpovědné rozpočtové politiky předchozích vlád, světových či evropských trhů (na které jsme úzce navázáni), nebo je chybou momentálně vládnoucího kabinetu. V souladu s touto teorií ukazuje přiložený graf, že zejména ekonomicky zranitelnější osoby s nízkou životní

²⁶⁵ Citováno v přeložené a lehce zkrácené podobě z článku Marius Dragomir, José Rúas-Araújo a Minna Horowitz, Beyond online disinformation: assessing national information resilience in four European countries, dostupné online zde: <https://www.nature.com/articles/s41599-024-02605-5>

úrovni mají výraznou tendenci spatřovat chybu v samotném systému, nikoli jen v konkrétních opatřeních a oblastech trhu. Tento graf pochází z února 2020, tedy z počátku covidové pandemie, ale rozdíly jsou velmi podobné i v dalších měřeních z let předchozích a následujících.²⁶⁶ O rok později byla dokonce spokojenost s fungováním demokracie u respondentů majících špatnou životní úroveň ještě mnohem nižší – pouhých 26 %. Z jednoho údaje nelze pochopitelně tvořit důvěryhodné závěry. Podporuje nicméně hypotézu formulovanou na příkladě Výmarské republiky, že krize nesoucí s sebou ekonomické dopady mají velký destabilizační potenciál.

Graf 2: Spokojenost s fungováním demokracie v ČR podle životní úrovně domácnosti (%)

Pozn.: Kategorie „dobrá životní úroveň“ zahrnuje součet podílů „velmi dobrá“ a „spíše dobrá“, kategorie „špatná životní úroveň“ je součtem podílů „spíše špatná“ a „velmi špatná“.

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, Naše společnost 1. – 13. 2. 2020, 1039 respondentů starších 15 let, osobní rozhovor.

Ekonomika a distribuce statků silně ovlivňuje také poslední jev výmarského původu, který bych rád stručně rozebral – sociální kohezi. Soudržnost společnosti je důležitá, nebo spíše naopak, její absence může mít fatální následky. Ostře polarizovaná společnost rozdělená mnoha tématy a jinými dělicími liniemi se jen těžko může sjednotit na obranu hodnot, které buď mají pro různé skupiny různou hodnotu, anebo jsou zastíněny tématy urgentními, neodkladnými, například v době krize.

Měřit sociální kohezi je extrémně obtížné. Jedná se o jev, který je příliš komplexní, projevuje se v různých situacích a různými způsoby, a nelze jej proto efektivně uchopit pomocí standardních metodologických nástrojů. Musíme se proto pít po jiných datech, ze kterých lze míru sociální koheze aspoň přibližně odvozovat. Jared Diamond ve své knize pojednávající o tom, jak se jednotlivé státy vypořádávají s krizemi, používá Giniho index. Podobně s ním pracuje i Yascha Mounk v kapitole věnované ekonomickým faktorům ohrožujícím liberální demokracii. Jde tedy o index často užívaný, ale co nám vlastně říká?

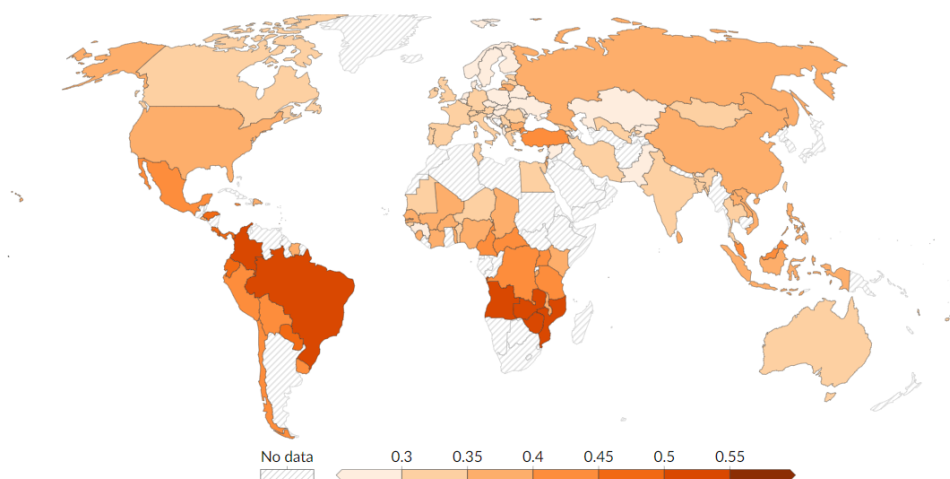
²⁶⁶ V roce 2019 tak poměry spokojenosti u jednotlivých tříd byly 63%(dobrá životní úroveň), 49%(ani dobrá, ani špatná) a 32%(špatná). V roce 2021 byly pak hodnoty spokojenosti obecně nižší 55%(dobrá úroveň), 46%(ani dobrá, ani špatná) a jen 26%(špatná).

Giniho koeficient nebo také Giniho index²⁶⁷, je ekonomický ukazatel vyjadřující nerovnost či diverzifikaci jakéhokoli druhu. Používá se nejčastěji k zobrazení rozložení příjmů v populaci a zjednodušeně řečeno nám pomáhá pochopit, do jaké míry se reálné rozložení bohatství (reprezentované tzv. „Lorenzovou křivkou“) liší od ideálního rozložení.²⁶⁸ Čím nižší hodnota Giniho koeficientu, tím nižší by měla být míra nerovnosti v dané společnosti nebo zemi.

Při použití tohoto kritéria si Česká republika stojí více než dobře, naopak s hodnotou 0,26²⁶⁹ patří mezi premianty i ve světovém srovnání, jak můžeme vidět na mapě níže.²⁷⁰

Income inequality: Gini coefficient, 2023

The Gini coefficient measures inequality on a scale from 0 to 1. Higher values indicate higher inequality. Depending on the country and year, the data relates to income measured after taxes and benefits, or to consumption, per capita.

Stejně jako v případě výzkumů veřejného mínění však chci čtenáře upozornit, že na základě jednoho údaje nelze spolehlivě predikovat, jaká je opravdový stav demokracie uvnitř státu. Dá se však z podobných údajů postavit hypotéza, která může být předmětem dalšího výzkumu, o což bych se na závěr této subkapitoly rád pokusil.

Dostupná data zatím naznačují, že česká společnost je poměrně koherentní co do rozdílů v příjmech jednotlivých občanů. Voliči volí často v souladu se svým ekonomickým postavením, a nejsou s kvalitou demokracie spokojeni, jak ukazují dlouhodobě prováděné průzkumy

²⁶⁷ Záleží na tom, s jakými hodnotami chceme pracovat. Giniho koeficient nabývá hodnot od 0 do 1, zatímco Giniho index získáme jeho vynásobením stem, což v některých ohledech může usnadňovat práci s daty a lepší představu o hodnotách, které reprezentuje.

²⁶⁸ Viz Giniho koeficient v Magazín Českého statistického úřadu, Statistika & My, dostupné online zde: <https://www.statistikaamy.cz/2019/05/27/singstat-co-je-to-giniho-koeficient>

²⁶⁹ Údaj za rok 2023

²⁷⁰ Převzato z dat Světové banky zveřejněných na platformě World in Data, online dostupné zde: <https://ourworldindata.org/grapher/economic-inequality-gini-index>

veřejného mínění. Pokud výše řečené platí, nezbyvá než dojít k závěru, že problém existuje, ale nachází se jinde než v pouhé distribuci bohatství. Kde, na to nejsem schopen odpovědět. Jsem však toho názoru, že určitým vodítkem při pátrání po relativně významné nespokojenosti nám může být vynikající kniha Daniela Prokopa *Slepé skvrny*. Analyzuje v ní nejpalcivější problémy, jakými jsou obrovské rozdíly v kvalitě života ne mezi občany, ale mezi regiony.²⁷¹ Svou roli hrají také faktory jako jsou statisíce lidí v exekuci, nebo struktura české inflace, která dopadá nerovnoměrně na jednotlivé náklady domácností. Podrobuje ostré kritice právě chlácholení se jedním ukazatelem, který je už z podstaty velmi zjednodušujícím, a neodráží složitou českou realitu. Prokop k tomu dále dodává:

„Právě lidé žijící chudobě na dohled často říkají, že jim příliš nezáleží na tom, zda v zemi vládne demokracie, nebo jiný režim. Přínosy globalizace využívají jen velmi omezeně, naopak na ně plně dopadá většina s ní spojených rizik. Nejde o nějaké zavrženíhodné autoritáře, ale politicky rezignované lidi. Už v době ekonomické krize se mezi nimi nejvíce propadla důvěra v politické instituce a média – a nikdy už se nedostala zpět na čísla před krizí...“

„...Kvůli svému nezájmu o veřejné dění jsou chudí lidé politickou divokou kartou, kterou lze zdvihnout emotivním kulturním sporem – právě mobilizací voličů chudých regionů, kteří původně vůbec volit nechtěli, vyhrál Miloš Zeman druhé kolo prezidentských voleb v roce 2018.“²⁷²

Opět se nejedná o vše vysvětlující tezi, ale je pravdou, že k podobným závěrům musel dojít každý, kdo se v posledních letech podíval na volební mapu jakýchkoliv významnějších voleb. Při porovnání volební mapy s ekonomickou prosperitou českých regionů je jasné, že hypotéza „ekonomického voliče“ je v Česku aspoň částečně platná. Daniel Prokop nám ukazuje, že přesně to, co nazývá „skrytou chudobou“,²⁷³ může podkopat celou českou liberální demokracii, pokud k tomu dá ekonomická či jiná krize záminku.

3.4. Syntéza aneb současné podoby minulých krizí?

V poslední kapitole této práce jsem se zaměřil na přínos výmarské zkušenosti pro dnešní dobu, a to hned ve dvou hlavních rovinách – ústavněprávní a společenské. Ústavní systém, jeho instituce a jejich kvalita jsou nezpochybnitelné pilíře liberální demokracie, podmínka přežití sine qua non. Společnost je druhým nezastupitelným činitelem ve fungování jakéhokoliv státu, a tím spíše

²⁷¹ Daniel Prokop, *Slepé skvrny*, str. 25-60

²⁷² *Ibid.*, str. 39

²⁷³ *Ibid.*, str. 38

demokracie. Společnost vstupuje do ústavního rámce (který sama vytvořila a nadále tvoří), a funguje v jeho mezích. Tento dvousložkový organismus je neustále vystavován tlaku od vnějších a vnitřních faktorů. Pokaždé, když se nějaká složka systému ukáže jako dysfunkční, dochází k ohrožení systému jako takového. Výmarská republika dle mého názoru více než dobře ilustruje všechny možné varianty. Ústavní systém s inherentními problémy v oblasti dělby moci, soudního přezkumu ústavnosti a krizové legislativy vytvořil potenciál pro své vlastní zničení. V rámci takto pokřiveného systému existovala společnost, která nevykazovala příliš vysokou míru oddanosti a víry v demokracii, ani sociální koheze. Tato fakta sama o sobě nepůsobí příliš optimisticky, a ještě horší obrázek se nám naskytne, když do rovnice započítáme faktory ekonomické a mezinárodní. Když na dysfunkční systém dolehne silná ekonomická recese, anebo nepříznivá mezinárodní politická situace, není divu, že pod touto tíhou vystoupí do popředí jeho strukturální, dlouhodobé nedostatky.

Jelikož jsme na samotném konci této práce, rád bych se krátce zamyslel nad vývojem do budoucna. Výmarská republika je dodnes zdrojem cenných lekcí pro současnost, jak jsem se pokusil ukázat na současném Česku. Rád bych se však vydal ještě o trochu dál, a pokusil se definovat oblasti, ve kterých musíme pracovat co nejlépe, abychom neopakovali chyby minulosti. Jaké faktory budou klíčové pro přežití naší, české demokracie?

1. Zvládnutí technologického rozvoje
2. Populismus a sociální koheze
3. Vzdělaná občanská společnost

3.4.1. Zvládnutí technologického rozvoje

Rychlost, s jakou naše doba uhání kupředu, se dá možná srovnat v subjektivní rovině pouze s pocitu těch, jež žili v době průmyslové revoluce. Naše životy se mění tak překotným tempem, že není jednoduché držet krok a ubránit se tak pocitu odcizení od současného světa. Moderní technologie včetně chytrých telefonů, sociálních sítí a rapidně rostoucí oblasti AI (Artificial Intelligence) mění nejen naše osobní a pracovní životy, ale méně viditelně také ty politické. Naše schopnost regulovat tato odvětví, naučit se žít s jeho dopady na naše životy a učinit změny udržitelnými bude klíčová pro naši schopnost uchránit liberální demokracii prudkých a nevyzpytatelných změn. Nejviditelnější dopad měl pravděpodobně nástup sociálních sítí typu Facebook, Instagram či Twitter.²⁷⁴ Tyto platformy ztělesňují přechod od tzv. „asymetrické“

²⁷⁴ Nově také TikTok

komunikace ke komunikaci „symetrické“. Ta se vyznačuje umenšením role médií jako regulátora obsahu a jakéhosi strážce veřejného prostoru, ve prospěch rovnostářské, ale zato těžko kontrolovatelné a povrchní komunikaci na sociálních sítích.²⁷⁵ Dochází také k rozostření a v některých případech celkové eliminaci předělu mezi veřejnou a soukromou sférou, což je neméně závažný symptom dnešní doby. Problematika odpovědnosti za sdílený obsah, emocionálně nabitě komunikace a ozvěnových komor bude pro veřejnou diskuzi, která je základem demokracie, klíčová. Navíc v dnešní době již není pochyb, že destabilizační potenciál těchto médií je obrovský. Je místy až úsměvné sledovat diskuze o nahrazení lidské činnosti stroji, které se jen hemží argumenty ve prospěch lidské kreativity a výjimečnosti, tak na hony vzdálené prostému světu strojů založených na jedničkách a nulách. Přitom současně naše nové vynálezy redukuje naši každodenní interakci na bezduché, bezmyslenkovité hodnocení světa okolo nás pomocí dichotomií jako líbí/nelíbí či lákavý/nelákavý.²⁷⁶ Sociální sítě mohou liberální demokracii ohrozit tím, že zničí „tržiště idejí“²⁷⁷ a dialog v něm vedený. Hrozí, že naše schopnost deliberace bude převálcována pouze emocemi živými tímto stylem komunikace, že „republiku občanů“ nahradí „republika fanoušků“.²⁷⁸ Lze proto kvitovat s povděkem, že první snahy o proaktivní přístup v této široké a komplikované oblasti již byly učiněny, namátkou zmiňme evropský Akt o digitálních službách (Digital Service Act), jako první pokus o reglementaci odpovědnosti v prostředí online komunikačních platform. Nezbývá než doufat, že budoucnost přinese další kroky podobného významu.

3.4.2. Populismus a sociální koheze

Populismus je nedílnou součástí jakéhokoliv pojednání na téma údajné krize moderní demokracie. Nehodlám se zaobírat přesnou definicí, protože jde o pojem často pojímaný lehce odlišně.²⁷⁹ Pro účely tohoto odstavce není důležité, zda populismus považujeme za určitý narativ, způsob politického jednání, anebo jasně definovanou politiku založenou na distinkci abstraktního lidu a zlých, mocných elit. Důležité je, že v jakékoli z variant jde o jev pro liberální demokracii nebezpečný²⁸⁰, protože je s demokracií de facto neslučitelný.²⁸¹

²⁷⁵ Jan Jiráček, Demokracie, mediální demokracie, nebo médiokracie?, in: Filip Outrata a kol., Demokracie, a jak dál?, str. 95-98

²⁷⁶ Bohužel by se větu hodilo doplnit o „vždy však povrchní“.

²⁷⁷ Pojem, se kterým hojně pracuje politická filozofie, viz například Nadia Urbinati, Znetvořená demokracie: mínění, pravda a lid

²⁷⁸ Ivan Krastev, Steven Holmes, Světlo, které pohaslo, str. 215

²⁷⁹ V této souvislosti čtenáře odkážu na knihy Jana Wernera Müllera Co je to populismus? Anebo příspěvek Michala Kubáta do sborníku Jana Kysely Populismus v demokratickém právním státě: hrozba, nebo výzva?

²⁸⁰ Zde jen pro úplnost doplním, že v pojetí angloamerickém nebo historickém nemusí jít nutně o jev negativní. Pojem populistický může v takovém kontextu nést spíše doslovný význam „lidový“, tedy obracející se k lidu, vycházející z lidového hnutí, Michal Kubát s odkazem na Cas Mudde rozlišuje mezi agrárním a politickým

Česko není v tomto ohledu výjimkou, a populisté či politický populismus v pojetí Case Muddeho či Michala Kubáta jsou v našem politickém prostředí velkým tématem. Martina Klicperová-Baker vidí hlavní příčiny nástupu populistů v globální krizi, rezignaci a poddání se autoritě ze strany občanů, novém komunikačním prostředí a selhání tradičních politických stran a elit. Lék spatřuje naopak v obraně politických a lidských práv, právního státu a slušnosti či důvěře ve společnosti.²⁸² Přestože se jedná o pouhý zlomek skutečných řešení, rozebereme si je jednu po druhé. Lidská práva a svobody se v Česku stále těší velmi solidní ochraně, stejně jako politický pluralismus a demokratické volby.²⁸³ Svou roli v tom bezesporu hraje relativně nedávná zkušenost s diktaturou v podobě komunistického režimu. Oproti tomu zjevné nedostatky lze najít v oblastech efektivity a funkčnosti vlády, stejně jako v politické kultuře, o které již byla řeč dříve.²⁸⁴ Právní stát je, myslím, také zatím konceptem, který v Česku funguje bez větších obtíží. Samozřejmě je možné vždy najít dílčí výtky, ale nedosahují dle mého názoru takové intenzity, aby hrály ústřední roli v diskuzi o přežití české demokracie. Slušnosti a důvěře jsme se již věnovali o něco dříve, stejně jako úpadku české politické kultury. Zde vidím z hlediska boje proti populismu největší nedostatky. Stalo se novým standardem, že politická diskuze a obecně komunikace se už zdaleka netěší takové kvalitě, jaká by byla žádoucí. To pochopitelně nahrává populistické rétorice, pro kterou jsou typická líbivá, silně zjednodušená řešení, o jejichž efektivitě by se dalo s úspěchem pochybovat.

Populismus je dnes světovým fenoménem, jenž do jisté míry vyvěrá a čerpá energii ze společenské nespokojenosti. Často je ztotožňován s protestem či protestními hnutími, protože jeho silným znakem je vymezení se proti režimu, elitám či „establishmentu“. Lze tedy shrnout, že v českém kontextu po roce 1989 představuje jeho existence do jisté míry potvrzení výroku Isaiaha Berlina, že „svoboda neznámá vyloučení všech frustrací“.²⁸⁵ Je jen na nás, jak budeme důslední v jeho potírání, abychom předešli jeho konfliktu s demokratickými základy našeho státu.

populismem. Jak ukazují tito autoři, populismus v případě ruských zemědělců na přelomu 19. a 20. století nebo v americkém politickém prostředí nebyl vnímán jako jev negativní, demokracii nepřátelský.

²⁸¹ To ukazuje přesvědčivě Jan Werner Müller, *Co je to populismus?*

²⁸² Martina Klicperová-Baker, *Demokracie v krizi: příčiny demokratické eroze a zdroje demokratické odolnosti*, in: Filip Outrata a kol., *Demokracie, a jak dál?*, str. 245-246

²⁸³ *Ibid.*, str. 241, což potvrzují také data z Democracy index 2021, Economist Intelligence Unit, str. 13, dostupné online zde: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021/>

²⁸⁴ *Ibid.*, str.241-242, nebo šetření Democracy index za roky 2020 a 2021. Oba zdroje uvádím proto, že Klicperová - Baker čerpala z dat z roku 2020, nicméně její závěry potvrzují i data novější.

²⁸⁵ Citováno v lehce odlišném kontextu v Jan Kysela, *Kolos na hliněných nohou*, str.58. Původní zdroj Isaiah Berlin, *Čtyři eseje o svobodě*, str. 222

3.4.3. Občanská společnost

Jsem přesvědčen, že vzdělaná občanská společnost je základním stavebním kamenem jakéhokoliv liberálně demokratického systému. Schopnost racionální a argumentačně vyspělé diskuze je totiž jádrem demokratické vlády. Bez diskuze ztrácí demokracie svou největší výhodu, protože již nemůže nabídnout možnost vybrat to nejlepší, ale také nejvíce konsensuální řešení. Schopnost občanů pracovat s informacemi, diskutovat o důležitých tématech a nacházet řešení problémů je zase klíčová pro zformování kvalitní občanské společnosti. Není proto náhodou, že mnohé z nejpálčivějších otázek moderní doby, ať už jde o klimatickou krizi, populismus či uplynulou covidovou pandemií, zvedají hlasy volající po obrácení naší pozornosti směrem k vzdělávání, a to především občanskému vzdělávání.²⁸⁶

Petr Pithart k občanské společnosti dodává, že pomáhá vyplňovat prostor mezi státem a jednotlivcem. Má tím na mysli její fungování jako důležitého pojiva mezi odosobněným státním aparátem a každým z nás, člověkem a občanem, které napomáhá bezproblémové funkci celého „organismu“. Pithart má nepochybně pravdu, ale realita budí dojem, že jeho slova byla buď nevyslyšena, nebo nepochopena. Mnoho občanů v sobě stále živí z období komunistické vlády zakořeněnou představu o „nás“, kteří se snažíme žít, a státu, který vystupuje někdy pro nás, někdy proti nám.²⁸⁷ To je ale nebezpečné pojetí zejména v tom bodě, že zakládá a dále rozšiřuje pocit odosobnění od státu. Občan je zde, v této zemi, v tomto systému, a stát má buď povinnost mu něco poskytovat, nebo po něm něco požaduje (typicky daně, dodržování jiných právních předpisů). To ale přece není tak úplně pravda. Stát je především náš, a je jen na nás, jak s ním naložíme. Timothy Snyder to nepřímou vyjadřuje maximou „Přijmi zodpovědnost za podobu světa.“²⁸⁸ Pokud chceme naši liberální demokracii nejen udržovat při životě, ale také zlepšit, neobejdeme se bez převzetí odpovědnosti za systém, v němž žijeme.

²⁸⁶ V případě populismu například Michal Urban, Občanské vzdělávání jako protiváha populismu, in: Jan Kysela a kol., Populismus v demokratickém právním státě: hrozba nebo výzva?, str. 212-224, anebo Jakub Lysek, Kateřina Zymová, Michal Soukop, Jak Češi podporují demokracii? Důsledky, příležitosti a rizika, in: Pavel Šaradín, Češi a demokracie v digitální době, str. 33 - 38

²⁸⁷ O tomto vztahu ke státu pojednává například čtivá kniha Pavla Pospěcha Neznámá společnost

²⁸⁸ Timothy Snyder, Tyranie: 20 lekcí z 20.století, str. 26

Závěr

Budoucnost přinese mnoho závažných krizí, se kterými se budeme muset vypořádat. Zatímco ústavní rámec máme pro tento boj relativně kvalitní, společnost z tohoto srovnání již tak oslnivě nevychází. Historie nás přitom učí, že pouhý institucionální rámec a sada právních předpisů nestačí. Odolná společnost je nezbytná pro dlouhodobější efektivní fungování a prosperitu. Právě společnost totiž ze svého středu volí ty, již budou vládnout. Pokud podlehneme lákadlům zkratkovitých řešení a emotivních výkřiků, můžeme také o naši liberální demokracii rychle přijít, aniž bychom si toho všimli. Demokracie v západním světě dnes neumírá hrdinnou smrtí bitevním poli, ale tiše a postupně ve skrytu. Hrozbu převratu vojenské junty nahradilo riziko zneužití ústavních nástrojů v rozporu s jejich smyslem a účelem. Nečeká nás obsazení Úřadu vlády ozbrojenými milicemi, ať už lidové či jiné povahy, ale spíše zneužití stávajícího právního rámce s cílem nepřijít o moc, kterou autoritář získal. Právě pojmem jako „unesení ústavy“ nebo „zneužitý konstitucionalismus“²⁸⁹ musíme věnovat větší pozornost než strachu před zrušením ústavy a vyhlášením jasně deklarované diktatury. Jak je vidno, celá tíha této odpovědnosti leží na nás, občanech, protože jak říká znovu Timothy Snyder:

„V poslední instanci demokracie závisí na občanech schopných rozlišit pravdu od toho, co jenom chtějí slyšet. Příčinou autoritářství není stav, kdy se k němu lidé začnou nepokrytě hlásit, nýbrž ztráta schopnosti rozlišovat mezi fakty a tužbami.“²⁹⁰

Výmarská republika nám ukazuje, jak takové defektní systémy mohou skončit. Budiž nám to ponaučením.

²⁸⁹ Jan Kysela, *Dělba moci v kontextu věčného hledání dobré vlády*, str. 111-112

²⁹⁰ Timothy Snyder, *Cesta k nsvobodě*, str. 245

Seznam použitých zdrojů

Seznam použité literatury:

1. ANSCHÜTZ, Gerhard und THOMA, Richard. *Handbuch des deutschen Staatsrechts*. Tübingen: Mohr, 1930.
2. ANSCHÜTZ, GERHARD. Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919. Berlin: Georg Stilke, 1933.
3. BARTH, Rüdiger a FRIEDERICHS, Hauke. *Než přišel Hitler: poslední zima Výmarské republiky*. Přeložil Tereza JÚZOVÁ. V Praze: Vyšehrad, 2020. ISBN 978-80-7601-253-0.
4. BRACHER, Karl Dietrich, Manfred FUNKE, and Hans Adolf JACOBSEN, eds. *Die Weimarer Republik, 1918-1933: Politik, Wirtschaft, Gesellschaft*. 2nd ed. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1988. ISBN 3893310002.
5. BRACHER, Karl Dietrich. *The German Dictatorship: The Origins, Structure and Effect of National Socialism*. Praeger: 1972 3rd prtg., 1972. ISBN 9780030375569.
6. BRACHER, Karl Dietrich. *Turning points in modern times: Essays on German and European history*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1995. ISBN 0674913531.
7. BRECHT, Arnold. *Prelude to silence: The End of the German Republic*. New York: H. Fertig, 1968.
8. BRESCIANI-TURRONI, Constantino. *Economics of Inflation*. Routledge, 2003. ISBN 9780415313926.
9. BROSZAT, Martin. *Uchopení moci: vzestup NSDAP a zničení výmarské republiky*. Přeložil Karel KUBIŠ. Praha: Lidové noviny, 2002. ISBN 80-7106-276-6.
10. CALDWELL, Peter C. *Popular sovereignty and the crisis of German constitutional law: The theory & practice of Weimar constitutionalism*. Durham, N.C: Duke University Press, 1997. ISBN 0822319888.
11. ESCHENBURG, Theodor, Ernst FRAENKEL, Kurt SONTHEIMER, Erich MATTHIAS, Rudolf MORSEY, Ossip K FLECHTHEIM, Karl Dietrich BRACHER, Helmut KRAUSNICK, Hans ROTHFELS a Eugen KOGON, 1963. *Der Weg in die Diktatur, 1918 bis 1933 : zehn Beiträge*. München: R. Piper & Co. Piper paperback.
12. EVANS, Richard J. *Nástup Třetí říše*. Praha: Beta-Dobrovský, 2006. ISBN 80-7306-257-7.

13. FUKUYAMA, Francis. *Politický řád a politický úpadek: od průmyslové revoluce po globalizaci demokracie*. Přeložil Luděk LIŠKA. *Zip (Argo: Dokořán): Dokořán*. Praha: Argo, 2018. ISBN 978-80-7363-839-9.
14. GELLATELY, Robert. *Hitler's true believers: how ordinary people became nazis*. Oxford University Press, Incorporated, 2020. ISBN 9780190689902.
15. HAMILTON, Richard F. *Who Voted for Hitler?* Princeton: Princeton University Press, 2016. ISBN 9780691642017.
16. HANSON, Stephen E. *Post-Imperial Democracies: Ideology and Party Formation in Third Republic France, Weimar Germany, and Post-Soviet Russia*. Cambridge University Press, 2010. ISBN 9780511798764.
17. CHILDERS, Thomas. *Nazi voter, social foundations of fascism in germany, 1919-33*. Univ.N.Carolina P., 1986. ISBN 0807841471.
18. KENNEDY, Ellen. *Constitutional Failure: Carl Schmitt in Weimar*. Duke University Press, 2004. ISBN 9780822332435.
19. KERSHAW, Ian. *Hitler.: Hubris*. New York: W.W. Norton, 2000. ISBN 0393320359.
20. KLVAŇA, Tomáš. *Možná přijde i diktátor: cestopis ze současnosti : proč už zase ztrácíme svobodu a nikomu to nevadí...* [Trnová]: Bourdon, 2017. ISBN 978-80-906728-9-5.
21. KMENTA, Jaroslav; HOLUB, Petr; ZÁBRANSKÝ, David; PATOČKA, Jakub; NĚMEČEK, Tomáš et al. *Proč?: proč je Zeman prezidentem : proč jsme tam, kde jsme*. Praha: Zeď, [2018]. ISBN 978-80-906593-6-0.
22. KRASTEVA, Ivan a HOLMES, Stephen. *Světlo, které pohaslo: vyúčtování*. Přeložil Ladislav NAGY. Politeia (Karolinum). Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2020. ISBN 978-80-246-4595-7.
23. KYSELA, Jan a ONDŘEJEK, Pavel. *Kolos na hliněných nohou?: k proměnám státu a jeho roli*. Teoretik. Praha: Leges, 2016. ISBN 978-80-7502-149-6.
24. KYSELA, Jan. *Dělba moci v kontextu věčného hledání dobré vlády*. Teoretik. Praha: Leges, 2019. ISBN 978-80-7502-399-5.
25. KYSELA, Jan. *Populismus v demokratickém právním státě: hrozba, nebo výzva?* Teoretik. Praha: Leges, 2019. ISBN 978-80-7502-402-2.
26. LEVITSKY, Steven a ZIBLATT, Daniel. *Jak umírá demokracie*. V českém jazyce vydání první. Přeložil Jaroslav VEIS. Globus (Prostor). Praha: Prostor, 2018. ISBN 978-80-7260-394-7.

27. LORENZ, Astrid a FORMÁNKOVÁ, Hana (ed.). *Czech democracy in crisis*. Cham: Palgrave Macmillan, [2020]. ISBN 978-3-030-40008-8.
28. MAZOWER, Mark. *Temný kontinent*. Přeložil Petr FANTYS, přeložila Tereza MARKOVÁ VLÁŠKOVÁ. Politeia. Prague: Charles University in Prague, Karolinum Press, 2019. ISBN 978-80-246-4348-9.
29. MCNAB, Chris. *Hitler's Masterplan 1933-1945: The Essential Facts and Figures for Hitler's Germany*. London: Amber Books, 2011. ISBN 9781907446962.
30. MOLEK, Pavel. *Materiální ohnisko ústavy: věčný limit evropské integrace?* Online. Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80-210-7435-4. Dostupné z: <https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/620>.
31. MORAVCOVÁ, Dagmar. *Výmarská republika: problémy demokracie v Německu 1918-1932*. Praha: Karolinum, 2006. ISBN 80-246-1176-7.
32. MOUNK, Yascha. *Lid versus demokracie: proč je naše svoboda v ohrožení a jak ji zachránit*. V českém jazyce vydání první. Globus (Prostor). Praha: Prostor, 2019. ISBN 978-80-7260-420-3.
33. MÜLLER, Jan-Werner. *Co je to populismus?* Přeložil Markéta HOFMEISTEROVÁ. Praha: Dybbuk, 2017. ISBN 978-80-7438-183-6.
34. ONDŘEJKOVÁ, Jana a MALÍŘ, Jan. *Ústavní soud ČR: strážce ústavy nad politikou nebo v politice?* Teoretik. Praha: Leges, 2020. ISBN 978-80-7502-431-2.
35. ORTEGA Y GASSET, José. *Vzpouřa davů*. Vydání třetí, v Portále první. Přeložil Václav ČERNÝ. Praha: Portál, 2018. ISBN 978-80-262-1404-5.
36. OUTRATA, Filip; BALLA, Petr; BUBEN, Radek; DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra; JERMANOVÁ, Tereza et al. *Demokracie - jak dál?: rizika a výzvy pro Česko a svět. Česko - Evropa - svět příštích 50 let*. V Praze: Vyšehrad, 2021. ISBN 978-80-7601-500-5.
37. PITHART, Petr a PROCHÁZKOVÁ, Andrea. *Podnik s nejistým koncem: knižní rozhovor s Petrem Pithartem*. Praha: Academia, 2022. ISBN 978-80-200-3355-0.
38. PITHART, Petr. *Obrana politiky II.: přednášky z let 1994-2018*. Student (Leges). Praha: Leges, 2018. ISBN 978-80-7502-311-7.
39. POSPĚCH, Pavel. *Neznámá společnost: pohledy na současné Česko*. Brno: Host, 2021. ISBN 978-80-275-0826-6.
40. PROKOP, Daniel. *Slepé skvrny: o chudobě, vzdělávání, populismu a dalších výzvách české společnosti*. Brno: Host, 2019. ISBN 978-80-7577-991-5.

41. ROSSOL, Nadine, and Benjamin ZIEMANN, eds. *The Oxford Handbook of the Weimar Republic* [online]. Oxford University Press, 2020 [viewed 12 May 2024]. ISBN 9780198845775. Available from: doi:10.1093/oxfordhb/9780198845775.001.0001
42. SCHUPMANN, Benjamin A., 2018. *Carl schmitt's state and constitutional theory: A critical analysis* [online]. B.m.: Oxford University Press. ISBN 9780198791614. Dostupné z: doi:10.1093/oso/9780198791614.001.0001
43. SKACH, Cindy. *Borrowing Constitutional Designs: Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic*. Princeton University Press, 2005. ISBN 9780691123455.
44. ŠARADÍN, Pavel; LEBEDA, Tomáš; LEBEDOVÁ, Eva; LYSEK, Jakub; MERKLOVÁ, Kateřina et al. *Češi a demokracie v digitální době*. Politologická řada. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2021. ISBN 978-80-7325-523-7.
45. ŠIMÍČEK, Vojtěch (ed.). *Dělba moci*. Teoretik. Praha: Leges, 2022. ISBN 978-80-7502-642-2.
46. URBINATI, Nadia. *Znetvořená demokracie: Míneňí, pravda a lid*. Politeia. Praha: Karolinum, 2018. ISBN 978-80-246-361-0.
47. WINTR, Jan. *Proměny parlamentní kultury*. Praha: Auditorium, 2021. ISBN 978-80-87284-90-2.

Seznam použitých odborných článků a komentářů:

1. BAROVIĆ, Vladimír, 2015. Radio and television in the Nazi media system. In: [online]. Dostupné z: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:194504307>
2. BERMAN, Sheri, 1997. Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. *World Politics* [online]. 49(3), 401–429. ISSN 00438871, 10863338. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/25054008>
3. DIAMOND, Larry. Power, Performance, and Legitimacy. Online. *Journal of Democracy*. 2024, roč. 35, č. 2, s. 5–22. ISSN 1086-3214. Dostupné z: <https://doi.org/10.1353/jod.2024.a922830>
4. DYZENHAUS, David, 1997. Legal Theory in the Collapse of Weimar: Contemporary Lessons? *The American Political Science Review* [online]. 91(1), 121–134. ISSN 00030554, 15375943. Dostupné z: <https://doi.org/10.2307/2952263>
5. FALTER, Jürgen W, 2013. The Social Bases of Political Cleavages in the Weimar Republic, 1919-1933 [1992]. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*.

- Supplement* [online]. (25), 194–216. ISSN 09366784. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/23608830>
6. FELDMAN, Gerald D, 1996. Hitler's Assumption of Power and the Political Culture of the Weimar Republic. *German Politics & Society* [online]. 14(1 (38)), 96–110. ISSN 10450300, 15585441. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/23736410>
 7. HILL, Lewis E, Charles E BUTLER a Stephen A LORENZEN, 1977. Inflation and the Destruction of Democracy: The Case of the Weimar Republic. *Journal of Economic Issues* [online]. 11(2), 299–313. ISSN 00213624. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/4224593>
 8. KING, Gary, Ori ROSEN, Martin TANNER a Alexander F WAGNER, 2008. Ordinary Economic Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler. *The Journal of Economic History* [online]. 68(4), 951–996. ISSN 00220507, 14716372. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/40056466>
 9. LÜHRMANN, Anna, 2021. Disrupting the autocratization sequence: towards democratic resilience. *Democratization* [online]. 28(5), 1017–1039. ISSN 1351-0347. Dostupné z: <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1928080>
 10. MYERSON, Roger B, 2004. Political Economics and the Weimar Disaster. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* [online]. 160(2), 187–209. ISSN 09324569. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/40752453>
 11. POLL, Robert, 2020. *Rule of Law Programme Middle East / North Africa The Weimar Constitution Germany's first Democratic Constitution, its Collapse, and the Lessons for Today Robert Poll* [online]. [vid. 2024-05-13]. Dostupné z: <https://www.kas.de/en/web/rspno/single-title/-/content/the-weimar-constitution>
 12. SPENKUCH, Jörg L a Philipp TILLMANN, 2018. Elite Influence? Religion and the Electoral Success of the Nazis. *American Journal of Political Science* [online]. 62(1), 19–36. ISSN 00925853, 15405907. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/26598748>
 13. STEGMAIER, Mary, Michael S LEWIS-BECK a Lincoln BROWN, 2019. *The Economic Voter Decides* [online]. 2019. B.m.: Oxford University Press. Dostupné z: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.931>
 14. STÖGBAUER, Christian, 2001. *The radicalisation of the German electorate: Swinging to the Right and the Left in the twilight of the Weimar Republic* [online]. B.m.: German Cliometrics. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/41377897>

15. VAN RIEL, Arthur a Arthur SCHRAM, 1993. Weimar Economic Decline, Nazi Economic Recovery, and the Stabilization of Political Dictatorship. *The Journal of Economic History* [online]. **53**(1), 71–105. ISSN 00220507, 14716372. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/2123176>
16. VÝBORNÝ, Štěpán. Koncept bránící se demokracie v judikatuře Ústavního soudu ČR, *Časopis pro právní vědu a praxi* roč. 20 č. 2 rok 2012, str. 157163, ISSN: 18052789, Dostupné z: <https://journals.muni.cz/cpvp/article/view/5901>
17. WINKLER, Heinrich August, 1976. German Society, Hitler and the Illusion of Restoration 1930–33. *Journal of Contemporary History* [online]. 11, 1–16. Dostupné z: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:159096929>

Seznam použitých právních předpisů:

1. Ústavní zákon č. 1/1993 Sb., Ústava České republiky, ve znění pozdějších ústavních zákonů
2. Ústavní zákon č. 71/2012, kterým se mění ústavní zákon č. 1/1993 Sb., Ústava České republiky, ve znění pozdějších ústavních zákonů
3. Zákon č. 189/2021 Sb., kterým se mění zákon č. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu České republiky a o změně a doplnění některých dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů
4. Zákon č. 247/1995 Sb., *o volbách do Parlamentu České republiky a o změně a doplnění některých dalších zákonů*
5. Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919 (Weimarer Reichsverfassung)
6. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland
7. Gesetz zum Schutze der Republik vom 21. Juli 1922
8. Gesetz zum Schutze der Republik vom 25. März 1930

Seznam internetových a dalších použitých zdrojů:

1. Analýza kvality demokracie v tzv. „Nations in Transit“: A Region Reordered by Autocracy and Democracy, dostupné online zde: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2024/region-reordered-autocracy-and-democracy>

2. Analýza nezávislosti a kvality médií zpracovaná organizací Reportéři bez hranic, dostupná zde: <https://rsf.org/en/index>
3. Data o výzkumech prováděných Centrem pro výzkum veřejného mínění(CVVM), dostupná například zde: <https://cvvm.soc.cas.cz/cz/tiskove-zpravy/politicke/demokracie-obcanska-spolecnost/>
4. Data projektu Společnost nedůvěry, online dostupné zde: <https://www.irozhlas.cz/neduvera>
5. Data Světové Banky o nerovnosti ve světě, World in Data, online dostupné zde: <https://ourworldindata.org/grapher/economic-inequality-gini-index>
6. Democracy index 2021, Economist Intelligence Unit, dostupné online zde: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021/>
7. Freedom House report Freedom in the World 2024, dostupné online zde: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2024/mounting-damage-flawed-elections-and-armed-conflict>
8. Interaktivní volební mapa,Josef Šlerka, dostupná zde: <https://www.investigace.cz/volby-v-sitich-jeste-jedna-volebni-mapa/>
9. Magazín Českého statistického úřadu, Statistika & My, dostupné online zde: <https://www.statistikaamy.cz/>
10. Povolební analýza voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2021, PAQ Research, dostupné online zde: https://www.paqresearch.cz/post/analyza_volby_2021/
11. Přehled izraelského volebního systému, online dostupné zde: <https://www.timesofisrael.com/bennett-we-made-a-tough-decision-but-it-was-the-best-for-the-country/>
12. Přehled zavedení volebního práva pro ženy, online dostupné například zde: https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_women%27s_suffrage
13. Sociologická encyklopedie, Sociologický ústav AV ČR, dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Hlavn%C3%AD_strana
14. Výsledky cenzu z roku 1925, sestavené a archivované na základě publikace PETZINA,Dietmar, Werner ABELSHAUSER and Anselm FAUST, eds. *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch, Volume III, Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914–1945*. C. H. Beck, 1978. Dostupné online zde: [Volume 6. Weimar Germany, 1918/19–1933 Population by Religious Denomination \(1910–1939\)](#)

15. Výzkum Slovenské akademie vied medzi občany zemí Visegrádské čtyřky, dostupný například zde: https://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=services-news&source_no=20&news_no=11756
16. Zpracovaná data k hyperinflaci roku 1923, volně dostupná zde: <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=File:GermanyHyperChart.jpg>
17. Zpravodajství České televize v souvislosti se střídáním vlád v Izraeli, online dostupné zde: <https://ct24.ceskatelevize.cz/clanek/svet/izrael-cekaji-ctvrte-volby-behem-dvou-let-levice-je-v-upadku-a-pravice-se-hada-39183>
18. Zpravodajství serveru iRozhlas v souvislosti se střídáním vlád v Izraeli, online dostupné zde: https://www.irozhlas.cz/zpravy-svet/izrael-naftali-benett-vlada-parlamentni-volby-2022_2206210829_ako

Výmarská republika jako ponaučení pro českou liberální demokracii

Abstrakt

Tato rigorózní práce vychází ze dvou základních premis. První říká, že dějiny by měly být zdrojem cenných poznatků a poučení. Druhá dodává, že schopností analyzovat minulé chyby a poučit se z nich je podmíněno přežití moderní liberální demokracie.

Období Výmarské republiky je klasickým příkladem liberální demokracie moderního typu, která byla po celou dobu své existence zatížena mnoha problémy, jež nakonec vedly k jejímu pádu. Tato práce si klade za cíl nejdříve podrobit Výmarskou republiku důkladné analýze, a následně z této analýzy extrahovat přenositelné poznatky pro současnost. Zvláštní pozornost je věnována české liberální demokracii, na které jsou poznatky získané z analýzy Výmarské republiky přeneseny a následně zkoumány.

Analýza staví na několika pilířích. Prvním a nejvýznamnějším je Výmarská ústava a ústavní systém tehdejší Německé říše. Pozornost je věnována zejména problematickému vztahu mezi orgány exekutivní a zákonodárné moci, volebnímu systému a dysbalanci pravomocí v rámci krizové legislativy. Samotné nedostatky ústavního rámce však nemohou spolehlivě vysvětlit pád tak komplexního systému, jakým byla Výmarská republika. Proto se analýza neobejde bez dalších tří oblastí, jež nepochybně měly větší či menší vliv na tragický vývoj po roce 1933. Jmenovitě se jedná o faktory ekonomické, společenské a mezinárodně-politické. Zkoumání je podroben dopad ekonomických katastrof na nově zformovanou republiku, nebo podpora extremistických stran s přihlédnutím ke stratifikaci tehdejší německé společnosti.

Identifikované nedostatky a příčiny pádu republiky jsou následně filtrovány dle jejich použitelnosti a přenositelnosti do reality 21. století, a následně zkoumány na aktuální podobě české liberální demokracie. Srovnání je provedeno zejména v rovině ústavněprávní a společenské, pouze s přihlédnutím k ekonomice jako relevantnímu faktoru. Mezinárodní politika a její vliv není z důvodu příliš rozdílných okolností podrobněji rozebírána. Vzhledem k tomu, že jedním z hlavních témat je ohrožení demokracie a její pád, není pozornost věnována dílčím slabínám, které nepředstavují existenční hrozbu. Jsou tedy pouze příležitostně zmíněny.

Výstupem této práce by mělo být zhodnocení, do jaké míry je česká liberální demokracie obranyschopná vůči potenciálním hrozbám, kde se nacházejí její slabá místa a v jakých ohledech může být Výmarská republika potenciálním zdrojem ponaučení, nebo dokonce varování.

Klíčová slova: ústava, demokracie, Výmarská republika

Weimar Republic as a lesson for Czech liberal democracy

Abstract

This rigorous thesis is based on two basic premises. The first is that history should be a source of valuable knowledge and lessons. The second is that the ability to analyse past mistakes and learn from them is essential for the survival of modern liberal democracy.

The Weimar Republic is a classic example of a type of modern liberal democracy that was burdened throughout its existence with many problems that eventually led to its downfall. This thesis aims first to subject the Weimar Republic to a thorough analysis, and then to extract from this analysis transferable lessons for the present. Particular attention is paid to Czech liberal democracy, to which the insights gained from the analysis of the Weimar Republic are transferred and subsequently examined.

The analysis builds on several pillars. The first and most important is the Weimar Constitution and the constitutional system of the then German Empire. In particular, attention is paid to the problematic relationship between the executive and the legislature, the electoral system, and the imbalance of powers under emergency legislation. However, the shortcomings of the constitutional framework alone cannot reliably explain the collapse of a system as complex as the Weimar Republic. Therefore, the analysis cannot do without three other areas that undoubtedly had more or less influence on the tragic developments after 1933. These are economic, social and international political factors. The impact of economic catastrophes on the newly formed republic or the support of extremist parties is examined, taking into account the stratification of German society at the time.

The identified shortcomings and causes of the fall of the republic are then filtered according to their applicability and transferability to the reality of the 21st century, and then examined in the current form of Czech liberal democracy. The comparison is made mainly in terms of constitutional and social law, with only the economy as a relevant factor. International politics and its influence is not discussed in detail due to the very different circumstances. Since one of the main themes is the threat to democracy and its collapse, attention is not paid to partial weaknesses that do not pose an existential threat. They are therefore only mentioned.

The output of this thesis should be an assessment of the extent to which Czech liberal democracy is defensible against potential threats, where its weaknesses lie, and in what ways the Weimar Republic can be a potential source of lessons or even warnings.

Klíčová slova: constitution, democracy, Weimar Republic